

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Nr 62/2011

I DETTA NUMMER: Moderna kulturarv i offentlig miljö • Det moderna monumentet • Bergslagens bruksorter • Bakom den moderna fasaden • Mot ett vidgat kulturarv • Nittonhundraåret går till historien • Debatt om Kiruna stadshus

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 62 • 2011

VICTOR EDMAN & ANDERS BERGSTRÖM (RED.)

Bebyggelsehistorisk tidskrift

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för ekonomi,
Sveriges lantbruksuniversitet, SLU
Box 7013 750 07 Uppsala

www.bebyggelsehistoria.org
E-post: red@bebyggelsehistoria.org

RECENSIONER

Bo Lundström

E-post:
bo.lundstrom@riksarkivet.se

PRENUMERATION OCH DISTRIBUTION

Eddy.se ab

Box 1310 621 24 Visby
Telefon 0498-25 39 00
E-post: order@eddy.se

PRENUMERATION för 2012 kan tecknas genom insättning av 300 kr på bankgiro 5527-4542 eller plusgiro 630 899-3.

Skriv namn, adress och Bebyggelsehistorisk tidskrift 2012 på inbetalningskortet.

LÖSNUMMER och äldre nummer beställs via tidskriftens hemsida på www.bebyggelsehistoria.org eller via E-post order@eddy.se eller telefon 0498-25 39 00.

Lösnummerpris 175 kr + porto.

© Respektive namngiven författare

GRAFISK FORM, TEKNISK REDAKTÖR
Elna Antell, Uppsala

ENGELSK ÖVERSÄTTNING
Roger och Kerstin Tanner

TRYCK

Exaktaprinting AB, Malmö, 2012

BINDNING

Kristianstads Boktryckeri AB

ISSN 0349-2834

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet och Statens Fastighetsverk.

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift.

Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av därtill utsedda redaktörer. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsansvarig.

Samtliga vetenskapliga artiklar i numret är peer review-bedömda.

Tidskriften är indexerad i *IBA International Bibliography of Art, Art & Architecture Index* samt *Art & Architecture Complete* (innehåller artiklarna i fullängd).

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Åsa Ahrland, SLU, Uppsala, ordf.

Dag Avango, Kungl. Tekniska Högskolan, Stockholm

Annika Björklund, Riksarkivet, Stockholms universitet

Victor Edman, Kungl. Tekniska Högskolan, Stockholm

Christina Fredengren, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

Ingrid Martins Holmberg, Göteborgs universitet

Ulf Jansson, Stockholms universitet

Emilie Karlsmo, Linnéuniversitetet, Växjö, Uppsala universitet

Per Lagerås, Riksantikvarieämbetet, Lund

Bo Lundström, Krigsarkivet, Stockholm

Fredrika Mellander Rönn, Tyréns, Stockholm

Bo Persson, Stockholms universitet

Göran Rydén, Uppsala universitet

Martin Rörby, Stockholm

REDAKTÖRER FÖR DETTA NUMMER

Victor Edman & Anders Bergström

Victor Edman

KTH

Arkitekturskolan

100 44 Stockholm

E-post: victor.edman@arch.kth.se

Anders Bergström

KTH

Arkitekturskolan

100 44 Stockholm

E-post: anders.bergstrom@arch.kth.se

Innehåll

- 5 Moderna kulturarv i offentlig miljö.
av Victor Edman & Anders Bergström
- 8 Det moderna monumentet.
Stadsbiblioteket och den historiska värderingen
av Anders Bergström
- 25 Bergslagens bruksorter.
Moderna stadsmiljöer som kulturarv
av Mia Geijer
- 46 Bakom den moderna fasaden.
Offentliga interiörer söker sin historia
av Johan Örn
- 62 Mot ett vidgat kulturarv.
Erfarenheter från English Heritage
av Cathrine Mellander
- 78 Nittonhundralet går till historien.
Om etableringen av ett nytt kulturarv
av Victor Edman
- IDÉ & DEBATT**
- 91 Kiruna Stadshus
Återskapandets metafysik
av Lars Gezelius & Tomas Lewan
- RECENSIONER**
- 95 Helena Mattsson & Sven-Olov Wallenstein, Eds., *Swedish Modernism. Architecture, Consumption and the Welfare State*
av Rasmus Wærn
- 96 Åke Nisbet, *Engsö slott*
av Carina Gunnarsson
- 98 Pia Nilsson, *Bortom åker och äng. Förekomst och betydelse av kvarnar, fiske, humle- och fruktodlingar enligt de äldre geometriska kartorna (ca 1630-1650)*
av Ådel Vestbö-Franzén

Kiruna stadshus, ritat av Artur von Schmalensee och uppfört 1959–63, hör till en modern, svensk arkitekturkanon. Byggnaden är nu hotad av den förestående stadsomvandlingen i Kiruna. En debattartikel i detta nummer diskuterar flyttning och återuppförande av byggnaden. FOTO: Daryoush Tahmasebi 2011. Norrbottens museum.

Moderna kulturarv i offentlig miljö

I detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* anläggs olika kulturarvsperspektiv på den moderna bebyggelsen i Sverige. Artiklarna utgår från olika tematiska frågeställningar, men de ger också exempel på konkreta objekt, där kulturarvsfrågorna nyligen har aktualiserats ur olika aspekter. Återkommande är ett kritiskt förhållningssätt till den nuvarande kulturarvspraktiken, där urvals- och värderingsprinciper ännu utgår från traditionella metoder och föreställningar. Ett vidgat kulturarvsbegrepp ställer nya krav på representativitet.

En jämförelse med motsvarande temanummer av tidskriften *Kulturmiljövård* nr 1-2, 1996, som spelade en viktig roll i samtidens formulering av det moderna kulturarvet, visar att synen på det moderna har vidgats från att omfatta endast modernismens byggnader till att rymma hela 1900-talet. Intresset för de offentliga miljöerna har samtidigt ökat på bekostnad av bostadsbebyggelsen, som tidigare dominerat intresset för det moderna samhällsbygget. Det har också skett en förskjutning i tyngdpunkter från betoningen av konkreta byggnadsobjekt till insikten att också historieskrivningen och allmänhetens uppfattning bidrar till den aktuella värderingen av kulturarvet.

Artiklarna har sin upprinnelse i den så kallade Kulturfastighetsutredningen, som genomfördes av Statens fastighetsverk med stöd av Riksantikvarieämbetet åren 2008-09. Bakom de fem vetenskapligt granskade artiklar som ingår i detta nummer har fyra av författarna på olika sätt varit knutna till utredningen, vilket innebär att frågeställningar och val av exempel har påverkats av de aktuella resultaten. I samband med utredningen uppmärksammades nämligen att moderna, offentliga miljöer utgör endast en bråkdel av det "nationella kulturarv" som förvaltas av Statens fastighetsverk.

Valet av ämnen speglar givetvis författarnas personliga intresseområden, men det har också funnits en ambition att försöka fånga olika dimensioner av moderna kulturarv. Ämnet för artiklarna sträcker sig därför från monumentala byggnadsverk till de mer vardagligt präglade bruksorterna. Moderna interiörer uppmärksammas som offentliga miljöer, och de senaste decenniernas uppfattning om ett vidgat kulturarv diskuteras. Även frågan hur det moderna kulturarvet definierades i Sverige under loppet av 1990-talet får här sin belysning. Den avslutande debattartikeln anknyter till det valda temat genom en aktuell kulturmiljöfråga.

Den första artikeln, *Det moderna monumentet. Stadsbiblioteket och den historiska värderingen*, är skriven av Anders Bergström, som är universitetslektor i arkitekturens teori och historia vid KTH Arkitekturskolan i Stockholm. Artikeln behandlar receptionen av Stockholms stadsbibliotek, med betoning på den professionella historieskrivningen. Författaren visar att den höga värderingen av Stadsbiblioteket är ett relativt nytt fenomen, som växte fram under loppet av 1970-talet. I samband med den nyligen genomförda tävlingen om en tillbyggnad till biblioteket återuppväcktes intresset för byggnaden, och författaren argumenterar för att de svagheter som karakteriserade tävlingsprocessen hade kunnat undvikas genom en noggrannare, historisk analys.

I den följande artikeln, *Bergslagens bruksorter. Moderna stadsmiljöer som kulturarv*, behandlas mer vardagliga miljöer. Författaren, Mia Geijer, har disputerat inom ämnet arkitekturhistoria vid KTH Arkitekturskolan och är verksam som antikvarie vid länsstyrelsen i Örebro län. Med utgångspunkt från den aktuella Bergslagssatsningen diskuteras frågan hur den moderna bebyggelsen i Bergslagen kan bli en resurs genom så kallad kulturarvsturism och genom att stärka självmedvetandet i regionen. Artikeln tar avstamp i det intresse för vardagliga stadsmiljöer som växte fram under 1960-talet och som tog sig uttryck exempelvis i arkitekturhistorikern Anders Åmans artikel "Städer som Karlskoga" 1968. Genom exemplen Karlskoga, Sandviken och Degerfors argumenterar författaren för att de offentliga miljöerna i dessa bruksorter har präglats av höga ambitioner, som ställer krav på framtida underhåll och aktualiserar behovet av kunskapsuppbyggnad.

Den tredje artikeln, *Bakom den moderna fasaden. Offentliga interiörer söker sin historia*, är skriven av Johan Örn, som också har disputerat inom ämnet arkitekturhistoria vid KTH Arkitekturskolan och är verksam som byggnadsantikvarie vid AIX Arkitekter. Författaren hävdar att tidigare uppmärksammade begränsningar i svensk kulturarvslagstiftning inte är den enda orsaken till svårigheterna att bevara moderna, offentliga interiörer. Bristen på historieskrivning och kanonbildning inom området har tillsammans med traditionella principer för inventering och kulturhistorisk värdering bidragit till att interiörerna inte uppmärksammats i tillräcklig omfattning.

Följande artikel, *Mot ett vidgat kulturarv. Erfarenheter från English Heritage*, utgår från de senaste decenniernas kulturarvsvårdssamtal

i England. Författaren, Cathrine Mellander, har disputerat med en arkitekturhistorisk avhandling inom ämnet konstvetenskap vid Stockholms universitet och är verksam vid Riksantikvarieämbetet. Artikeln lyfter fram hur hela kulturarvsbegreppet håller på att få en förändrad innebörd till följd av att nya frågeställningar, som exempelvis demokrati, hållbar samhällsutveckling och medborgerlig delaktighet, förs in i diskussionen. Författaren menar att den medvetna utvecklingen på området i England kan verka som inspiration för den svenska kulturmiljövården.

Den femte och sista av de vetenskapligt granskade artiklarna, *Nittionhundratalet går till historien. Om etableringen av ett nytt kulturarv*, är skriven av Victor Edman, som är docent i arkitekturhistoria vid KTH Arkitekturskolan. Artikeln belyser hur den moderna tidens byggda miljöer började definieras som kulturarv, något som skedde först under 1900-talets sista decennier. Det moderna kulturarvet drevs som ett internationellt projekt, men frågan fick ett snabbt genomslag i Sverige, där den kopplades till historien om modernismen och bygget av välfärdssamhället. Denna snäva tolkning av det moderna kulturarvet som modernismens kulturarv framstår i dag som problematisk, och artikeln argumenterar för att begreppet borde vidgas till att omfatta hela 1900-talets bebyggelse.

Den avslutande debattartikeln tar upp en aktuell fråga som berör det moderna kulturarvet, nämligen den förestående flyttningen eller rivningen av bebyggelsen i Kiruna. Arkitekterna Lars Gezelius och Tomas Lewan argumenterar för att Kiruna stadshus, en märkesbyggnad i 1900-talets arkitekturhistoria, skall monteras ned och byggas upp igen på en annan plats. Diskussionen lyfter alltså fram centrala frågor kring kulturmiljövård och antikvarisk praktik.

Tidskriftsnumret har i huvudsak tillkommit inom ramen för författarnas ordinarie verksamhet, men den första artikeln har ingått i ett forskningsprojekt, som finansieras av Riksbankens Jubileumsfond. De övriga artiklarna har tillkommit med stöd av Statens fastighetsverk. Bidrag till tryckningen har utgått från Vetenskapsrådet.

Victor Edman & Anders Bergström

Det moderna monumentet

Stadsbiblioteket och den historiska värderingen

av Anders Bergström

Bilden av svensk arkitektur har under 1900-talet pendlat mellan olika värderingar av monument och miljö. Å ena sidan har bilden präglats av sociala byggnadsuppgifter från seklets mitt, utförda på en relativt hög och jämn nivå, utan vare sig höjdpunkter eller lågvattenmärken. Å andra sidan visar en närmare undersökning av de mest inflytelserika, arkitekturhistoriska översikterna att det i första hand är offentliga byggnader från det tidiga seklet som har satt sina spår i den internationella historieskrivningen. Byggnader som Stadshuset, Konserthuset och Stadsbiblioteket i Stockholm utgör tillsammans med Skogskyrkogården de vanligaste referenserna till svensk arkitektur.¹

Stadsbibliotekets huvudbyggnad är utan tvekan det vanligaste och i många internationella översikter också det enda förekommande exemplet. Det förefaller därför som en paradox att byggnaden ännu inte är skyddad, exempelvis genom byggnadsminnesmärkning, även om frågan har väckts vid flera tillfällen. Situationen är emellertid karakteristisk för 1900-talets offentliga byggnader och miljöer. Orsaken är delvis att forskningen först de senaste decennierna har börjat bearbeta den moderna arkitekturen på detaljerad nivå. Men orsaken kan också sökas i de metoder som tillämpas för att dokumentera och värdera bebyggelsen.

För att dokumentera ett monumentalt byggnadsverk av Stadsbibliotekets dimension och komplexitet är det inte tillräckligt att använda sig av översiktliga metoder eller utgå från den fysiska byggnaden. Den ideologiska bakgrunden, de olika aktörerna, byggnadsprocessen, receptionen och senare förändringar är alla nöd-

vändiga delar av den kunskapsbas som krävs för att i framtiden kunna identifiera och förvalta de värden som byggnaden representerar.²

En aspekt som ofta saknas i såväl forskning som dokumentation är studier av receptionen, det vill säga byggnadens mottagande och värdering sedan den tagits i bruk. Att följa en enskild byggnad med utgångspunkt från mottagande och värdering är betydelsefullt i offentliga sammanhang. Offentliga byggnader tilldelas en särskild status, eftersom de tillkommit som ett resultat av offentliga beslut och i huvudsak har bekostats med offentliga medel. Karakteristiskt för offentliga byggnader och miljöer är också att de skapar ett stort engagemang utanför kretsen av arkitekter, byggare och beställare. Offentliga byggnader, som kan sägas ingå i en modern kanon, har i allmänhet utkristalliserats genom en återkommande diskussion, där olika aspekter förenats i en komplex historisk värdering.³

Med Stadsbiblioteket som exempel undersöker artikeln hur den historiska värderingen av en modern, offentlig byggnad har etablerats och förändrats från de första förslagen till dagens situation, såväl nationellt som internationellt. Inledningsvis tecknas en bild av Stadsbibliotekets tillkomst och mottagande, med utgångspunkt från aktuella problem och frågeställningar. Därefter behandlas den historiska värderingsprocessen genom de översiktstexter och forskningsinsatser som efter hand etableras inom den moderna historieskrivningen. Artikeln studerar också antikvariska ställningstaganden i anslutning till de krav på förändringar som har präglat Stadsbiblioteket från slutet av 1960-talet. Betoningen ligger på professionella bedömningar,

FIGUR 1. Stadsbiblioteket från Odentorget omkring 1928. Den västra flygeln är ännu inte uppförd. Fotograf okänd. FOTO: Stockholms stadsmuseum.

eftersom dessa har haft stort inflytande på den antikvariska handläggningen.⁴

Utöver att bidra med kunskap kring Stadsbiblioteket som exempel är syftet med artikeln också att visa hur värderingsprocessen påverkar uppfattningen om det moderna kulturarvet. Begreppet *historisk värdering* används här för att betona ett generellt studium av processen, till skillnad från det mer specifika begreppet *kulturbeskrivning*, som ingår i antikvariska ställningstaganden. Artikeln utmynnar i en analys av den nyligen genomförda tävlingen om en tillbyggnad av Stadsbiblioteket och argumenterar för att tävlingens resultat hade kunnat förutses genom att närmare undersöka den historiska värderingen.⁵

Stadsbiblioteket etableras

När Stockholms stadsbibliotek invigdes våren 1928 var detta avslutningen på en lång process,

som sträckte sig tillbaka till sekelskiftet 1900. Vid denna tid fanns ett tiotal folkbibliotek i Stockholms innerstad som delvis vände sig till olika samhällsklasser eller befolkningsgrupper. Biblioteken drevs av församlingar och föreningar, som erhöll offentliga bidrag. Mellan de olika föreningsbiblioteken fanns ideologiska motsättningar, som komplicerade möjligheterna att åstadkomma en gemensam aktion, där den skiftande synen på skönlitteratur, facklitteratur och barnlitteratur präglade föreställningarna om folkbibliotekens uppgift. Tillkomsten av ett centralbibliotek för Stockholms stad föregicks därför av långa och svåra förhandlingar, eftersom processen förutsatte att de befintliga biblioteken lades ned och överlämnade sina samlingar till det nya Stadsbiblioteket.⁶

Tillkomsten av Stockholms stadsbibliotek som offentlig institution sammanföll alltså med invigningen av den nya huvudbyggnaden, som öppnades för allmänheten den 2 april 1928.

Byggnaden kom på ett naturligt sätt att bli synonym med verksamheten, den kallades allmänt för Stadsbiblioteket och fick karaktären av symbolbyggnad. Stadsbiblioteket var också i hög grad än andra offentliga byggnader tillgängligt för allmänheten; här krävdes exempelvis inga inträdesavgifter, vem som helst hade rätt att vistas i lokalerna, bläddra i böckerna och slå sig ned vid studieplatserna. Personalen stod också redo att hjälpa till med att så snabbt som möjligt finna de böcker som besökarna önskade läsa i biblioteket eller låna med sig hem. De enda begränsningar som förekom var öppettiderna och placeringen av barn- och ungdomsbiblioteket i en separat avdelning.⁷

Det unika i byggnadsuppgiften uppmärksammades redan på ett tidigt stadium, och planerna på Stadsbiblioteket fick stort utrymme i pressen långt innan byggnadsprocessen hade kommit igång. Att byggnaden uppfördes för offentliga medel innebar också att alla fakta i målet gjordes tillgängliga för allmänheten. Stadsbiblioteks-kommittén, som bildades hösten 1918, lämnade våren 1922 ett grundligt betänkande, publicerat som bihang till *Stadskollegiets utlåtanden och memorial*. Betänkandet omfattade 172 sidor och beskrev bakgrunden till folkbiblioteksväsendet, förslag till det nya stadsbibliotekets organisation samt redogörelse för byggnadsfrågan. Till betänkandet fogades också förslagsritningar till den nya biblioteksbyggnaden, utförda av arkitekten Gunnar Asplund i samarbete med biblioteksexperterna Fredrik Hjelmqvist, Knut Tynell och Greta Linder, som samtliga hade knutits till kommittén redan 1918.

Det var alltså ett gediget material som presenterades för allmänheten, och det var därmed möjligt att kommentera och diskutera resultatet av kommitténs arbete. I Stockholmspressen var det framförallt bibliotekets organisation och kostnader som debatterades, men också förslaget till den nya biblioteksbyggnaden väckte intresse. Den valda byggnadsplatsen nedanför branten av Observatoriekullen anslöt till korsningen mellan huvudlederna Sveavägen och Odengatan. Gunnar Asplund hade redan på ett tidigt stadium engagerats i de utredningar som föregick planeringen av det nya stadspartiet och

som innefattade byggnader för Stockholms högskola och Handelshögskolan.

Förslaget presenterades i den nya facktidsskriften *Byggmästaren*, där förutsättningarna behandlades ingående av Stadsbibliotekskommitténs sekreterare, Knut Tynell, som också beskrev planlösningens karakteristiska utformning. Entréhallen mynnade direkt i en central utlåningshall – Rotundan – där skönlitteraturen var placerad. På var sida om den centrala utlåningshallen anslöt rummen för facklitteratur, som också rymde läsplatser. Valet av systemet med ”öppna hyllor”, där låntagarna själva kunde välja bland böckerna, utan att beställa dem från magasinet, hade bidragit till att kombinera rum för utlåning med rum för läsning och studier. Särskilda avdelningar planerades för tidningar och tidskrifter, och vid sidan av vuxenavdelningarna föreslogs en särskild barnavdelning i byggnadens bottenvåning. Skönlitteratur, facklitteratur och barnlitteratur ingick med andra ord en för Stadsbiblioteket karakteristisk syntes.⁸

Förslaget kommenterades också av tidskriftens redaktör, Hakon Ahlberg, som betonade att arkitekten hade lyckats förena de komplicerade förutsättningarna med ”den självklara formen i plan och uppbyggnad, som gör både skön och användbar arkitektur”. Även om Ahlberg hade invändningar mot byggnadens yttre, menade han att förslaget ”var ett sällsynt fullgånget byggnadsverk”, som förtjänade att förverkligas, ”om möjligt utan inskränkningar”.⁹ Ahlbergs kommentar bidrog till att förslaget till Stadsbiblioteket redan på ett tidigt stadium kom att knytas till förhoppningar om ett framtida byggnadsverk av hög dignitet. Kanske bidrog också Ahlbergs humanistiska framtoning och intresse för folkbildningsfrågorna till den höga värderingen av Stadsbiblioteket som byggnadsuppgift.¹⁰

Samtidigt som förslaget till Stadsbiblioteket debatterades fick svensk arkitektur sitt internationella genombrott i och med Stadshusets fullbordan. På brittiskt initiativ ordnades en svensk arkitekturutställning i London 1924, och året därpå utkom en storslagen, engelskspråkig publikation, med ritningar och fotografier av samtida svensk arkitektur: *Swedish Architecture of the Twentieth Century*. För texten svarade Ha-

kon Ahlberg, sannolikt i egenskap av redaktör för *Byggmästaren*. Här tog Ahlberg åter tillfället att presentera förslaget till Stadsbiblioteket, och han framhöll liksom tidigare betydelsen av byggnadens planläggning, ”där planen behandlas inte bara som ett praktiskt men också som ett estetiskt problem”.¹¹

Stadsbiblioteket fullbordas

Efter en serie omarbetningar, som senare kom att ge arkitekturhistorikerna mycket huvudbry, påbörjades byggnadsarbetena 1924. Den slutliga planläggningen och byggnadens organisation överensstämmer i huvudsak med det ursprungliga förslaget, men placeringen ändrades flera gånger, med följderna att varierande planer för omgivningen avverkades i rask takt. Av kostnads-skäl slopades magasinet, som istället placerades i källarvåningen. Även exteriören omarbetades, och Stadsbiblioteket fick därmed sin karakteristiska utformning först under byggnadsskedet. Inflyttningen påbörjades redan 1927, men ännu återstod inrednings- och katalogiseringsarbeten samt märkning och uppställning av böcker i hyllorna. Stadsbiblioteket kunde därför inte öppnas för allmänheten förrän våren 1928.¹²

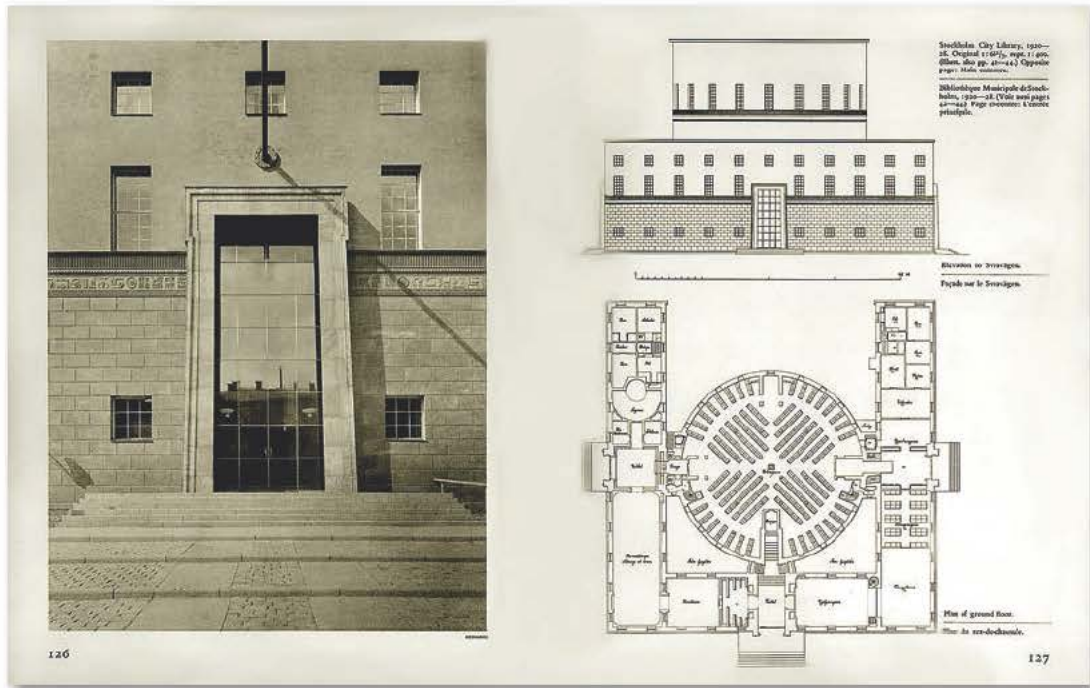
Redan i samband med invigningsdagen presenterades Stadsbiblioteket i exempelvis *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet*, av kritiker som Gotthard Johansson, Tor Hedberg och Ragnar Josephson.¹³ Vissa återkommande drag i förhållningssättet till byggnaden är viktiga att identifiera, i synnerhet som de återfinns också i senare värderingar. Byggnadens yttre väckte blandade känslor, medan interiören och den centrala rotundan framstod som imponerande. Kritiken riktades framförallt mot den exklusiva framtoningen, som hade överskuggat uppgiften att bygga ett funktionellt folkbibliotek.¹⁴ För den historiska värderingen kom Uno Åhréns artikel ”Reflexioner i Stadsbiblioteket”, som publicerades i *Byggmästaren* 1928, att spela en betydelsefull roll. I senare historieskrivning har Åhréns kritiskt formulerade text ofta fått representera epokskiftet mellan klassicism och modernism, med Åhréns ord präglade av ”tragik i den olösta kampen mellan olika formuppfattningar”.¹⁵

Bland professionella bedömare dominerades alltså intrycket av en kritisk hållning, som kunde förknippas med samtidens arkitekturpolitiska situation. Från allmänhetens sida var värderingen av Stadsbiblioteket mer komplex. Stadsbiblioteket som institution blev omedelbart en succé, och de redan i utredningarna väl tilltagna prognoserna för antalet besök och boklån överskreds snabbt. Att biblioteksbyggnadens yttre väckte blandade känslor bland stockholmarna framgår av de niddbilder och öknamn som figurerade i den samtida pressen. Men byggnadens interiör ansågs samtidigt väl anpassad till verksamhetens krav, och biblioteksledningen bidrog till marknadsföringen genom en strid ström av artiklar i kultur- och facktidskrifter: *Ord och Bild*, *Herttha*, *Biblioteksbladet* och *Svensk läraretidning*. Stadsbibliotekarien Fredrik Hjelmqvist tvekade aldrig att framhålla byggnadens förtjänster, och bibliotekarierna Greta Linder och Hildur Lundberg bidrog till att framställa Stadsbiblioteket som en framgångsrik syntes mellan byggnad och verksamhet.¹⁶

Det internationella mottagandet

Stadsbiblioteket figurerade också i internationella tidskrifter.¹⁷ Men byggnaden kom snart att överskuggas av rapporterna från Stockholmsutställningen 1930, även om biblioteket fanns representerat på den uppmärksammade svenska utställningen i London året därpå. Utställningen i London dokumenterades i *Architectural Review*, där arkitekten Edward Maufe bidrog med en artikel om samtida svensk arkitektur. Stockholmsutställningen fick stor uppmärksamhet, men Stadsbiblioteket uppfattades ändå som Gunnar Asplunds främsta insats. Artikelförfattaren framhöll traditionen från 1920-talet, och tolkningen av Stadsbiblioteket anslöt mycket nära till Hakon Ahlbergs tidigare översikt. Interiören betonades sålunda på exteriörens bekostnad, och Maufe återgav nästan ordagrant Ahlbergs resonemang kring planlösningens betydelse ur ett både praktiskt och estetiskt perspektiv.¹⁸

Hakon Ahlbergs tolkning av Stadsbiblioteket återkom också i den monografi över Gunnar Asplund, som publicerades av Svenska Arkitekters Riksförbund (SAR) 1943. Med anledning av

FIGUR 2. Uppslag ur den engelska utgåvan av Gunnar Asplund Architect. Fotograf C. G. Rosenberg. Tidskriften *Byggmästaren* 1950.

Asplunds död några år tidigare fick boken karaktären av sentimental minnesskrift, samtidigt som den i hög grad bidrog till den nationella värderingen av Asplunds arkitektur. Redan i den svenska upplagan fanns bildtexter på franska, och 1950 utkom en helt engelskspråkig version: *Gunnar Asplund Architect*. Texten dominerades av Hakon Ahlbergs inledande essä, som karakteriseras av författarens personliga minnen kombinerat med arkitekturkritiska tolkningar av de enskilda byggnaderna; vissa delar av texten bjuder också på stickprov av ambitiös arkivforskning.¹⁹

Stadsbiblioteket spelade givetvis en betydelsefull roll i framställningen, men Ahlberg var medveten om den kritik som tidigare hade riktats mot byggnaden och som kunde knytas till funktionalismens genombrott. Tiden var emellertid mogen att ifrågasätta tidigare värderingar, och Ahlberg gjorde sitt bästa för att framställa Stadsbiblioteket som en modern byggnad. Stadsbiblioteket var enligt Ahlberg det främsta byggnadsverket i sin samtid och ”ett ståtligt monument över en epok i arkitektens utveckling”.²⁰ Liksom

i tidigare texter framhöll han planlösningen som en utgångspunkt både för verksamhetens krav och för den rumsliga kompositionen:

Allt är överskådligt, organiskt, klart och behagfullt och även bekvämt tillrättat. Likväl är övervakningen effektiv; i centrum vid bokdisken sitter det vakande argusögat, och trafiken av in- och utgående pressas obönhörligt framför dess kontroll.²¹

Hakon Ahlberg sammanfattade därmed de kvaliteter som tidigare hade uppmärksamats av kolleger och kritiker. Värderingen utgick från gestaltningen av interiören i kombination med planläggningen, med den centrala rotundan omgiven av facksalar, där rörelsemönstret kunde knytas till ett kontrollerat beteende. Exteriören däremot betraktades med tveksamhet, och Ahlberg kunde inte undgå att kritisera byggnadens avståndstagande yttre.²²

Citaten har här återgivits i den svenska originalversionen. Men de svenska och engelska texterna skiljer sig något, och det kritiska mottagandet utelämnades i den engelska texten. Eftersom Ahlbergs engelskspråkiga version senare bildade

utgångspunkten för internationell forskning och värdering spelar olikheterna i framställningen en betydelsefull roll. Det faktum att den samtida kritiken tonades ned innebar att internationella forskare inte hade möjlighet att förstå den ambivalenta inställning till biblioteket som präglade mottagandet i Sverige.

En annan aspekt som tonades ned i den engelska versionen var folkbibliotekstanken och bakgrunden till uppdraget. I den svenska versionen framställdes arbetet med biblioteket som ett kollektivt åtagande, där utformningen växte fram genom ett samarbete mellan arkitekten och Stadsbibliotekskommittén. I den engelska versionen framhävdes Asplunds personliga insats, och därmed kom arkitektens betydelse att överbetonas i ett internationellt perspektiv.

Gunnar Asplunds bortgång 1940 spelade en betydelsefull roll i den iscensättning av Asplunds arkitektur som mer eller mindre medvetet tog form under de följande decennierna. Asplunds död sammanföll med invigningen av Skogskrematoriet, som fick stort internationellt inflytande; till skillnad från Stadsbiblioteket tycks Skogskyrkogården nästan omedelbart ha blivit en del av en internationell kanon. Historieskrivningen kommer i det följande avsnittet att studeras med tonvikt på svenska och engelskspråkiga texter, men intresset för Asplund, Stadsbiblioteket och svensk arkitektur var starkt även inom andra språkområden.²³

Internationell historieskrivning

Den moderna arkitekturens historieskrivning har de senaste decennierna varit föremål för en rad kritiskt formulerade undersökningar. Kritiken har riktats mot den ensidiga koncentrationen på den moderna arkitekturens pionjärer och det snäva urval som präglat de arkitekturhistoriska översiktstexterna. Utgångspunkten har varit den internationella arkitekturutvecklingen, men även de regionala perspektiven har uppmärksamrats. Till dem som drabbats hårdast av kritiken hör arkitekturhistoriker som Sigfried Giedion och Nikolaus Pevsner, som bidrog till att sanktionera den moderna arkitekturen under 1940-talets krigsår.²⁴

Nikolaus Pevsners inflytelserika översiktsbok *An Outline of European Architecture* utkom första gången 1943, då det moderna perspektivet av naturliga skäl var relativt begränsat – i första upplagan var Sverige inte representerat med ett enda exempel. Men efter hand som nya utgåvor presenterades kompletterade Pevsner sitt material. I den svenskspråkiga upplagan, som utkom 1978, återfinns flera svenska exempel: Stadshuset och Skogskrematoriet i Stockholm ägnas beundrande beskrivningar, medan Stadsbiblioteket bara nämns inom parentes. För Pevsner var den låga värderingen av klassicismen ännu aktuell, och framställningen präglas därför av det urval som etablerades under andra världskriget och som skulle kunna karakteriseras som beredskapshistoria.²⁵

Den första översikt som i någon mån ifrågasatte betoningen på den moderna arkitekturens pionjärer utkom 1958, med titeln *Architecture. Nineteenth and Twentieth Centuries*. Redan titeln underströk sammanhanget i utvecklingen mellan 1800- och 1900-talen, varvid gränsen mellan historiskt och modernt förflyttades till sekelskiftet 1800. Författaren var den amerikanske arkitekturhistorikern Henry-Russell Hitchcock, som tillsammans med Philip Johnson hade introducerat den moderna europeiska arkitekturen på Museum of Modern Art i New York 1932. Hitchcocks senare arbeten hade gjort honom uppmärksam på de värden som förbisetts i lanseringen av *The International Style*. Även om Hitchcock hade svårigheter att hantera materialet bidrog urval och värderingar till att påverka yngre generationer av konst- och arkitekturstudenter.²⁶

Ur svensk synvinkel var Hitchcocks bok något av en guldgruva, eftersom författaren redogjorde noggrant för utvecklingen i Sverige under 1900-talets första decennier. I det aktuella kapitlet framställdes Stadsbiblioteket exempelvis som höjdpunkten på 1920-talets arkitekturutveckling inte bara i Sverige utan också i Norden.²⁷ Hitchcock tog samtidigt tillfället att reflektera över historieskrivningen och värderingen av den mer traditionella arkitekturen i relation till den moderna. Med Stadsbiblioteket och Skogskrematoriet som exempel ställde han frågan om inte

biblioteket egentligen borde värderas högre som byggnad betraktat, även om krematoriet hade spelat en mer betydelsefull roll i utvecklingen av den moderna arkitekturen.²⁸

Internationell omvärdering

Det skulle emellertid dröja ytterligare ett par decennier, till mitten av 1970-talet, innan intresset för Stadsbiblioteket väcktes på allvar, såväl i Sverige som internationellt. Gunnar Asplund hade nu börjat uppmärksammas i den postmoderna kretsen av amerikanska arkitekter, och en Asplundutställning arrangerades 1978 på Museum of Modern Art i New York. Utställningen ordnades av arkitekten Stuart Wrede, som hade sina rötter i Finland och därmed goda förutsättningar att kunna förmedla det nordiska materialet till en amerikansk publik. En orsak till det växande Asplundintresset i USA var nämligen anknytningen mellan Gunnar Asplund och Alvar Aalto, som redan var ett väletablerat namn i den moderna historieskrivningen.²⁹

Arbetet med utställningen resulterade i en ny engelskspråkig monografi - *The Architecture of Erik Gunnar Asplund* - som utkom på MIT Press 1980. Författare var Stuart Wrede, men förordet skrevs av Kenneth Frampton, som också hade redigerat boken och bidragit med utförliga textkommentarer. Redigeringen av Asplundmonografin resulterade i att Stadsbiblioteket uppmärksammades, när Frampton samma år publicerade den inflytelserika översikten *Modern Architecture. A Critical History*, som ännu är ett standardverk. Frampton framträdde här som en av de ledande internationella uttolkarna av den moderna arkitekturen, och Stadsbiblioteket var den enda svenska byggnad som illustrerades i boken.³⁰

Anknytningen till Museum of Modern Art, publiceringen på det prestigefyllda MIT Press och förordet av Kenneth Frampton legitimerade med andra ord den nya Asplundmonografin. Omslagstexten framhöll att Asplunds arkitektur erbjöd ett aktuellt alternativ till den internationella modernism som samtidigt genomgick en omvärdering. I en sådan alternativ modernism spelade Stadsbiblioteket en avgörande roll, eftersom det var Asplunds sista, stora arbete som

föregick funktionalismens genombrott. Stadsbiblioteket fick också en dominerande position i Wredes monografi; biblioteket behandlades på 25 sidor, vilket var det största utrymme som tilldelades något enskilt projekt. Även om Stuart Wrede i hög grad utgick från Hakon Ahlbergs tidigare uppgifter om bibliotekets tillkomst introducerade han också ett spekulativt tolkningsmoment, som kom att vidareutvecklas de följande åren. Den centrala rotundan var i Wredes tolkning "an interior of the mind".³¹

Någon egentlig källforskning handlade det knappast om, något som Stuart Wrede själv betonade i sitt förord. I stället bidrog Wrede med mer normativa, arkitekturkritiska kommentarer; i anslutning till Stadsbiblioteket uttryckte han exempelvis besvikelse över att Asplunds tidigare projekt till parkanläggning och basarkvarter inte hade förverkligats. I det historiska materialet fann Wrede en källa till förbättringar av det aktuella resultatet, vilket antydde önskemål om framtida rekonstruktioner och restaureringsinsatser. Samtidigt blev Wredes monografi den främsta internationella kunskapskällan till Stadsbibliotekets tillkomsthistoria under flera decennier framöver.³²

Intresset väcks i Sverige

Det internationella intresset för Gunnar Asplund i slutet av 1970-talet bidrog till ett växande intresse också i Sverige. Utställningen från Museum of Modern Art visades sommaren 1980 på Kulturhuset i Stockholm, i samband med femtioårsjubileet av Stockholmsutställningen. Året därpå utkom en faksimilutgåva av Hakon Ahlbergs tidigare bok, som därmed kom att jämföras med Stuart Wredes nya monografi. Flera bedömare ställde sig kritiska till Wredes tolkningar och menade att det var hög tid att Asplund studerades från en svensk horisont.³³

Den främsta forskningsinsatsen kring Stadsbibliotekets tillkomst utfördes i början av 1980-talet i form av ett examensarbete i Arkitekturhistoria vid Tekniska högskolan i Stockholm. Med anledning av deras aktualitet i samtidens arkitekturdiskussion valde arkitekten Gösta Drugge att studera tre av Asplunds byggnadsverk, däribland Stadsbiblioteket. Studien motiverades av

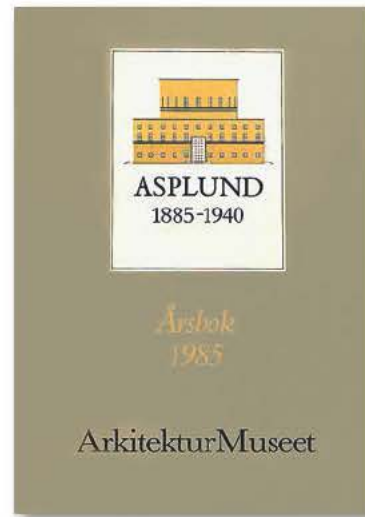
det ”rika skissmaterial som finns bevarat men inte i tillräckligt hög grad kommit att beaktas vid analysen av byggnaderna”. Formuleringen kan tolkas som en kritik av den mer spekulativa analys som präglade Stuart Wredes monografi, och examensarbetet publicerades i form av en artikel i Arkitekturmuseets årsbok 1983, under rubriken ”Arkitektur som mognadsprocess”. I sin analys betonade författaren att de valda byggnaderna var resultatet av långa tillkomstprocesser, som hade ”tillåtit en successiv utveckling av projekten”.³⁴

Till skillnad från Wrede, som inte drog sig för att framhålla tidigare skeden i processen, såg Drugge den fullbordade byggnaden som det samlade resultatet, där de olika faserna i praktiken fanns inarbetade i den slutliga lösningen, även om detta inte var uppenbart för brukare eller betraktare. Stadsbibliotekets tillkomst var visserligen relativt kort, jämfört med byggnadens förväntade livslängd. Men de olika faser som projektet hade genomgått var ändå avläsbara i den fullbordade byggnaden, på samma sätt som det var möjligt att avläsa senare förändringar.

Eftersom Gösta Drugges analys av Stadsbiblioteket endast publicerades på svenska, kom hans iakttagelser knappast att få en internationell spridning. Det internationella kunskapsläget förblev därför bundet vid idealiserade föreställningar om byggnadens ursprungliga tillstånd, spekulativa tolkningar och personliga värderingar av olika skeden av processen. Behovet av en dialog mellan svenska och internationella forskare uppmärksammades av Arkitekturmuseet i Stockholm, som anordnade ett internationellt symposium i anslutning till jubileumsutställningen om Gunnar Asplund hösten 1985.³⁵

Den ende av föredragshållarna som talade uteslutande om Stadsbiblioteket var konsthistorikern Lars Olof Larsson, då professor vid universitetet i Kiel. Larsson inledde med en summering av Stadsbibliotekets tidigare värdering, från Uno Åhrén till Gösta Drugge. Han konstaterade att Stadsbibliotekets eftermäle kunde ”betraktas som mycket positivt”, men han framhöll också ”att det aldrig blivit riktigt populärt som arkitektur”. Orsaken var att 1920-talets klassicism generellt hade uppfattats som ”en förvillelse”

i funktionalismens historieskrivning.³⁶ Asplund hade enligt Larsson sig själv att skylla, eftersom han senare hade tagit avstånd från de ideal som ursprungligen präglade byggnadens tillkomst. I övrigt framställde Larsson kritik mot Wredes spekulativa tolkningar av Stadsbiblioteket. I synnerhet ansåg han att lokal kännedom var nödvändig för att förstå byggnadens tillkomsthistoria.³⁷

FIGUR 3. Stadsbiblioteket pryder omslaget på Arkitekturmuseets årsbok 1985.

Hundraårsminnet av Gunnar Asplunds födelseår, som uppmärksammades i Arkitekturmuseets jubileumsutställning, innebar alltså ett genombrott för en högre värdering av Stadsbiblioteket, som fick pryda omslaget på såväl utställningskatalogen som Arkitekturmuseets årsbok 1985. Stadsbiblioteket figurerade samma år på omslaget till den mer exklusivt utformade och illustrerade boken *Asplund*, som utkom på Arkitektur förlag i form av en antologi under redaktion av Claes Caldenby och Olof Hultin. Boken riktades delvis mot en internationell läsekrets och publicerades på både svenska och engelska. Även Arkitekturmuseets jubileumsutställning präglades av internationella överväganden. Under ledning av museets intendent Karin Winter gjorde utställningen de följande åren en internationell turné, vilket ytterligare bidrog till

marknadsföringen av Stadsbiblioteket och Asplunds arkitektur.³⁸

Kraven på förnyelse

Samtidigt som Stadsbiblioteket genomgick en omvärdering inom såväl internationell som svensk arkitekturhistorieskrivning aktualiserades byggnaden också på annat sätt. Under 1960-talet initierades planer för en omfattande ombyggnad och modernisering av biblioteket som senare genomfördes i etapper, där omvärderingen efter hand bidrog till en tydlig förändring i angreppssätt. I det första ombyggnadsskedet handlade det uteslutande om anpassning till moderna krav. Men i senare etapper inriktades delar av arbetet på att återskapa de ursprungliga interiörer som hade förändrats under de föregående decennierna.

Det första ombyggnadsskedet inleddes 1967, då den nye stadsbibliotekarien Lars Tynell tog initiativ till en inventering av lokalerna, för att identifiera de svagheter som karakteriserade Stadsbibliotekets huvudbyggnad. Tynell deltog samtidigt som expert i den parlamentariska utredningen "Bibliotek i storstad", som presenterade sitt betänkande 1971. Folkbiblioteken framställdes här som dynamiska verksamheter, med uppgift att fungera som kulturcentrum i stadsbygden. I praktiken innebar detta en omfattande utbyggnad av filialnätet, men även Läsesalongen i Kulturhuset tillkom som ett resultat av utredningens idéer. Förslagen var i många fall så framåtsyftande att de fortfarande kan betraktas som aktuella.³⁹

Att Lars Tynell var son till Stadsbibliotekskommitténs sekreterare Knut Tynell, som redan på 1920-talet hade formulerat Stadsbibliotekets program, visar samtidigt att traditionen från den äldre epoken ännu var levande. Modern Lizzie Moll hade varit föreståndare för Stockholms barn- och ungdomsbibliotek, som utgjorde förebilden för Stadsbibliotekets barnavdelning. Anknytningen till pionjäråren under 1920-talet förstärktes ytterligare, när Lars Tynell anlitate arkitekten Hans Asplund – son till Gunnar Asplund – för ett ombyggnadsförslag. Hans Asplund hade redan tidigare medverkat vid ombyggnader

inom Stadsbiblioteket, han var nu professor vid Arkitekturskolan i Lund och uppskattad framförallt för sina inredningsarbeten, exempelvis för Nordiska Kompaniet i Stockholm.⁴⁰

Ombyggnadsförslaget presenterades 1968 och innebar omfattande åtgärder i den befintliga interiören. Det mest spektakulära inslaget var kanske att terrassbyggnaderna mot Sveavägen skulle tas i anspråk för de publika funktionerna. Även huvudentrén skulle flyttas till gatunivån, och rulltrappor planerades för att erbjuda bekväma kommunikationer inom byggnaden. Hans Asplunds beskrivning av förslaget speglar den osentimentala hållning till Stadsbiblioteket som ännu präglade arkitektkåren och som legitimerades med hänvisning till 1930-talets manifest; det gällde att "göra nödvändiga ingrepp så att byggnaden blir ett smidigt redskap för dagens samhälle".⁴¹

Förslaget genomfördes aldrig i sin helhet, och åtgärderna delades alltså upp i etapper. Den första etappen genomfördes 1973–74 efter ritningar av Hans Asplund och hans medarbetare Eduard Zwartkruis och omfattade nya hissar, kapprum och toaletter. Den andra etappen, som genomfördes 1979–81 och projekterades av Fastighetskontorets byggavdelning under ledning av Ingemar Tommos, innebar fullständig förnyelse av tekniska installationer men också utbyte av fönster och entrépartier. Sammantaget var insatserna relativt hårdhänta, men det rådde knappast någon tvekan om den höga värderingen under ombyggnadsprocessen. Stadsbibliotekets och Fastighetskontorets informationsmaterial i samband med ombyggnaden präglades av påtaglig stolthet över biblioteket och dess historia.⁴²

I samband med den andra etappen initierades också insatser i de publika interiörerna. Inredningar och möbler uppmärksammades och inventerades, varvid mer än 700 originalmöbler återfanns i lokalerna. Inredningsarbetena genomfördes åren 1981–84, varvid möblerna renoverades till nyskick och huvudsakligen placerades i ursprungliga positioner. Vissa förändringar gjordes emellertid, och inredningen kompletterades med diskreta tillägg. Inredningsarkitekterna Martin Eiserman, Eva Linnman och Kerstin Rabo, som arbetade med inventering och

projektering av möbler och inredning, framhöll i en intervju att antikvarisk kunskap hade saknats i processen; historisk kännedom om möbler och inredning hade i första hand förmedlats av de skickliga möbelsnickare som anlätades för renoveringen.⁴³

Ombyggnaden av Stadsbiblioteket innebar samtidigt att antikvariska ställningstaganden aktualiserades i anslutning till aktuella byggnadslov. Redan i samband med den första etappen yttrade sig Stockholms stadsmuseum med anledning av remitterat förslag hösten 1972. Av tjänsteutlåtandet framgår att museets tjänstemän helst hade sett att ”byggnaden lämnades helt orörd”. Men med hänsyn till att ombyggnaden inte innebar ”några framträdande förändringar i de viktigaste rumsbildningarna” kunde den i huvudsak tillstyrkas. Tjänsteutlåtandet inleds med en välformulerad värdering:

Stadsbibliotekets monumentala huvudbyggnad [...] är ett av den moderna arkitekturens huvudverk. Den har ett särskilt intresse som det mest fullödigaste exemplet på brytningstiden mellan tjugotalsskandinavism och fullt utvecklad funktionalism – alldeles bortsett från dess arkitekturhistoriska ställning utgör emellertid särskilt den stora rotundan och den framföriggande ingångshallen med den väldiga smala trappan [...] en av de märkligaste rumsskapelserna i Norden.⁴⁴

Värderingen återkom senare ordagrant i slutet av 1970-talet; i remisser från mitten av 1980-talet hävdas mer koncist att ”Stadsbiblioteket har synnerligen stort arkitekturhistoriskt värde”.⁴⁵ Formuleringen att Stadsbiblioteket utgjorde ”en av de märkligaste rumsskapelserna i Norden” antyder annars att biblioteket uppfyllde de kriterier som kulturminneslagens kapitel om byggnadsminnen föreskriver. I sina remisser upprepade Stockholms stadsmuseum också gång på gång – men utan resultat – önskemålet om byggnadsminnesförklaring av biblioteket. Såväl Stadsbiblioteksledningen som Fastighetskontoret var tveksamma till formaliserade skyddsföreskrifter, eftersom det sannolikt innebar begränsningar för framtida anpassning av byggnaden till verksamhetens ständigt förnyade krav.⁴⁶

Tävlingen om Stadsbiblioteket

Under 1990-talet kom folkbiblioteken att ställas inför förändrade praktiska och ideologiska

förutsättningar. Informationsteknologin och digitaliseringen innebar nya möjligheter för bibliotekens samlingar. Stadsbiblioteket lyckades relativt väl med att följa den snabba utvecklingen på teknikområdet, trots begränsade ekonomiska resurser. Men med de ändrade förutsättningarna följde också en ideologisk förändring, som grundade sig på oro inför framtiden. Sjunkande lånestatistik bidrog till känslan av kris, och framtidens bibliotek framställdes som attraktiva mötesplatser, som vid sidan om böckerna skulle erbjuda caféer, läsplatser och digitala media.⁴⁷

Med sådana framtidsutsikter framstod Stadsbibliotekets lokaler åter som föråldrade, och en förstudie för att utreda eventuella tillbyggnadsmöjligheter initierades hösten 2003. Samma år hade Stockholms stadsmuseum utfört en gedigen byggnadshistorisk inventering, som också översiktligt behandlade senare förändringar men som inte gav några närmare upplysningar om den kulturhistoriska värderingen, utöver museets aktuella klassificering. Enligt förordet var syftet med inventeringen ”att vara ett byggnadshistoriskt underlag vid framtida arbeten med byggnaden”. Men trots att inventeringen fanns tillgänglig, när processen inleddes, tycks den inte ha utnyttjats som kunskapskälla i programarbetet.⁴⁸

Först våren 2006 förelåg resultatet av en fördjupad programstudie, som lades till grund för en internationell arkitektävling. Ur antikvarisk synvinkel kom arbetet med tävlingsprogrammet att koncentreras till den helhetsmiljö som utgjordes av Observatoriekullen med angränsande bebyggelse. Denna miljö – Stockholms högskoleområde – hade tidigare utpekats som riksintresse för kulturmiljövården, vilket innebar att värdet av de enskilda byggnaderna tonades ned till förmån för helhetsmiljön och den samlade bebyggelsen. I den förstudie som initierades hösten 2003 uppmärksammades visserligen att Stadsbiblioteket uppfyllde kriterierna för byggnadsminnen, men i det tävlingsprogram som förelåg våren 2006 hade värderingen av de enskilda byggnaderna uteslutits. I stället betonades vikten av att betrakta hela miljön kring Observatoriekullen som kulturhistoriskt värdefull med utgångspunkt från riksintresset.⁴⁹

FIGUR 4-5. Material från den nyligen genomförda arkitektävlingen om Stadsbiblioteket. Utdrag ur juryns rapport för steg 1, samt tävlingsprogram för steg 2. Stockholms stad 2007.

Tävlingen genomfördes slutligen i två steg åren 2006–07 och väckte ett stort internationellt intresse; drygt elvahundra förslag lämnades in, och arrangemanget utnämndes till en av världens största arkitektävlingar. Under tävlingsprocessen utvecklades samtidigt en omfattande debatt om lämpligheten av att genomföra ett så stort byggnadsprojekt i en känslig miljö. Även ekonomiska aspekter bidrog till att underminera tävlingens resultat. Hösten 2009 formulerade Unesco via Icomos kommitté för det moderna kulturarvet skarp internationell kritik mot stadens politiker och erbjöd sig samtidigt att bidra med antikvarisk expertis, vilket i praktiken innebar ett underkännande av berörda myndigheters kompetens och agerande. Processen avbröts följaktligen samma år, och planerna på en tillbyggnad lades i malpåse.⁵⁹

Det är lätt att vara efterklod, men ett alternativt handlings sätt hade varit att redan på ett tidigt stadium utreda de antikvariska förutsättningarna på en detaljerad nivå. En sådan utredning hade resulterat i tydligt angivna begränsningar och

gett de tävlande möjlighet att undvika lösningar som knappast kunde accepteras. Den valda lösningen innebar i stället att förslag som belönades av tävlingsjuryn riskerade att underkännas i den antikvariska processen, eftersom den generella värderingen av hela miljön förutsatte att varje förslag granskades separat, med utgångspunkt från riksintresset. Även om det snöpliga utfallet av tävlingen också kan knytas till ekonomiska och politiska faktorer, är det tydligt att kulturhistoriska riskfaktorer fanns inbyggda redan på ett tidigt stadium av processen.

Trots att tävlingen inte resulterade i en genomförd tillbyggnad kom marknadsföringen kring tävlingen och det stora internationella intresset ändå att påverka den historiska värderingen av Stadsbiblioteket. Sedan mitten av 1980-talet hade intresset för byggnaden minskat i takt med att det postmoderna inflytandet klingat av. Tävlingsprocessen bidrog med andra ord till att Stadsbiblioteket återupptäcktes, och att den internationella värderingen kom till uttryck på ett tydligt sätt.

Epilog

Alltsedan Stadsbiblioteket invigdes våren 1928 har värderingen av byggnaden växlat, i takt med ideologiska ställningstaganden och kraven på förnyelse av verksamheten. Kritiken mot Stadsbibliotekets exklusiva karaktär var ursprungligen ett genomgående tema, samtidigt som byggnadens rationella organisation också kunde framhållas som en tillgång för verksamheten. Från en svensk horisont kom Stadsbiblioteket att ställas i skuggan av Stockholmsutställningen 1930, och i den nationella historieskrivningen har byggnaden fått representera det storslagna slutet på en epok i svensk arkitektur. Den internationella värderingen växte fram under efterkrigstiden, och det var först på 1970-talet som Stadsbiblioteket blev en självklar del av en internationell kanon. Höjdpunkten inföll under jubileumsåret 1985, då byggnaden utnyttjades som symbol i samband med utställningar och bokutgivning.

I vår egen tid har intresset för Stadsbiblioteket återuppväckts genom planerna på en tillbyggnad som fått återklang också internationellt. I samband med tävlingen kom brister i processen att sätta sin prägel på såväl programförutsättningar som bedömningar av tävlingens resultat. Den internationella reaktionen mot tillbyggnadsplanerna var en naturlig följd av byggnadens internationella status som del av en arkitekturhistorisk kanon. Att reaktionen kom som en obehaglig överraskning kan också knytas till motsättningar mellan regionala, nationella och internationella intressen.

För svenska förhållanden är detta en ny situation, eftersom äldre svenska kulturmiljöer sällan uppmärksammas av internationella bedömare. De moderna, offentliga miljöerna har en helt annan status, och det finns skäl att anta att liknande konflikter kommer att uppstå också i andra sammanhang. Miljön kring Stockholms stadshus är ett exempel, där internationella bedömare skulle kunna reagera på de senaste nytillskotten. Kiruna är ett annat exempel, där

statens krav på exploatering av naturtillgångarna tvingar fram en fullständig förflyttning av den samlade bebyggelsen. Göteborgs rådhus är ett tredje exempel, där samverkan mellan svenska och internationella forskare nyligen bidragit till att stärka kommunens intresse för en modern, offentlig byggnad av hög dignitet.⁵¹

Att endast en bråkdel av det ”nationella kulturarv” som förvaltas av Statens fastighetsverk avser moderna, offentliga miljöer är i detta sammanhang ett problem. Huvuddelen av de aktuella objekten ägs och förvaltas idag av kommunerna, som knappast har möjlighet att upprätthålla nödvändig kompetens och beredskap för kommande förändringar. Ett annat problem är den splittrade lagstiftningen inom kulturmiljövärden, varvid betoningen på riksintressen blir allt tydligare i den antikvariska processen. Därmed minskar också möjligheterna att hantera det moderna monumentet, där omsorg om varje detalj är viktig för helheten.

ANDERS BERGSTRÖM är universitetslektor i arkitekturens teori och historia vid KTH Arkitekturskolan i Stockholm. Artikeln är ett resultat av forskningsprojektet ”Stockholms stadsbibliotek. En studie i folkbildningens arkitektur”, som finansieras av Riksbankens Jubileumsfond. Ett särskilt tack riktas till professor Nicholas Adams, Vassar College, som har bidragit med värdefulla kommentarer både till artikeltexten och till projektet som helhet.

anders.bergstrom@arch.kth.se
 KTH Arkitekturskolan
 Kungliga Tekniska högskolan
 100 44 Stockholm

Noter

- 1 Pendlingen mellan monument och miljö är påtaglig i antologin *Att bygga ett land*, 1998, som finns i både engelsk och tysk översättning och som kan betraktas som standardverket över 1900-talets svenska arkitektur. Redaktören Claes Caldenby har tecknat en översikt över den skiftande bilden av svensk arkitektur i en artikel i *Nordisk Arkitekturforskning*, 2004, passim. Att intresset för mer vardagliga bebyggelsemiljöer tycks variera med tiden har också påpekats av Ola Wetterberg i avhandlingen *Monument & miljö*, 1992, s. 9 f. Den internationella bilden av svensk arkitektur som präglad av moderna, offentliga byggnader utgår från en undersökning av sex välkända översikter: Hitchcock 1958, Pevsner 1978, Watkin 1986, Sutton 1999, Trachtenberg & Hyman 2002, samt Ching, Jarzombek & Prakash 2007. Ytterligare några välkända översikter har uteslutits, eftersom de saknar svenska exempel.
- 2 Behovet av kunskapsuppbyggnad för att bevara de moderna monumenten har framhållits av Lena Simonsson i tidskriften *Kulturmiljövård*, 1996, s. 71–77. Den kulturhistoriska värderingens komplexitet har behandlats av Axel Unnerbäck i boken *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*, 2002, passim, samt av Agneta Thornberg Knutsson i avhandlingen *Byggnadsminnen – principer och praktik*, 2007, s. 149 ff.
- 3 Utöver statliga byggnadsminnen har offentliga byggnader knappast uppmärksammats av kulturmiljövården som en separat kategori. Anna Ingemark Milos har nyligen framhållit de offentliga byggnaderna särställning i sin avhandling *Stockholms stadsbibliotek och Moderna museet. En analys av arkitekturkritik i svensk press*, 2010, s. 25–31. Framställningen är koncentrerad till fack- och dagspress, men synsättet är tillämpbart också i ett vidare sammanhang. Jämför etnologerna Karin Arvastson och Cecilia Hammarlund-Larsson, som i boken *Offentlighetens materia*, diskuterar de offentliga byggnadernas särställning med utgångspunkt från Jürgen Habermas begrepp ”borgerlig offentlighet”, se idem 2003, s. 165 f.
- 4 I anslutning till studien av Stadsbibliotekets historiska värdering kan nämnas att Peter Blundell Jones monografi *Gunnar Asplund*, som utkom 2006 och som har karaktär av standardverk, endast behandlar det historiografiska perspektivet på några få rader i avslutningskapitlet. En utförligare Asplundshistoriografi tecknas av Nicholas Adams i den senast utgivna monografin *Gunnar Asplund*, 2012, s. 41 ff. Anna Ingemark Milos 2010 studerar i sin avhandling mottagandet i pressen i samband med invigningen av Stadsbiblioteket 1928 samt tävlingen om en tillbyggnad av biblioteket 2006–07. Framställningen följer dock inte processen under hela den aktuella perioden och berör inte antikvariska värderingar, forskningsinsatser, övriga böcker och utställningar. Detsamma gäller andra internationellt välkända, svenska byggnader. Stadshuset och Konserthuset i Stockholm behandlas exempelvis med utgångspunkt från en samtida reception i Ann Katrin Pihl Atmers nyligen utgivna monografi *Stockholms stadshus och arkitekten Ragnar Östberg*, 2011, liksom i Anders Bergströms kapitel om Konserthuset i avhandlingen *Arkitekten Ivar Tengbom – byggnadskonst på klassisk grund*, 2001.
- 5 Studier av den historiska värderingen kan betraktas som en historiografisk forskningsinriktning, som i detta fall strävar efter att klargöra historieskrivningens betydelse för den moderna arkitekturen i vidare mening. Betydelsen av historiografiska studier har betonats av redaktören Dana Arnold i antologin *Rethinking Architectural Historiography*, 2006. Arkitektens värdering har behandlats ur en rad olika synvinklar, bland annat av redaktören Willam S. Saunders, i antologin *Judging Architectural Value*, 2007. Perspektivet introducerades av David Watkin i *Morality and Architecture*, 1977, och vidareutvecklades av Panayotis Tournikiotis i *The Historiography of Modern Architecture*, 1999. En ponjårsinsats gjordes av Juan Pablo Bonta, som redan i mitten av 1970-talet publicerade en studie av Barcelonapaviljongens ”historiska tolkningsprocess”; se idem 1979, s. 131–224. För begreppet kulturhistorisk värdering, se Unnerbäck 2002, passim, samt Thornberg Knutsson 2007, s. 149 ff.
- 6 Föregångarna till Stockholms stadsbibliotek har studerats av Mats Myrstener 1998, 2008.
- 7 Barn och ungdomar upp till 17 år hade ursprungligen inte tillgång till huvudvåningen, se *Reglemente för Stockholms stadsbibliotek*, 1927, samt *Vägvisare i Stockholms stadsbibliotek*, 1929.
- 8 Se Tynell 1922, s. 151 ff.
- 9 Ahlberg 1922, s. 146.
- 10 Se *Hakon Ahlberg. Arkitekt & humanist*, 1994, s. 12 f., 86. Brodern Alf Ahlberg var filosof och sedermera rektor vid Brunnsviks folkhögskola, vars byggnader utformades av Hakon Ahlberg.
- 11 Ahlberg 1925, s. 26. Jämför pl. 126–127. Författarens översättning, originaltexten lyder: ”the plan being treated not merely as a practical but also as an aesthetic problem”. Boken utkom också samma år på tyskt förlag under titeln: *Moderne schwedische Architektur*.
- 12 Se *Berättelse över Biblioteksstyrelsens verksamhet år 1928*, passim. Källmaterialet återfinns huvudsakligen i Arkitekturmuseet och Stockholms stadsarkiv, dels i form av ritningar, skisser, fotografier och korrespondens i AM: Gunnar Asplunds arkiv, dels i form av protokoll, övriga handlingar och fotografier i SSA: Biblioteksrådets arkiv. För de senaste uttolkningarna av byggnadsprocessen, se insatser av Johan Mårtelius 2006, Eva Eriksson 2008, samt Anders Bergström 2009. Eva Eriksson har också behandlat processen i sin avhandling *Mellan tradition och modernitet. Arkitektur och arkitekturdebatt 1900–1930*, 2000.
- 13 Se Johansson 1928, Hedberg 1928 samt Josephson 1928.
- 14 Mottagandet i pressen har studerats av Anna Ingemark Milos 2010, s. 92–99.
- 15 Åhrén 1928, s. 95. Jämför Eriksson 2000, s. 468–471, samt Ingemark Milos 2010, s. 99 ff.
- 16 Se Hjelmqvist 1928, Linder 1928, Lundberg 1929. Hjelmqvist publicerade också löpande rapporter från Stadsbibliotekets verksamhet i *Biblioteksbladet*.
- 17 Stadsbiblioteket presenterades exempelvis i två artiklar i den tyska arkitektur-tidskriften *Wasmuths Monatshefte für Baukunst*, se Serck 1929, samt Rasmussen 1929.

- 18 Se Maufe 1931, 107. Originaltexten lyder: "Externally it is not satisfactory, but the whole building is worth much study. The plans and the sections have been treated as from a practical point of view but, not only this, they have also been treated as aesthetic problems in themselves."
- 19 Se Ahlberg 1943 samt idem 1950. Jämför analys av Stina Hagelqvist 2010, s. 286–293.
- 20 Ahlberg 1943, s. 46.
- 21 Ahlberg 1943, s. 44.
- 22 Se Ahlberg 1943, s. 46. Motsättningen mellan interiör och exteriör var ett genomgående tema för kritiken redan i samband med invigningen 1928, se Eriksson 2000, s. 472–477.
- 23 Asplund väckte intresse framförallt i Italien; se Muratori 1938, Fariello 1942, samt Zevi 1948.
- 24 Se Watkin 1977, som introducerade kritiken, samt Tournikiotis 1999, som har vidareutvecklat detta tema. För den svenska receptionen av kritiken, se Eriksson 2000, s. 37 ff.
- 25 Se Pevsner 1978, s. 411, 416 f.
- 26 David Watkins senare kritik av Hitchcocks avaktande syn på den traditionella arkitekturen, formulerad i förordet till *A History of Western Architecture*, 1986, tar inte hänsyn till situationen under 1950-talet och uppmärksammar därför inte det radikala i Hitchcocks ställningstagande; se Watkin 1986, s. 8.
- 27 Hitchcock 1958, s. 398.
- 28 Se Hitchcock 1958, s. 409. Originaltexten lyder: "Asplund's Stockholm Exhibition of 1930 and his Crematorium there of 1935–40 tend to obscure our vision of his earlier library, although that is perhaps finer considered absolutely."
- 29 Se Wrede 1980, s. xvii. För Asplundintresset i den amerikanska arkitektkåren, se Parsons 1986.
- 30 Se Frampton 1980, s. 195. För en kritisk studie av Frampton, se Otero Pailos 2010.
- 31 Wrede 1980, s. 112.
- 32 Först 2006 utkom den brittiske arkitekturhistorikern Peter Blundell Jones mer omfattande monografi *Gunnar Asplund*. Omslaget till boken utgörs av ett fotografi från Stadsbibliotekets entrétrappa, som öppnar sig mot den centrala rotundan. Författaren intar jämfört med Stuart Wrede en mer deskriptiv hållning, och de spekulativa tolkningarna har tonats ned till förmån för presentationer av ett större ritningsmaterial och en mer ingående beskrivning av processen. Huvuddragen i bibliotekets tillkomstprocess följer emellertid det förlopp som tecknades redan av Hakon Ahlberg.
- 33 Fredric Bedoire och Simo Paavilainen publicerade samlingsrecensioner i de ledande svenska respektive finska arkitekturtidskrifterna, med jämförelser av Ahlbergs och Wredes böcker. I synnerhet Paavilainen riktade hård kritik mot Wredes tolkningar, medan Bedoire tecknade en balanserad bild av den samtida Asplundreceptionen; se Bedoire 1981 samt Paavilainen 1981.
- 34 Drugge 1983, s. 35.
- 35 Se *Asplund 1885–1940. Arkitekturmuseet. Årsbok 1985*, samt *Asplund 1885–1940. Lectures and Briefings from the International Symposium on the Architecture of Erik Gunnar Asplund. 14th–17th October 1985*.
- 36 Larsson 1986, s. 41.
- 37 Larsson 1986, s. 42, 49.
- 38 Åren 1985–89 visades utställningen i Stockholm (1985), i Göteborg, Helsingfors, Köpenhamn och Århus (1986), i Madrid, Granada och Milano (1987), i Basel, München, London och Dublin (1988) samt i Bryssel, Paris och Barcelona (1989); se Arkitekturmuseets verksamhetsberättelser i respektive årsbok. Hösten 1985 pågick också utställningar av Asplunds möbler och fotografier på Nationalmuseum och Moderna Museet i Stockholm. För de svenska ansträngningarna att lansera Asplund internationellt, se Caldenby 2004, s. 26.
- 39 Se Cederström, Söderblom & Törngren 1989, s. 47 ff. Jämför *Stockholm växer – en förstudie till ett nytt Stadsbibliotek*, 2004, passim.
- 40 För Lars Tynells bakgrund, se Puke & Söderblom 1986, s. 106. För Hans Asplund, se Edström 2007, s. 30 f. samt verkförteckning s. 36.
- 41 SSA. Biblioteks nämndens arkiv. F2:1. Beskrivning av ombyggnadsförslag, upprättad av Hans Asplund 1968. Formuleringen anknyter till den välkända inledningsmeningen i *acceptera*.
- 42 Se *Stadsbiblioteket. Huvudbiblioteket. En Ombyggnad*, 1982, särskilt s. 11 f. samt anslutande informationsblad. Jämför Puke & Söderberg 1986, s. 106, 114. För en samtida kritik av åtgärderna, se Boman 1985a, s. 34 f. Jämför Winter 2002, s. 160 f., samt Örn 2003, passim.
- 43 Se *Stadsbiblioteket. Huvudbiblioteket. En Ombyggnad*, 1982, s. 9 ff. Boman 1985b, s. 36.
- 44 SSM. Tjänsteutlåtande undertecknat Harald Hvarfner och Göran Söderström 17 januari 1973.
- 45 SSM. Skrivelse angående värdefull inredning i Stadsbibliotekets huvudbyggnad, undertecknad Kerstin Mandén-Örn 13 oktober 1978, samt återkommande remisser 1984–85, undertecknade Björn Hallerdt och Kerstin Mandén-Örn.
- 46 Ibidem, samt intervju med stadsbibliotekarien Ulf Dittmer och arkitekten Nils-Olof Olsson vid Fastighetskontoret, se Boman 1985a, s. 34 f. För Stadsmuseets hållning, se också SSM. Skrivelse angående antikvarisk inventering och utarbetande av skyddsföreskrifter för Stadsbiblioteket, undertecknad Björn Hallerdt och Kerstin Mandén-Örn 20 september 1985. Även länsantikvarien Bengt O.H. Johansson drev frågan om byggnadsminnesförklaring, se Boman 1985a, s. 35.
- 47 Se *Stockholm växer – en förstudie till ett nytt Stadsbibliotek*, 2004, passim.
- 48 Se *Spelbomskan 16. Stockholms stadsbibliotek. Byggnadshistorisk inventering*, 2003, citatet s. 5. Inventeringen utfördes av antikvarien Hedvig Schönback och fotografen Ingrid Johansson.
- 49 Se *Stockholm växer – en förstudie till ett nytt Stadsbibliotek*, 2004, s. 40, samt *Asplund. Architectural Competition. The Stockholm City Library. Competition Brief*, 2006, s. 29. Till tävlingsprogrammet fogades digitala bilagor, som var tillgängliga under förutsättning att anmälningsavgiften hade betalats. I Stadsmuseets bilaga påpekades den aktuella klassificeringen av några enskilda byggnader, däribland Stadsbiblioteket, men i huvudsak betonades värdet av hela miljön kring Observatoriekullen; se Lorentzi & Lundberg 2006. Även den

- kulturmiljöanalys som utarbetades året därpå och som senare medföljde som bilaga till detaljplaneprogrammet betonade helhetsmiljön med utgångspunkt från riksn-tresset; se Ahlberg 2007.
- 50 För studier av debatten, se Jensfelt 2009, passim, samt Ingemark Milos 2010, s. 105–118.
- 51 I samband med att Göteborgs rådhus inte längre kunde användas för sitt ursprungliga ändamål, och därmed hotades av omfattande förändringar, tog arkitekturhistorikerna Nicholas Adams, Claes Caldenby, Eva Eriksson och Kerstin Wickman initiativ till att sprida kunskap om Rådhuset genom en byggnadsmonografi samt genom utställningar och seminarier i såväl Göteborg som Stockholm; se *Asplunds rådhus i Göteborg. Tiden, platsen, arkitekturen*, 2010.

Käll- och litteraturlista

Otryckta källor

- AM Arkitekturmuseet, Stockholm
Gunnar Asplunds arkiv: Ritningar, skisser, fotografier och korrespondens avseende Stockholms stadsbibliotek.
- SSA Stadsarkivet, Stockholm
Biblioteksrådets arkiv: Protokoll, övriga handlingar och fotografier.
- SSM Stadsmuseet, Stockholm
Fotografier av Stockholms stadsbibliotek.
Remissärenden avseende Stockholms stadsbibliotek, i vissa fall med ritningsbilagor.

Tryckta källor och litteratur

- 1930/80. *Arkitektur. Form. Konst*, red. Beate Sydhoff, 1980.
- Ahlberg, Hakon, 1922, "E.G. Asplunds förslag till Stockholms stadsbibliotek", *Byggmästaren* (s. 145–146).
- Ahlberg, Hakon, 1925, *Swedish Architecture of the Twentieth Century*.
- Ahlberg, Hakon, 1943, "Gunnar Asplund arkitekt", *Gunnar Asplund arkitekt. 1885–1940. Ritningar skisser och fotografier*, red. Gustav Holmdahl, Sven Ivar Lind & Kjell Ödeen (s. 9–82).
- Ahlberg, Hakon, 1950, "Gunnar Asplund Architect", *Gunnar Asplund Architect. 1885–1940. Plans sketches and photographs*, red. Gustav Holmdahl, Sven Ivar Lind & Kjell Ödeen (s. 9–81).
- Ahlberg, Nils, 2007, *Stockholms stadsbibliotek. Kulturmiljöanalys*, Bilaga 3 till program för detaljplan, dnr 2007-03674-54.
- Adams, Nicholas, 2012, *Gunnar Asplund. Arkitekturmuseet. Årsbok 1983*, red. Karin Winter, Christina Engfors, Tomas Mjöberg & Henrik O. Andersson 1983.
- Arkitekturmuseet. Årsbok 1986*, red. Christina Engfors, 1986.
- Arkitekturmuseet. Årsbok 1987*, red. Christina Engfors, 1987.
- Arkitekturmuseet. Årsbok 1988*, red. Christina Engfors, 1988.
- Arkitekturmuseet. Årsbok 1989*, red. Christina Engfors, 1989.
- Arvastson, Karin & Cecilia Hammarlund-Larsson, 2003, *Offentlighetens materia*.

- Asplund*, red. Claes Caldenby & Olof Hultin, 1985.
- Asplund 1885–1940. Arkitekturmuseet. Årsbok 1985*, red. Christina Engfors, 1986.
- Asplund 1885–1940. Lectures and Briefings from the International Symposium on the Architecture of Erik Gunnar Asplund. 14th–17th October 1985*, red. Christina Engfors, 1986.
- Asplund. Architectural Competition. The Stockholm City Library. Competition Brief*, 2006.
- Asplund. Arkitektävling om Stockholms stadsbibliotek. Tävlingsprogram steg 2*, 2007.
- Asplund. Arkitektävling om Stockholms stadsbibliotek. Utdrag ur juryns rapport. Resultat av allmän arkitektävling i två steg. Steg 1*, 2007.
- Asplunds rådhus i Göteborg. Tiden, platsen, arkitekturen*, red. Claes Caldenby, 2010.
- Asplund, Gunnar, 1928, "Några uppgifter om biblioteksbygget", *Byggmästaren* (s. 100–104).
- Att bygga ett land. 1900-talets svenska arkitektur*, red. Claes Caldenby, 1998.
- Bedoire, Fredric, 1981, "Gunnar Asplund – en modern klassiker", *Arkitektur* 6 (s. 32–33).
- Bergström, Anders, 2001, *Arkitekten Ivar Tengbom – byggnadskonst på klassisk grund*.
- Bergström, Anders, 2009, "Stockholm Public Library. Designing a Path to Knowledge", *Erik Gunnar Asplund. Le radici della modernità*, red. Luca Ortelli & Luciano Motta (s. 15).
- Berättelse över Biblioteksstyrelsens verksamhet år 1928*, Stockholms stadsfullmäktiges handlingar 1929:5, Bihang nr 30 till Stadskollegiets utlåtanden och memorial för år 1929.
- Bibliotekarierollen i förändring. En vänbok till Ulf Dittmer*, red. Greta Renborg, 1986.
- Bibliotek och arkitektur*, red. Magdalena Gram, 2002.
- Blundell Jones, Peter, 2006, *Gunnar Asplund*.
- Boman, Monica, 1985a, "Vad skulle Asplund säga?", *Form* 7 (s. 33–35).
- Boman, Monica, 1985b, "Asplunds möbler får nytt liv", *Form* 7 (s. 36).
- Bonta, Juan Pablo, 1979, *Architecture and its Interpretation*, 1979.
- Caldenby, Claes, 2004, "Halva kungariket? Om den svenska arkitekturens historiografi", *Nordisk arkitekturforskning* 3 (s. 19–32).
- Cederström, Lena, Harriette Söderblom & Margareta Törn-gren, 1989, "Bibliotek i storstad", *Svenska biblioteksbyggnader. Från förvaring till mötesplats*, red. Lars Olsson (s. 47–60).
- Ching, Francis, Mark Jarzombek & Vikramaditya Prakash, 2007, *A Global History of Architecture*.
- Drugge, Gösta, 1983, "Arkitektur som mognadsprocess", *Arkitekturmuseet. Årsbok 1983*, red. Christina Engfors (s. 34–65).
- Edström, Mats, 2007, *Medborgarhuset i Eslöv*.
- Erik Gunnar Asplund. Le radici della modernità*, red. Luca Ortelli & Luciano Motta, 2009.
- Eriksson, Eva, 2000, *Mellan tradition och modernitet. Arkitektur och arkitekturdebatt 1900–1930*.
- Eriksson, Eva, 2008, "Biblioteket och kullen", *Arkitektur* 3 (s. 58–65).

- Fariello, Francesco, 1942, "l'Opera di E.G. Asplund", *Architettura* (s. 311-341).
- Frampton, Kenneth, 1980, *Modern Architecture. A Critical History*.
- Gunnar Asplund arkitekt. 1885-1940. *Ritningar skisser och fotografier*, red. Gustav Holmdahl, Sven Ivar Lind & Kjell Ödeen, 1943.
- Gunnar Asplund Architect. 1885-1940. *Plans sketches and photographs*, red. Gustav Holmdahl, Sven Ivar Lind & Kjell Ödeen, 1950.
- Hagelqvist, Stina, 2010, *Arkitekttävlingen som föreställning. Den svenska arkitekttävlingens ideologiska, institutionella och professionella villkor under 1900-talets första hälft*.
- Hakon Ahlberg. *Arkitekt & humanist*, red. Eva Rudberg & Eva Paulsson, 1994.
- Hedberg, Tor, 1928, "Stadsbiblioteket", *Dagens Nyheter* 31 mars.
- Hitchcock, Henry-Russell, 1958, *Architecture. Nineteenth and Twentieth Centuries*.
- Hjelmqvist, Fredrik, 1928, "Stockholms stadsbibliotek och några ord om ett modernt stadsbiblioteks uppgifter", *Ord och Bild* 7 (s. 337-350).
- Ingemark Milos, Anna, 2010, *Stockholms stadsbibliotek och Moderna museet. En analys av arkitekturkritik i svensk press*.
- Jensfelt, Annika, 2009, "Bibblan. Historien om ett nedlagt projekt", *Arkitekten* 10 (s. 17-24).
- Johansson, Gotthard, 1928, "Olöst dissonans mellan ändamål och form", *Aftonbladet* 31 mars.
- Josephson, Ragnar, 1928, "Stadsbiblioteket", *Svenska Dagbladet* 1 april.
- Judging Architectural Value*, red. William S. Saunders, 2007.
- Larsson, Lars Olof, 1986, "Några tankar kring Asplunds stadsbibliotek", *Asplund 1885-1940. Arkitekturmuseet. Årsbok 1985*, red. Christina Engfors (s. 41-49).
- Lectures and Briefings from the International Symposium on the Architecture of Erik Gunnar Asplund. 14th-17th October 1985*, red. Christina Engfors, 1986.
- Linder, Greta, 1928, "Stockholms stadsbibliotek", *Hertha* 8 (s. 178-181).
- Lorentzi, Maria & Lena Lundberg, 2006, *Den historiska utvecklingen av området runt Observatoriekullen och dess kulturhistoriska värden - Ett underlag till tävlingen om utbyggnad av Stockholms stadsbibliotek*.
- Lundberg, Hildur, 1929, "Stockholms stadsbibliotek", *Svensk läraretidning* 7 (s. 117-119).
- Maufe, Edward, 1931, "Contemporary Swedish Architecture", *Architectural Review* (s. 101-108).
- Muratori, Saverio, 1938, "Il movimento architetonico moderno in Svezia", *Architettura* (s. 95-122).
- Myrstener, Mats, 1998, *På väg mot ett stadsbibliotek. Folkbiblioteksväsendets framväxt i Stockholm*.
- Myrstener, Mats, 2008, *De första folkbiblioteken i Stockholm. Folkbibliotek och andra bibliotek före Stadsbibliotekets tillkomst 1928*.
- Mårtelius, Johan, 2006, "Längs bokens rygg", *Arkitektur* 4 (s. 14-23).
- Otero-Pailos, Jorge, 2010, *Architecture's Historical Turn. Phenomenology and the Rise of the Postmodern*.
- Paavilainen, Simo, 1981, "Stuart Wrede, Hakon Ahlberg and the Architecture of Gunnar Asplund", *Arkkitehti* 5 (s. 64-66).
- Parsons, Peter, 1986, "American Interest in the Architecture of Gunnar Asplund", *Lectures and Briefings from the International Symposium on the Architecture of Erik Gunnar Asplund. 14th-17th October 1985*, red. Christina Engfors (s. 125-137).
- Pevsner, Nikolaus, 1943, *An Outline of European Architecture*.
- Pevsner, Nikolaus, 1978, *Den europeiska arkitekturen. En översikt*.
- Pihl Atmer, Ann Katrin, 2011, *Stockholms stadshus och arkitekten Ragnar Östberg*.
- Puke, Hans & Harriette Söderblom, 1986, "Stockholms stadsbibliotek under sex stadsbibliotekarier", *Bibliotekarierollen i förändring. En vänbok till Ulf Dittmer*, red. Greta Renborg (s. 97-118).
- Rasmussen, Steen Eiler, 1929, "Neuzeitliche Baukunst in Schweden", *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* (s. 471-480).
- Reglemente för Stockholms stadsbibliotek, 1927. Rethinking Architectural Historiography*, red. Dana Arnold, Elvan Altan Ergut & Belgin Turan Özkaya, 2006.
- Schönback, Hedvig & Ingrid Johansson, 2003, *Spelbomskan 16. Stockholms stadsbibliotek. Byggnadshistorisk inventering*.
- Serck, Ernst, 1929, "Die Neue Stadtbibliothek von Stockholm. Architekt: E.G. Asplund", *Wasmuths Monatshefte für Baukunst* (s. 58-65).
- Simonsson, Lena, 1996, "Att lagskydda modernismens monument", *Kulturmiljövård* 1-2 (s. 71-77).
- Spelbomskan 16. Stockholms stadsbibliotek. Byggnadshistorisk inventering, 2003. Stadsbiblioteket. Huvudbiblioteket. En Ombyggnad, 1982. Stockholms stadsbibliotekskommittés betänkande, Stockholms stadsfullmäktiges handlingar 1921:5, Bihang nr 51 till Stadskollegiets utlåtanden och memorial för år 1921. Stockholm växer - en förstudie till ett nytt Stadsbibliotek, 2004. Sutton, Ian, 1999, Western Architecture. Svenska biblioteksbyggnader. Från förvaring till mötesplats, red. Lars Olsson, 1989. Thornberg Knutsson, Agneta, 2007, Byggnadsminnen - principer och praktik. Den offentliga kulturmiljövårdens byggnadsminnesverksamhet. Beskrivning och utvärdering. Tiden, platsen, arkitekturen. Asplunds rådhus i Göteborg/Asplund's Law Courts Extension in Gothenburg, red. Claes Caldenby, 2010. Tournikiotis, Panayotis, 1999, The Historiography of Modern Architecture. Trachtenberg, Marvin & Isabelle Hyman, 2002, Architecture from Prehistory to Postmodernity. Tynell, Knut, 1922, "Stockholms stadsbibliotek", *Byggnadsmästaren* (s. 146-154). Unnerbäck, Axel, 2002, *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse. Vägvisare i Stockholms stadsbibliotek, 1929. Watkin, David, 1977, Morality and Architecture. Watkin, David, 1986, A History of Western Architecture.**

Wetterberg, Ola, 1992, *Monument & miljö. Perspektiv på det tidiga 1900-talets byggnadsvård i Sverige*.
 Winter, Karin, 2002, "En läsbar ordning", *Bibliotek och arkitektur*, red. Magdalena Gram (s. 154-161).
 Wrede, Stuart, 1980, *The Architecture of Erik Gunnar Asplund*.

Zevi, Bruno, 1948, *Erik Gunnar Asplund*.
 Åhrén, Uno, 1928, "Reflexioner i Stadsbiblioteket", *Byggmästaren* (s. 93-95).
 Örn, Johan, 2003, "Utvärderingen. Asplund på gungfly", *Arkitektur* 4 (s. 62-67).

The modern monument. Stockholm Public Library and its historical reception

by *Anders Bergström*

Summary

This article deals with the historical reception of modern public buildings, advocating further research in this field in order to understand the role of monuments in the canon of modern architecture. Sweden's most referred building in an international context, the Stockholm Public Library, serves here as a case study. Paradoxically, the library is still not officially listed, although most experts would agree on its importance, but this is not unusual with modern monuments of the 20th Century. On the contrary, modern public buildings constitute a mere fraction of Sweden's built heritage, managed by the National Property Board.

Ever since Stockholm Public Library was completed in 1928, its reception has continuously changed over the years, both for ideological reasons and in response to practical demands. Originally, the monumental character of the building was partly criticised, while its rational organisation was generally acknowledged. From a Swedish perspective, the library was overshadowed

by the Stockholm Exhibition of 1930. Thus, in the national historiography of Swedish architecture, the library has been interpreted as the final monument of Nordic classicism. However, from an international point of view, the library was included in the canon of modern architecture during the late 1970s. Its Post-Modern fame climaxed in 1985, in connection with the centenary of the architect, Gunnar Asplund.

More recently, in 2006-07, after the decline of the Post-Modern movement, the library was reappraised in an international competition for its enlargement. Following the competition, the plan for the extension was heavily criticised, both nationally and internationally, and the project was finally abandoned. The article holds that, given better knowledge of the library's international status, this reaction would have been foreseeable. In other words, analyses of the historical reception might serve to indicate possible examples of conflict in future heritage practice.

Keywords: History of architecture, History of built environment, Historiography, National heritage, Stockholm Public Library

Bergslagens bruksorter

Moderna stadsmiljöer som kulturarv

av Mia Geijer

När arkitekturhistorikern Anders Åman publicerade artikeln ”Städer som Karlskoga” i *Arkitektävlingar* 1968 pågick en omfattande stadsomvandling i Sverige. I stadskärnorna revs för att ge plats åt kommersiella lokaler och växande trafikapparater. En gryende opinion mot stadsomvandlingarna uppmärksammade rivningarna, och en ung forskargeneration tog del i den framväxande svenska bevarandedebatten. Forskarsamhället fann nya frågeställningar att undersöka: Anders Åman uppmanade sina kolleger och studenter att ”se efter hur Sverige verkligen ser ut”.¹ Men trots att Åman framstår som en av periodens mest inflytelserika svenska arkitekturhistoriker har förhållandevis få antagit denna utmaning.

Det Anders Åman efterfrågade i sin artikel var en fördjupad analys av de vardagliga stadsmiljöer som ännu inte hade uppmärksammats av äldre generationer arkitekturhistoriker. Analyserna kunde användas som underlag för städernas omvandling, så att inte värdefulla miljöer gick förlorade av misstag. Stadsomvandlingsprocesserna i en stor del av de mellansvenska städerna handlar i dag mindre om rivning i äldre kulturhistoriskt värdefulla miljöer än om andra frågor. Det gäller exempelvis centralisering av offentliga verksamheter med tomma lokaler som följd, extern handelsetablering, eller – som i många av Bergslagens bruksorter – ett vikande befolkningsunderlag. Fortfarande krävs fördjupad kunskap om bebyggelsen för att undvika att kulturhistoriskt intressanta stadsmiljöer går förlorade men också för att göra dessa stadsmiljöer attraktiva.

I den så kallade Bergslagssatsningen, ett samverkansprojekt mellan länsstyrelserna och

regionförbunden i Bergslagen, Bergslaget och Riksantikvarieämbetet är bruksorternas bebyggelse, med särskilt fokus på arkitekturen under efterkrigstiden, ett tema som behandlas för att förstärka regionens profil och stödja företagsamhet inom området. Med en sådan ambition följer behov av ökad kunskap om de aktuella miljöerna. Nyligen genomfördes också två seminarier åren 2010-11, då tre valda exempel bland Bergslagens bruksorter bildade utgångspunkt för diskussioner kring vad regionens moderna stadsmiljöer representerar som kulturarv.²

De tre bruksorter som valdes ut för seminarierna – Karlskoga, Sandviken och Degerfors – kommer att beskrivas närmare i den här artikeln, med avsikt att ge en representativ bild av den moderna bebyggelsen i Bergslagen. Koncentrationen är lagd på offentliga stadsmiljöer snarare än på bostadsmiljöer, som redan har behandlats i stor utsträckning. Anders Åmans utmaning – att se efter hur Sverige verkligen ser ut – har här antagits men kompletterats med frågor om de bakomliggande orsakerna till utformningen av de aktuella, offentliga miljöerna.³

En grundläggande frågeställning är hur dessa moderna miljöer kan betraktas som kulturarv. Den regionala kulturmiljövårdens verksamhet i Bergslagen var länge inriktad på de ålderdomliga bergsmansbyarna med sina mer eller mindre typiska bergsmansgårdar, hyttor och tidiga industriella bruk. Det är också dessa miljöer som har varit i fokus för tidigare satsningar på kulturarvsturismen inom regionen.⁴

I dag ökar intresset för att vårda och bevara Bergslagens moderna kulturarv. De speciella ekonomiska förutsättningar som lade grunden

FIGUR 1. Det kombinerade Stadshuset och Stadshotellet i Karlskoga invigdes 1939 och räknas i dag till den moderna arkitekturens kanon. FOTO: Olle Norling. Upplandsmuseet.

för en intensiv expansionsperiod efter 1920- och 1930-talens krisår har tagit sig intressanta uttryck i regionens offentliga bebyggelse. Endast ett fåtal miljöer räknas till den moderna arkitekturens kanon, kanske för att avståndet är stort till de orter där arkitekturhistorisk forskning bedrivs och där denna kanon kontinuerligt skapas och omskapas. Här finns ett forskningsfält som kan bidra till de regionala satsningarna på kunskaps-spridning och som kan nyansera bilden av det svenska 1900-talets bebyggelsehistoria, men här finns också ett fält som kan berikas med en mångfald av perspektiv genom att analysera de samhällsströmningar som bebyggelsen illustrerar.⁵

Vardagens arkitekturhistoria

När Anders Åman tillsammans med en ny generation forskare trädde fram under senare delen av 1960-talet verkade han utifrån ett tydligt syfte att reformera den arkitekturhistoriska forskningen.⁶ Den äldre forskargenerationen hade

med få undantag ägnat sig åt det förmoderna Sverige med dess allmoges-, högrestånd- och kyrkobyggnader. Men Sverige var inte längre ett agrart samhälle; industrialismen hade inneburit en dramatisk samhällsomvandling. Fler människor bodde nu i städer och tätorter än på landsbygden, och allt fler människor hade sina rötter i bruksorterna.⁷ Det var deras vardagsmiljöer som berördes av stadsomvandlingarna och därför framstod som aktuella studieobjekt.

Förebilder fanns i den internationella arkitekturforskningen, där arkitekturteoretiker som Kevin Lynch, Jane Jacobs, Leonardo Benevolo och Aldo Rossi hade väckt intresset för de urbana bebyggelsestrukturernas historiska dimensioner. Visserligen tycks steget vara långt från Aldo Rossis italienska stadsvävar med mångtusenåriga traditioner till städer som Karlskoga. Men i intresset för staden som struktur fanns gemensamma nämnare. Företrädare för den mer strukturalistiskt orienterade arkitekturforskningen ville mot slutet av 1960-talet uppmärksamma vardagliga företeelser på samma sätt som socio-

loger, etnologer och historiker med förebilder från internationella forskningsströmningar. Kevin Lynchs frågeställning, hur byggd miljö och människa kommunicerar och vilka element som bär berättelser om en ort, har många drag som är aktuella i dagens betoning av berättelser som identitets- och gemensamhetskapande faktorer inom kulturarvsförvaltningen. Likartade frågeställningar berördes av Jane Jacobs, som i början av 1960-talet kritiserade de amerikanska städernas snabba omvandling och den pågående funktionella differentieringen av stadsdelarna med utgångspunkt från analyser av den traditionella stadens mångfald.⁸

Anders Åman framstår som en central person i 1960-talets unga forskargeneration. Åman inledde sina studier i konsthistoria i Uppsala i slutet av 1950-talet. Från 1964 var han verksam som lärare vid KTH, där han 1967 blev lektor i arkitekturhistoria. Som forskare arbetade Åman snarare med bebyggelsehistoria än med de byggda monument som hade utgjort arkitekturhistorikernas kärnområde. Det öppnade för fler perspektiv i analyserna och innebar att fältet vidgades till att omfatta hela samhällets bebyggelse. Åman bidrog också till att föra in det sena 1800-talets och det följande 1900-talets vardagliga bebyggelse i de historiska sammanhangen. En inspirationskälla var Gregor Paulssons *Svensk stad*, som först mot slutet av 1960-talet fick ett brett genombrott efter att ha fått ett tämligen ljumt mottagande när arbetet först publicerades på 1950-talet.⁹

I artikeln ”Städer som Karlskoga” lyfte Anders Åman fram fenomenet 1900-talsstäder. I Bergslagen fann Åman en koncentration av sådana städer eller bruksorter, och han tolkade dem som ”slutprodukter i den omstrukturering och koncentration av järnhanteringen som inleddes på 1870-talet”. Samtidigt konstaterade han att de aktuella bruksorterna började stagnera; de tillhörde redan historien. Därmed ansåg Åman att bebyggelsestrukturerna i dessa moderna stadsmiljöer var en uppgift för arkitekturhistoriker att analysera.¹⁰

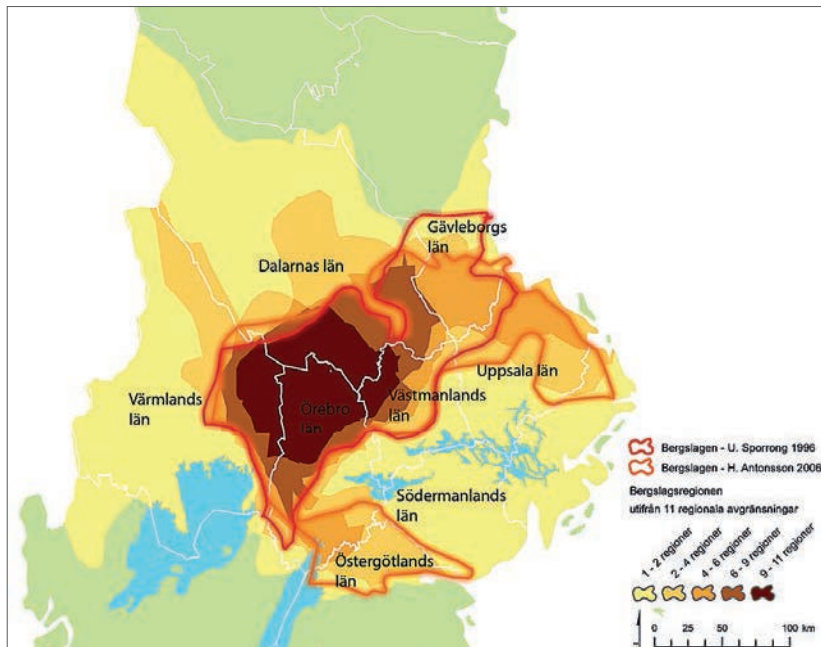
”Städer som Karlskoga” var den första i en rad insatser som uppmärksammade den moderna bebyggelsen i Bergslagen. Konsthögskola

lans arkitekturskola ägnade under Göran Lindahls ledning ett studieår i början av 1980-talet åt regionen.¹¹ Fokus låg på bergsmansbyar och bruksorternas bostadsbebyggelse. I en artikel i *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 2002, tog Marie Nisser upp Bergslagsstäderna och tätorternas förändring i den postindustriella epoken.¹² Hon hade också ett år tidigare lämnat ett bidrag till antologin *Nedslag i Värmländsk arkitektur 1945–2001*.¹³ Men varken Nissers artiklar eller antologin över efterkrigstidens bebyggelse i Värmland uppmärksammar den publika bebyggelsen eller de offentliga stadsrummen i någon större utsträckning. En författare – Eva Vikström – har gjort en djupare analys av Bergslagens bebyggelsemiljöer i studien *Bruksandan och modernismen*, 1998. Hon utgör ett viktigt undantag, genom att analysera sambanden mellan bebyggelse, stadsplaner och byggherrarnas intentioner. Men hon hävdar samtidigt att de offentliga miljöerna lämnades utan djupare omsorg i många brukssamhällen.¹⁴

I den här artikeln visar exemplen från Karlskoga, Sandviken och Degerfors att de offentliga miljöerna trots allt kunde omfattas av långtgående ambitioner. Bebyggelsen utgörs av tillsynes vardagliga miljöer, men just därför har den också potential att som kulturarv beröra ett stort antal människor. En viktig frågeställning gäller kulturmiljövårdens förutsättningar. Är det möjligt att betrakta Bergslagens moderna offentliga bebyggelse som kulturmiljöer i konkurrens med pittoreska hyttlämningar, bergsmansbyar och mer storslagna järnbruk, samtidigt som kulturarvsförvaltningarna redan tär hårt på de resurser som finns att tillgå för vård och utveckling av kulturmiljöer? Hur ska sådana satsningar ges legitimitet? Kan arkitekturen bidra till en omskapad Bergslagsidentitet, och kan de moderna kulturmiljöerna förklaras och presenteras på ett sådant sätt att de erbjuder rika upplevelser på en marknad för kulturturism som redan är utsatt för hård konkurrens?¹⁵

Aktörer i offentligheten

Bergslagen är ett kulturgeografiskt diffust begrepp. De delar av det mellansvenska landska

FIGUR 2. Bergslagen är ingen geografiskt väl avgränsad region. Denna sammanställning av ett tiotal kulturgeografiska beskrivningar visar ett mörkrött kärnområde, som förekommer i samtliga beskrivningar, medan den ljusgula markeringen visar områdets maximala utsträckning. Illustrationen är utarbetad av Akt-landskap. INTERNETKÄLLOR: Länsstyrelsen i Örebro 2009:57.

pet som från medeltiden omfattades av särskild bergsrätt kan räknas som ett kärnområde. I en vidare definition omfattar Bergslagen även de områden där en stor del av svensk järnframställning och järnbearbetning ägde rum före de norrländska malmfyndigheternas exploatering från slutet av 1800-talet. Det järnproducerande Bergslagen var en mellansvensk region med stark industriell tillväxt under efterkrigstiden, en del av det framtidsland som skisserades redan i programskriften *Acceptera* 1931.¹⁶ Fysiskt illustreras detta av en intensiv bebyggelseexpansion i samverkan mellan industriellt kapital, expanderande kommunala budgetar och statliga stöd.¹⁷

Av de 40 städer som fick sina rättigheter under 1900-talets första hälft hade 13 järnverks- eller tung verkstadsindustri som bakgrund för sin tillkomst, och 6 av dessa städer ligger i Bergslagen. I flera fall var det ett eller ett fåtal bolag som ekonomiskt låg till grund för de nya stadsbildningarna. Vid sidan av de orter som faktiskt blev städer finns en rad tätorter, med mer eller mindre stadsmässig karaktär, som reglerades på likartat sätt och med statlig insyn: Degerfors, Björneborg och Smedjebacken för att nämna några. Med 1970-talets energi- och industrikriser tycktes den ekonomiska utvecklingen vända

Bergslagen ryggen. Bruksdöden, som hade härjat i det sena 1800-talet och under 1920-talet, hemsökte Bergslagen i ny skepnad.¹⁸

Den tilltagande byråkratiseringen och formaliseringen av byggnadsverksamheten i landet hade genom det tidiga 1900-talets utredningar resulterat i en ansvarsfördelning mellan privat, kommunalt och statligt byggande, med ett statligt kontrollsystem. Med den tilltagande urbaniseringen blev stadsplanefrågor brinnande aktuella under 1900-talet, både teoretiskt, organisatoriskt och praktiskt. Övervakandet av städernas planmässiga utveckling blev en statlig angelägenhet, vars organisatoriska hemvist blev Kungliga Byggnadsstyrelsen (KBS). Uppgiften verkställdes genom länsarkitekterna, som var placerade på länsstyrelserna men lydde direkt under KBS och som också hade insyn över det offentliga byggnadsväsendet. Länsarkitektfunktionen innebar alltså att det tillkom en grupp statstjänstemän med direkt inflytande över de framväxande brukssamhälle- nas yttre offentliga rum.¹⁹

Under 1900-talets senare hälft framträdde staten allt tydligare som en byggande aktör. De offentliga miljöer som skapades av statlig förvaltning kan knytas till vissa samhällssektorer – kommunikationer, utbildning, vård och mot slutet av

den högindustriella perioden det statliga polisväsendets tillkomst och de utlokaliserade statliga verken. Även om det tidigt fanns en nationell samordning var det först 1965 som polisväsendet förstatligades i Sverige. Samtidigt indelades landet i 119 polisdistrikt.²⁰ Västerås tillhör de städer som först fick ett modernt polishus, färdigställt 1966 och ritat av Sven Ahlbom, en av Byggnadsstyrelsen ofta anlita arkitekt.²¹ I Gävle invigdes 1972 ett polishus av arkitektkontoret ELLT, som med tiden blev något av experter på byggnader för polisen och rättsväsendet.²² De vikande konjunkturerna under periodens senare del skulle vändas med hjälp av offentliga arbetsplatser och utbildning. Myndigheter utlokaliserades, och i enlighet med Byggnadsstyrelsens normer byggdes rationella kontorskomplex i bland annat Karlstad, Gävle och Borlänge. Regionala högskolor byggdes också enligt standardiserade principer.²³

Det som kännetecknar de offentliga miljöerna i Bergslagen är framförallt att de är tillkomna i ett gränssnitt mellan privat och offentlig ekonomi. Aktörerna, bruket, kommunen och föreningslivet har vävt samman sina insatser. Det tycks ha funnits ett behov av att manifesteras bruksortens välstånd i påkostade publika miljöer, där material och konstverk fått uttrycka de regionala särdragen och anknytningen till närings- och arbetsliv.²⁴ Det faktum att samhällena expanderade över områden som tidigare inte varit byggda möjliggjorde omfattande inslag av parker och grönområden i stadsmiljöerna.

Samverkan mellan bolag, kommuner och föreningsliv blev allt tydligare i mitten av 1900-talet, men det blev också den byggnadsfunktionella uppdelningen mellan dessa aktörer. Till de kommunala byggnadsuppgifterna hörde, förutom allmännyttans bostäder, administration och samhällsservice, också bebyggelse för kultur och sport. Kring de senare byggnadsuppgifterna kunde kommun och privatföretagande samverka. Samverkan mellan arbetarrörelse och kommuner förstärktes av socialdemokratiens politiska dominans. Ett tydligt exempel är Medborgarplatsen i Degerfors, där sambruk mellan kommunen, landstinget, arbetarrörelsen, bruksföretaget och kyrkan manifesterades.²⁵

Befolkningsomflyttningarna i spåren av urbaniseringen skapade ett behov hos Svenska kyrkan att manifesteras i bruksorterna.²⁶ Flera namnkunniga arkitekter anlätades för att bygga nya församlingskyrkor och begravningsplatser i de växande bruksorterna. Arkitektkontoret ELLT svarade för en av periodens mest omtalade kyrkliga miljöer, begravningskapellet och skogskyrkogården i Gävle. Det uppdraget var ett resultat av en tävling 1954, men först 1965 stod anläggningen så färdig att den kunde invigas.²⁷ Som nyskapande måste arkitekten Rolf Berghs vandringskyrkor nämnas, varav St Anna kyrka i Stråssa är en av två i Örebro län. En kyrka som har modern utformning men som till material har en stark förankring i Bergslagsregionen är kyrkan i Vikmanshyttan, uppförd efter ritningar av Jaan Allpere 1962. Som intressant framstår också ett av periodens tidiga exempel på samverkan mellan kommun och kyrka i Borlänge. Kyrkan stod klar 1936 och ritades av John Åkerlund som en mångfunktionell byggnad, där kyrkorummet har integrerats med församlingslokaler och administrativa lokaler. Till sin gestaltning kan kyrkan betraktas som klassicistisk; ett konservativt drag fanns länge kvar i de moderna kyrkliga miljöerna.²⁸

Åter till Karlskoga

När arkitekturhistorikerna började intressera sig för vardagliga miljöer i städer som Karlskoga mot slutet av 1960-talet var stadsomvandlingen inne i ett nytt skede. Den småskaliga bebyggelsen från bruksorternas tidiga expansionsfas uppfattades som saneringsmogen och svarade varken mot stadsplanerarnas ideal eller mot brukarnas behov. Anders Åmans artikel från 1968 var en av de första i Sverige som lade ett bebyggelsehistoriskt perspektiv på en ort som präglades av relativt ung bebyggelse. Det var besinning och planering med respekt för platsens historia som Åman efterlyste, i en situation då småskalig, äldre bebyggelse i den centralt belägna Ekmansbacken i Karlskoga skulle ersättas med storskalig kommersiell exploatering, samordnad med kommittéfinansierad kulturverksamhet.²⁹

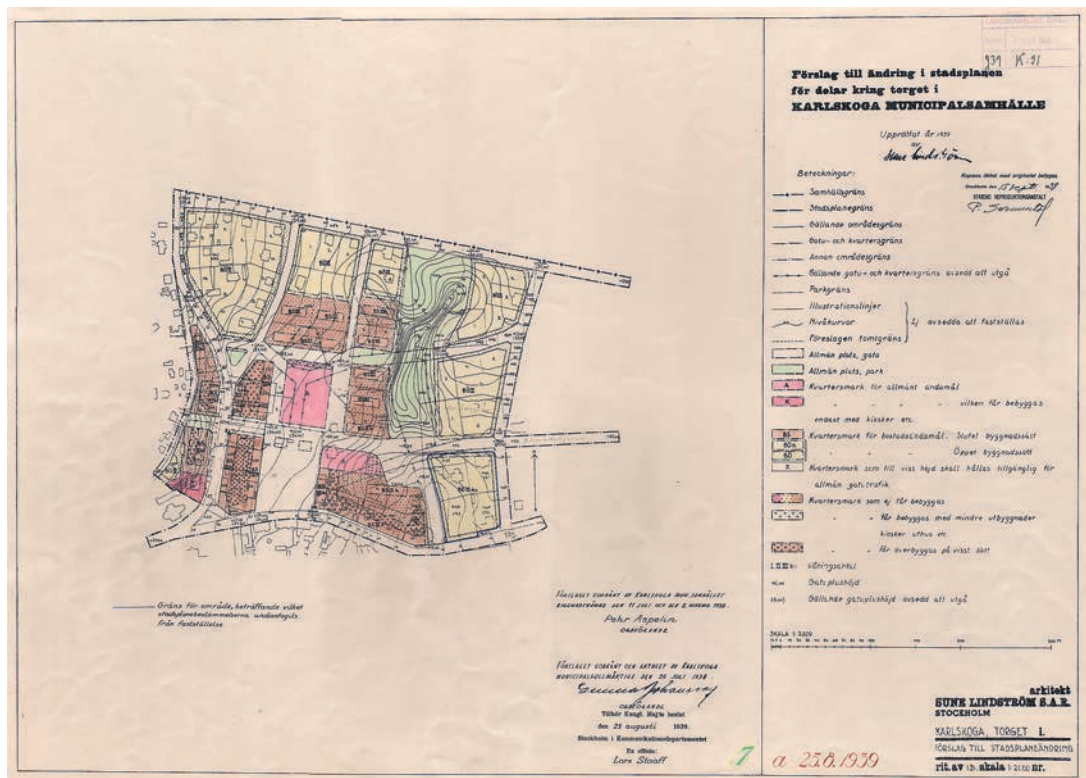
Hur beskrev då Anders Åman stadsmiljön

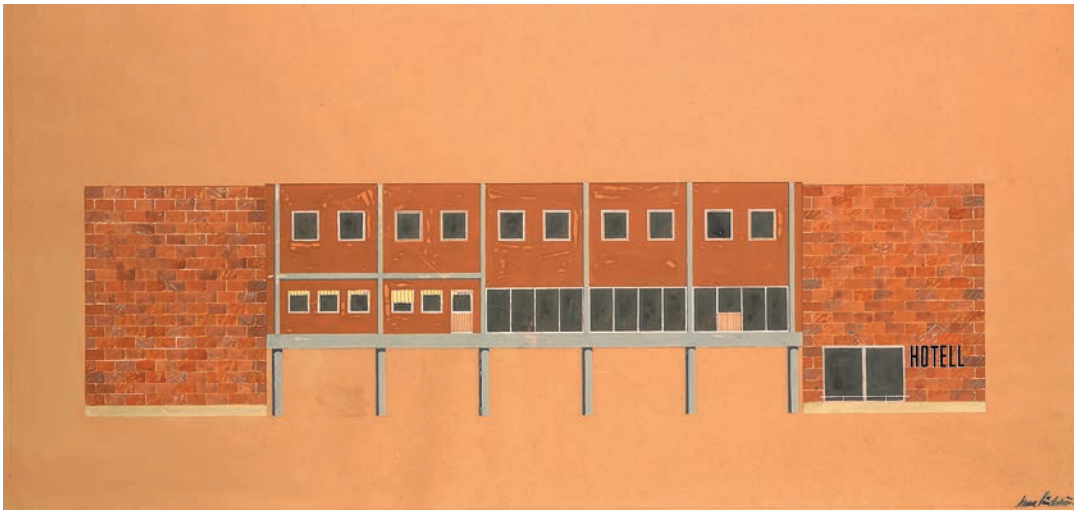
i Karlskoga? Först bör det poängteras att det knappast – titeln till trots – var Åmans syfte att ge just Karlskoga en utförlig presentation. Karlskoga får i artikeln representera 1900-talets stadsbildningar och det förändringstryck dessa stod inför. Stadsplanen snarare än enskilda miljöer stod i fokus för Åmans beskrivning. Han noterar i första hand hur ortens bebyggelsestruktur är en följd av den historiska förutsättning som uppdelningen mellan bruksområdet, sockenbildningen och senare municipalsamhället utgjorde. Dessutom hade det sedan länge etablerade vägnätet resulterat i en utsträckt stad. Längs vägarna från Karlskogas centrala delar grupperades bebyggelsen, inte i årsringar som i de äldre städerna, utan i ”remsor”. Detta möjliggjordes, enligt Åman, av att hela socknen i ett slag blev en stad, vilket bidrog till att påfallande lantliga miljöer fanns kvar som kilar mellan tätortsmässiga stråk av bebyggelse. Bland enskilda miljöer var det Stadshuset som nämndes av Åman. De

omfattande grönområden som inkorporerades i 1900-talets stadsplan uppmärksammades däremot inte i hans kortfattade beskrivning.³⁰

Karlskoga fick stadsrättigheter 1939. Genom stadsbildningen kunde bebyggelsen regleras och kommunens och brukets intresse av en välordnad bruksort med väl definierade funktioner tillgodoses. Självmedvetandet i den växande staden manifesterades i bebyggelsen, inte minst i de publika byggnaderna och de offentliga rummen. Topografin och stadens tillkomsthistoria avspeglas i den oregelbundna stadsplanen, där landsvägens gamla sträckning fortfarande är läsbar. Karlskogas historia är intimt knuten till järnets ekonomiska status och produktionsförhållanden. Den världsliga maktens kontrollbehov och kyrkans uppdrag gick hand i hand och manifesterades genom sockenbildningen. Under slutet av 1800-talet växte Bofors fram som en av landets viktigaste vapenproducenter, och 1887 bildades ett municipalsamhälle med centrum

FIGUR 3. Planen för Karlskoga ”city” antogs 1939, samma år som Karlskoga fick sina stadsrättigheter. Plankarta. Länsstyrelsen i Örebro.

FIGUR 4. Gestaltningen av det blivande Stadshuset och Stadshotellet i Karlskoga samordnades med den nya cityanläggningen av arkitekten Sune Lindström. Förslag till entréfasad. Arkitekturmuseet.

vid kyrkbyn. I detta centrum dominerade handels- och samhällsfunktioner. Bortom brukets och municipalsamhällets gräns var bebyggelsen oreglerad.³¹

Den fysiska utgångspunkten för den nya stadsbildningen blev den gemensamma byggnaden för Stadshuset och Stadshotellet i Karlskoga, invigd 1939 och samtida med stadsrättigheterna. Byggnaden svarade mot den nya tidens behov och kan ses som ett slags motvikt till den gamla sockenbildningen, som representerar en äldre tids maktstruktur. Stadshuset blev en symbol för demokratisk utveckling, vilket manifesterades i byggnadens plan, med en stor öppen gård för medveten samling och spontana samtal. Arkitekten Sune Lindströms gestaltning av Stadshuset innebar också det första, tydliga exemplet på den samtida utvecklingen från en renlärig funktionalism till ett bejakande av lokala och traditionella former och material. Huvudmaterialet är rött tegel, men vissa fasadpartier är täckta med spån. Det för regionen typiska skiffermaterialet förekommer också, bland annat i det starkt markerade taksprånget.³² Byggnaden är för övrigt ett av få exempel utanför Stockholmsområdet som uppmärksammades i *Sweden Builds*, en interna-

tionellt inflytelserik presentation av svensk arkitektur som gavs ut 1950.³³

Med Stadshuset som fond anlades ett centrum för den moderna staden med kommunala byggnader och byggnader för handel och bostäder. Bebyggelsen grupperades kring ett torg, med tydlig ambition att med Sune Lindströms ord åstadkomma en "city-karaktär" i kombination med en rationell trafiklösning. Miljön färdigställdes vid mitten av 1940-talet, och flera av de byggnader som kantar torget fick sin form av Lindström, som också svarade för planarbetet.³⁴

Den expanderande centrummiljön planerades som en modern förbindelse mellan den gamla socken- och centrumbildningen i anslutning till kyrkan och den industriellt betonade delen av staden i öster. Det kombinerade tings- och polishuset i hörnet av torget och Katrine-dalsgatan ritades av arkitekten Bjarni Sigurs. Byggnaden inordnar sig bland torgets övriga byggnader, med kommersiella lokaler i bottenvåningen, men franska balkonger och påkostade portar markerar att det är en offentlig byggnad. I det inre understryks tingssalens funktion och regionens näringsbas av en monumentalmålning av Kristian Lundstedt.³⁵ Torganläggningen anslöt

till en affärgata med byggnader från det tidiga 1900-talet, ett område som av äldre Karlskoga-bor omnämndes som Ekmansbacken.³⁶

Till centrummiljön ansluter ytterligare ett offentligt stadsrum, Ekmansdalen, en stadspark som ingick i Sune Lindströms plan och som gestaltades av stadsträdgårdsmästaren Carl Fredby. Parken kantas av bostadshus, både lameller och villor. I övergången mellan de mer stadsmässiga kvarteren och parken finns en liten paviljongbyggnad – som ursprungligen rymde ett kafé – utformad av arkitekten Åke Porne.³⁷ Stadsträdgårdsmästare Fredby svarade också för anläggandet av Östra kyrkogården, där Porne stod för byggnadernas formgivning. I båda fallen var principen att integrera bebyggelse och grönska genom skapande samverkan och tillvaratagande av de naturgivna förutsättningarna.³⁸

Vid Centralplan, i den andra änden av stads-

kärnan, byggdes också ett Folkets hus, som ersatte en äldre motsvarighet närmare bruksområdet.³⁹ Platsen dominerades tidigare av det så kallade Blå huset, en monumental bankbyggnad, som uppfördes 1931 för Karlskoga härads sparbank och som samtidigt rymde den kommunala administrationen fram till Stadshusets invigning. Det nya Folkets hus började planeras redan i slutet av 1930-talet av Ville Tommos, arkitekt vid Kooperativa Förbundets arkitektkontor.⁴⁰ Men den slutliga byggnaden uppfördes först efter andra världskriget och projekterades i ett nära samarbete mellan arkitekterna Erik Uppling och Eric Fylking samt konstnärerna Bror Marklund, Armand Rossander och Göran Strååt. Konstnärnsatserna accentuerar viktiga byggnadsdelar, riktningar och samband mellan ute och inne. Konsten utgör samtidigt ett festligt inslag i den platsbildning som uppstod mellan Folkets hus

FIGUR 5. Karlskoga Folkets hus. Konstnären Armand Rossanders monumentalmålning ansluter till ett inomhusorg, med vid utsikt över sjön Möckeln. FOTO: Mia Geijer.

och det Blå huset. Folkets hus form- och materialrikedom utgör en halsbrytande kontrast mot bankens tunga palatsfasad.⁴¹

Det nya Folkets hus invigdes 1953 och var en mångfunktionsbyggnad i flera plan. I den anslutande platsbildningen togs tomtens förutsättningar tillvara genom terrasseringar och trappor. Förutom föreningslokaler inrymde byggnaden ursprungligen ett KF-varuhus, stadsteater och restaurang; Folkets hus innebar en förening av kulturliv, folkrörelse, arkitektur och konst. Byggnaden kan ses som en materialisering av den kulturdebatt som fördes i tiden av bland andra Alf Ahlberg och som tog upp vikten av balans mellan det rationella och det irrationella – eller det ”apolliniska” och det ”dionysiska” – i mänsklighetens natur. Invändigt framträder detta i samspelet mellan konstnärligt utformade väggar, golv, räcken å ena sidan och arkitekturens rika ljusspel och kontrasterande rumsverkan å den andra.⁴²

Strax utanför stadens centrum anlades många publika miljöer och byggnader för offentliga ändamål som illustrerar stadens betydelse: lasarettet, varmbadhuset och elverket tillkom alla under 1940-talet. Tillsammans med Östra kyrkogården och krematoriet utgör de exempel på medvetet formade byggnader och miljöer, som ännu är relativt välbevarade. I samband med en komplettering av bebyggelseinventeringen i slutet av 1980-talet uppmärksammades kulturmiljövärdena i Karlskogas moderna bebyggelse. Flera områden togs med i det som skulle bli kommunens natur- och kulturmiljöprogram, men något politiskt beslut om att fastställa programmet fattades aldrig. Dokumentet har dock fungerat som ett kunskapsunderlag för kommunens planering. Trots detta har många av de områden som uppmärksammades i inventeringen förvanskats.⁴³

Som i många andra orter av den här storleken tog en ny våg av centrumomvandling fart i slutet av 1960-talet. En arkitekttävling utlystes och lockade 46 förslagsställare. Anordnandet av en arkitekttävling vittnar om att stadens ledning satte prestige i att upprätthålla ortens arkitekturtradition i samband med centrumområdets omvandling. Det vinnande förslaget hade utarbetats av arkitekten Lars Bryde och förutsatte

rivning av den tidigare nämnda Ekmansbacken. Resultatet av centrumomvandlingen blev den shoppinganläggning – K-Center – som invigdes 1974. Därmed förändrades rörelsemönstren i Sune Lindströms centrumplan, samtidigt som en historisk struktur i staden raderades ut. Det var denna arkitekttävling som fick Anders Åman att fatta pennan för att diskutera stadsplaneringsfrågan i ”Städer som Karlskoga”.⁴⁴

Ett besök i Sandviken

Genom sitt beroende av en stor industrikoncern speglar Sandviken på ett tydligt sätt den 1900-talsstad som beskrevs av Anders Åman som en produkt av järnhanteringens omstrukturering i det sena 1800-talet. När Högbo bruk flyttade till Sandviken och ombildades till Sandvikens bruk på 1860-talet hade bruksledningen en ambition att skapa ett mönstersamhälle. Innanför bruksområdets staket uppfördes en regelbunden och enhetlig bruksbebyggelse. När Sandviken fick tågförbindelse 1875 satte den kommersiella utvecklingen fart. Utanför staketet växte en oreglerad bebyggelse fram, när hantverkare och köpmän köpte tomter från de markägande bönderna och började uppföra byggnader för sina skilda verksamheter. Även om staketet revs en bit in på 1900-talet är det fortfarande en immateriell verklighet i Sandvikbornas medvetande. Först 1912 bildades Sandvikens kommun, och därmed inleddes en medveten planering av den dittills oreglerade bebyggelsen utanför brukets gräns. Via köpingstatus 1927 fick Sandviken stadsrättigheter 1943.⁴⁵

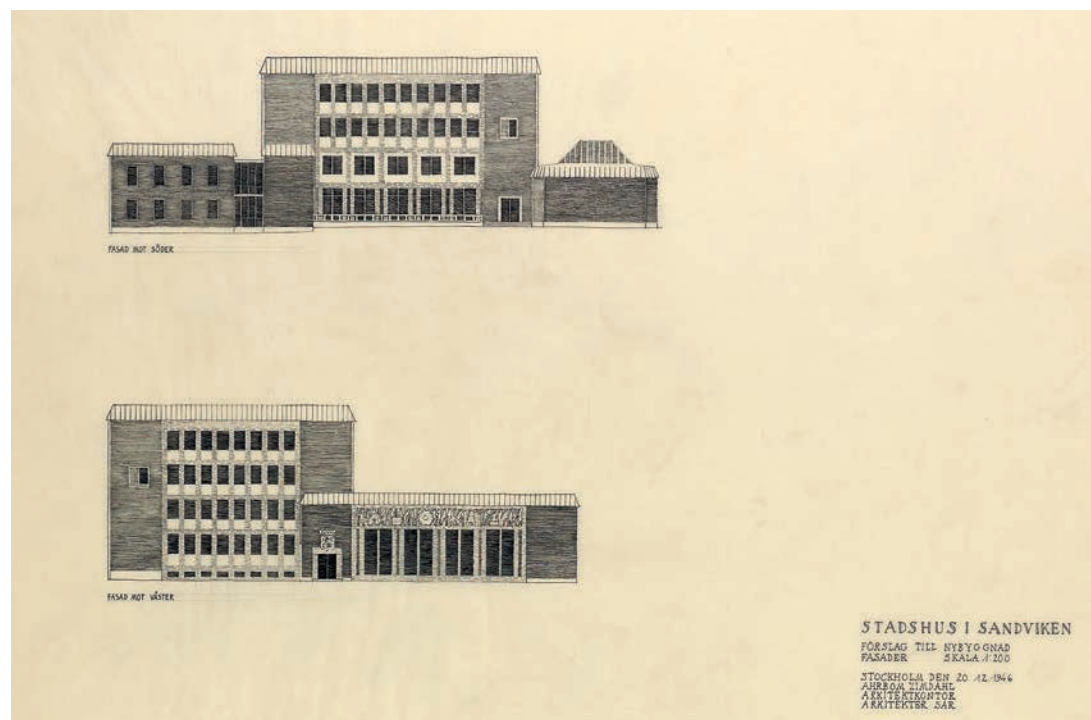
Medan den äldre bruksbebyggelsens kulturhistoriska värde tidigt uppmärksammades har det dröjt till de sista decennierna innan 1900-talets bebyggelse betraktats som kulturhistoriskt värdefull. Arkitekten Lars Israel Wahlman ritade kyrkan, som uppfördes 1931 med form- och materialreferenser till medeltidens tegelarkitektur, och kyrkan erkändes också tidigt som en byggnad av kulturhistoriskt värde. Detsamma gäller Erik Alfred Hedins fornnordiskt inspirerade Valhalla, som uppfördes 1908 av bruksledningen som underhållningslokal för bruksarbetarna, ett alternativ till Folkets hus.⁴⁶

Sandvikens stadsplan präglas av en regelbundet utformad kvartersindelning i de centrala delarna. Den framträdande offentliga bebyggelsen i Sandviken har tillkommit i ett senare skede än motsvarigheten i Karlskoga. Några av byggnaderna var inte ens uppförda när Anders Åmans artikel publicerades 1968. Ett särdrag i Sandviken är att de offentliga miljöerna bildar ett tydligt stråk, som binds samman av grönområden och torgbildningar. Flera av de publika byggnaderna är koncentrerade till Järntorget, som genom sin karaktär av ortens administrativa centrum bildar en motvikt till det industriella området kring bruket. Vid torget finns också kvartersbebyggelse, ritad av arkitekten Ralph Erskine på 1960-talet, som innehåller en blandning av bostäder, butiker och andra lokaler. Erskines kvarter utgör en del av den kommersiella centumbildningen i Sandviken. Butikerna ligger grupperade kring ett mindre salutorg, som fått en arkitektonisk gestaltning genom skärmtak, som i sin tur hänger i de för kvarteret utmärkande hammarliknande betongbalkarna.⁴⁷

Det ståtliga, vinkelformade Stadshuset från 1964 vänder sig mot en stenlagd torgbildning och speglar sig i en rektangulär vattenspegel. Stadshusbyggnaden är resultatet av en lång tillkomstperiod; strax efter stadsbildningen påbörjades skissarbetet av arkitekterna Nils Ahrbom och Helge Zimdahl.⁴⁸ Det var också Ahrbom och Zimdahl som föreslog att Järntorget, som anlagts 1928, skulle utgöra stadens administrativa centrum. Den slutliga byggnaden projekterades av Sven Wrånér, stadsarkitekten i Gävle. Stadshuset, med sina marmorklädda fasader, vittnar om den nya stadens arkitektoniska ambitioner vid 1900-talets mitt. Byggnadens karaktär är lätt, nästan som en paviljong i två våningar med stora, rektangulära fönsteröppningar med bröstningar i teak. Huvudentrén markeras av en högbyggnad, där marmorn har fått en konstnärlig bearbetning i huvudvåningen.⁴⁹

Snett emot Stadshuset, vid Järntorget östra ända, ligger Sandvikens Tingshus, ritad av arkitekten Ingemar Bergman och uppfört i mitten av 1970-talet, i slutskedet av brukssamhällets in-

FIGUR 6. Skissförslag till stadshus i Sandviken, utfört av arkitekterna Nils Ahrbom och Helge Zimdahl. Arkitekturmuseet.

dustriella expansionsfas. Tingshuset ligger något indraget från torgbildningen, och huvudentrén nås via en stenramp. Dess allvarliga och slutna fasad kontrasterar mot det ljusa Stadshuset. Fasadmaterialet är mörkrött fasadtegel. Att teglet endast är fasadmaterial understryks av de dekorativa förbanden mot torget. Dess rektangulära grundform har brutits upp genom att mindre byggnadsdelar med rundade hörn har adderats. I byggnaden inreddes också lokaler för skattemyndigheten och kronofogden. Granne med tingsrättens byggnad finns polisens och åklagarmyndighetens lokaler. Tingsrätten i Sandviken lades ned 2004 och utgör därmed ett exempel på hur förändringar i de administrativa systemen påverkar bruket av offentliga byggnader.⁵⁰

Ett par kvarter närmare bruket ligger Folkets hus, som vänder sin betongfasad mot Jansasparken. Den stränga fasaden samspelar med parkens mjuka former och med vattenkaskaderna i den centralt belägna fontänen som kan representera den tämjda naturen i det rationella samhället. Folkets hus i Sandviken stod färdigt 1971 efter

ritningar av arkitekten Gösta Åberg, som ett par år tidigare också ritade Bessemerskolan nordost om centrum.⁵¹ Till skillnad från de referenser till regional arkitektur och materialtradition som präglar motsvarigheten i Karlskoga är Sandvikens Folkets hus en byggnad som återspeglar en internationell arkitekturströmning. Tillsammans exemplifierar dessa folkrörelsebyggnader förskjutningarna från det regionala till det internationella som utgångspunkt för den svenska arkitekturen under efterkrigstiden.⁵²

Även i Sandviken utgör parker och grönområden viktiga inslag i det offentliga rummet. Den nämnda Jansasparken binder samman det offentliga rummet från Järntorget till Folkets hus. Parken fungerar samtidigt som en länk mellan det arkitektoniskt ordnade torget och den till synes vildare naturen upp mot Kyrkåsen, som visuellt avgränsar Sandvikens centrala delar åt öster. Väster om kyrkan förstärker de högvuxna träden kyrkobyggnadens nationalromantiska karaktär, medan kyrkogården i övrigt är stramare gestaltad. I Järntorget förlängning i väster finns

FIGUR 7. I Stadshusets fullbordade plenisal, gestaltad av arkitekten Sven Wranér, utgör fondväggen i slaggsten en påtaglig påminnelse om järnhanteringens betydelse för Sandviken. FOTO: Olle Norling. Upplandsmuseet.

ännu ett grönområde, som via promenadstråket längs kanalen sätter torget i förbindelse med Stadsparken, som rymmer en scen för offentliga evenemang. Jämfört med Karlskoga är Sandvikens grönområden mångskiftande i sitt uttryck, de representerar rester av bruksarbetarnas nytto- och prydnadstäppor, välordnade parkanläggningar, tuktad natur och stora områden utan fastare struktur.

Sandviken saknar liksom Karlskoga politiskt antaget kulturmiljöprogram, men en byggnadsinventering genomfördes 1976. Inom bruksområdet, som ägs av Sandvik AB, har en inventering genomförts av Läns museet i Gävleborg som ligger till grund för förhandlingar om vad som bör bevaras inom bruksområdet. Kommunens avsikt är att fullfölja 1900-talets kvalitetsmedvetande vid uppförande av ny bebyggelse i Sandvikens centrum. Men inte sällan sker nytillskotten på bekostnad av att viktiga länkar i ortens byggnadshistoria rivs – byggnader från 1900-talet som representerar just den kvalitetstradition man säger sig vilja upprätthålla. Länsstyrelsen i Gävleborgs län för löpande samtal med Sandvikens kommun för att uppmuntra hänsynstagande till de befintliga värdena genom den kommunala planeringen. Men hittills har kommunen avböjt att utvidga riksintresseområdet till att även omfatta den centrala staden.⁵³

Samtidigt tycks ändå värderingen av 1900-talets bebyggelse ha vaknat till liv i Sandviken. Kommunen har börjat marknadsföra den mo-

derna bebyggelse som är kopplad till Ralph Erskine. Stadshuset har efter fasadrenoveringen fått en fasadbelysning, för att bidra till en tryggare stadsmiljö men också för att lyfta fram själva byggnaden. Men ännu är det långt till att ta ett helhetsgrepp om stadsbilden som kulturmiljö.

Vardag i Degerfors

Degerfors bruk har sitt ursprung i 1650-talet och en tradition som förknippas med bruksbildningarna vid Björkborn och Bofors i Karlskoga. År 1912 bildades Jannelunds municipalsamhälle under Karlskoga kommun. 1925 blev Degerfors en egen kommun och från 1943 blev centralorten en köping. Liksom Karlskoga och Sandviken växte hantverks- och handelsbebyggelse fram vid sidan av brukets redan etablerade bostadsområden för arbetare. Den första torgbildningen låg i Jannelund, inte långt från bruksområdets entré, mellan järnvägen och församlingshemmet, en nationalromantiskt inspirerad byggnad i mörkt tegel från 1919. Under järnvägen finns en tunnel, som länge var den enda centrala förbindelsen mellan stadsdelarna Jannelund och Kanada (med betoning på mellersta stavelsen), söder respektive norr om järnvägen. Den äldre bebyggelse som omgav den första torgbildningen revs på 1970-talet för att ersättas med hyreshus. Det enda som minner om att detta tidigare var ortens centrum är en öppen parkeringsyta.⁵⁴

Med köpingstatus 1943 inleddes flytten av Degerfors publika och administrativa centrum till sitt nuvarande läge. I Degerfors symboliserar det nära samröret mellan folkrörelse, kommun och kooperation i mitten av 1900-talet av att Folkets hus och Stadshuset – Medborgarhuset – utgör två sidor av stadens nya torg: Medborgarplatsen. Platsbildningen började anläggas på 1940-talet. Namnet är inspirerat från Södermalm i Stockholm, där Södra bantorget tidigare hade fått samma namn. Medborgarhuset invigdes 1949 och innehöll då lokaler för både kommunal och kyrklig förvaltning och dessutom landstingets tandklinik. Medborgarhuset och Folkets

FIGUR 8. Medborgarplatsen i Degerfors tillkom under 1940-talet. FOTO: Degerfors hembygdsförening.

FIGUR 9. Den kombinerade teater- och biografsalongen i Folkets hus i Degerfors är ännu välbevarad, med ursprunglig ridå. FOTO: Olle Norling, Upplandsmuseet.

hus hade också ett funktionellt samband. Folkets hus möteslokaler fungerade nämligen som lokaler för den kommunala mötesdemokratin.⁵⁵

Folkets hus i Degerfors stod klart 1958 och ritades av samma arkitekter som i Karlskoga: Erik Uppling och Eric Fylking. Men byggnaden har en väsentligt stramare karaktär än sin syskonbyggnad i Karlskoga. De stora fönsterytorna i biograf- och teaterdelen spelar huvudrollen, och den centrala funktionen markeras ytterligare av konstnärliga inslag i form av en lysande turkos mosaik, med stäldekor i band över denna del av fasaden. Medan de monumentala byggnaderna i Karlskoga uppförts i rött tegel har gult tegel valts i Degerfors. Det gula fasadteglet binder samman Folkets hus med det strama Medborgarhuset. Folkets hus inre knyter an till lokala material, marmor och järn. Teater- och biografsalongen är påtagligt välbevarad, med ursprunglig ridå. Byggnadens största konstnärliga tillgång är kanske den färgflödande målningen i entrén, utförd av Uno Vallman. Målningen täcker både

väggar och tekniska installationer. Till och med ljusknapparna ingår i kompositionen.

Degerfors bebyggelse präglas inte i huvudsak av de välkända arkitekternas närvaro och av storlagna arkitektoniska höjdpunkter, även om det finns undantag. Kanske skulle Degerfors snarare än Karlskoga ha gjort skäl för Anders Åmans karakterisering: ”Det är så här Sverige ser ut”.⁵⁶ Men den medvetna satsningen på en offentlig miljö för att spegla bruksortens medborgaranda gör Degerfors centrumbildning anmärkningsvärd. Bergslagssatsningen har också lyft fram orten som besöksmål. Till skillnad från Karlskoga och Sandviken finns ett politiskt antaget dokument, som ligger till grund för planering och hantering av kulturmiljöerna.⁵⁷

Kulturmiljövården och bruksorternas moderna bebyggelse

Tanken att systematiskt bevara fysiska uttryck för historiska skeden i form av bebyggelse från

historiska epoker uppkom som en reaktion på den föränderlighet som kännetecknade det framväxande moderna samhället. I Sverige slår tanken rot på allvar under 1800-talet. Normer för vad som uppmärksammades och skyddades var ålderdomlighet, konstnärlighet, traderad hantverkskunskap samt unicitet, med betoning på det nationella i kombination med den lantliga högrestånd- och allmogebebyggelsen. Dessa faktorer är fortfarande i hög grad normerande och i denna tradition ligger förmodligen kärnan till varför det moderna samhällets kulturarv har haft svårt att göra intåg i det byggnadsbestånd som skyddas genom kulturmiljövårdens arbete.

Bergslagens moderna bebyggelse uppfördes under den period vars föränderlighet bevarandetanken vände sig mot. Den representerar en period präglad av modern byggnadsteknik i kombination med normstyrd ingenjörskunskap som tillsynes är repetitiv, urban och internationell. Inom den generation arkitekter som stod bakom tillämpningen av funktionalismen som arkitekturmodell tog många aktivt avstånd från

historisk kunskap som utgångspunkt för ny bebyggelse. Andra ville aktivt separera gammalt från nytt – en funktionell planering också för kulturarvet.⁵⁸

En annan faktor som sannolikt bidrar till svårigheten att verka för ett skydd och bevarande i den traditionella kulturmiljövårdens anda är de moderna miljöernas skala. Med de stora institutionsbyggnader som uppfördes från 1800-talets senare hälft och med de framväxande brukssamhällellenas enhetligt planerade bebyggelsebestånd under 1900-talet växer de kulturhistoriska miljöerna till en omfattning som är både tekniskt och ekonomiskt svår att hantera inom ramen för de traditionella bevarandesystemen. Även om det naturligtvis finns motsvarande problem beträffande de äldre kulturmiljöerna är ett typiskt drag för de moderna miljöerna att de utgörs just av större områden av enhetligt tillkommen bebyggelse, som också rymmer inslag av medvetet utformade gatumönster och trafikapparater, centrumanläggningar med blandade funktioner, konstnärliga inslag, parker och grönområden.

FIGUR 10. *Ekmandalen i Karlskoga ingick redan i arkitekten Sune Lindströms plan för området, och de naturliga förutsättningarna utnyttjades skickligt av stadsträdgårdsmästaren Carl Fredby. Parken är ett exempel på medveten samordning mellan offentlig miljö och privat bostadsbebyggelse som ställer stora krav på samordnade strategier för skydd och bevarande. FOTO: Mia Geijer.*

Få av de drygt 2 100 bebyggelsemiljöer som är skyddade som byggnadsminnen representerar det moderna Sveriges framväxande institutioner och ännu färre är exempel på efterkrigstidens arkitektur.⁵⁹ Situationen är ännu tydligare inom beståndet av statliga byggnadsminnen.⁶⁰ Bland landets nära 1 700 riksintressen finns ett litet antal miljöer som kan karaktäriseras som moderna. Men riksintresset i sig innebär inget formellt skydd. De mer organiskt tillkomna moderna miljöerna, så som de centrala delarna av Sandviken eller Karlskoga har sällan uppmärksammats i ett helhetsperspektiv. Varken kommuner, länsstyrelser eller staten har i större utsträckning verkat för det moderna kulturarvets bevarande utanför storstäderna, trots att frågan har varit aktuell åtminstone den senaste tioårsperioden och trots att det är till den moderna bebyggelsen som de flesta människor i dagens Sverige kan relatera sina erfarenheter. En tydlig illustration av trögheten i att infoga de moderna kulturmiljöerna i vad som även utanför kulturarvsförvaltningen betraktas som kulturhistoriskt värdefullt är den kommunala hanteringen av dessa miljöer. De moderna miljöerna är sällan säkerställda genom det skydd de kan få genom plan- och bygglagstiftningen.⁶¹

Vid sidan av storstäderna var det framförallt i framgångsrika industriorter, exempelvis i Bergslagen, som det fanns resurser att omsätta folkhemstanken i form av konkret bebyggelse. Ambitionerna delades av politiker, industriföreträdare och arkitekter. Resurser fanns i form av kapital och kunskap, men det fanns också behov av att hävda och marknadsföra dessa orter för att locka arbetskraft, inte bara från andra delar av Sverige. De växande brukssamhällena var en del av en urbaniseringsprocess, som skapade nya befolkningscentra. Arbetskraften hämtades först från landsbygden, där jordbrukets mekanisering gav ett arbetskraftsoverskott, som senare kompletterades genom aktiv rekrytering från utlandet.⁶² 1900-talets nya stadscentrum förutsatte moderna offentliga miljöer och samhällsnyttiga anläggningar. Exempelen visar att det fanns en medveten omsorg om de offentliga miljöernas utformning. Många anläggningar uppfördes i samverkan mellan olika aktörer.

Andra miljöer skapades av Svenska kyrkan och folkrörelserna.

Samtliga kommunala, offentliga byggnader i Karlskoga, Sandviken och Degerfors har förändrats på ett sätt som sannolikt inte varit möjligt om de hade varit skyddade och uppmärksammade som kulturmiljöer. Det gäller också de folkrörelsekontrollerade byggnaderna. Även torg- och parkmiljöer som samkomponerats med de offentliga byggnaderna utsätts idag för omfattande förändringar. Parker och grönområden omskapas ständigt, dels för att de består av levande material och dels för att modets växlingar skiftar snabbt i offentliga planteringar. Men det är ännu få som försvarar de arkitektoniska och kulturhistoriska värden som dessa miljöer representerar. De tillgängliga skyddsinstrumenten har av flera skäl inte tagits i anspråk. Från kommunalt håll kan oviljan att tillgripa detaljplanering i skyddssyfte förklaras genom att planering är en kostsam process, som snarare tillgrips för att förändra än för att bevara. Det finns också en rädsla för att ersättningsanspråk kommer att ställas om skyddsbestämmelser införs.

De miljöer som här har presenterats utgör bara ett litet utsnitt ur en ansevärd mängd i Bergslagen. Kunskap saknas om den totala omfattningen av bebyggelsemiljöer från efterkrigstiden. I inventeringar av bebyggelsen har ofta sambanden mellan byggnaderna och de offentliga rum de ingår i försumrats. Förklaringen ligger till en del i inventerandets metodik. Dessutom saknas många gånger de moderna miljöerna i de bebyggelseinventeringar som i huvudsak genomfördes fram till 1990-talet, och inventeringarna är sällan analytiska till sin natur. Arbetssättet och resurserna för kulturmiljöarbetet gör att brett upplagda bebyggelseinventeringar sällan utförs idag, och sannolikheten att reviderande inventeringar kommer att genomföras inom den närmaste tidsperioden är inte stor. Det ökade intresset för modern bebyggelse har dock inneburit att viktiga punktinsatser genomförts inom några bebyggelsekategorier. För att tillgodose grundläggande kunskapsbehov behövs också en professionell arkitekturhistorisk beskrivning av dessa miljöer, och en sådan beskrivning måste samtidigt sätta de svenska brukssamhällena i ett

internationellt perspektiv. Hur står sig bruks-samhällena i förhållande till de nya städer som samtidigt byggdes i anslutning till engelsk och tysk kolindustri, eller till medvetet gestaltade orter som exempelvis industrijätten Olivettis satsning på La Martella i det fattiga Syditalien?⁶³

Det växande intresset för den moderna arkitekturen har en tendens att begränsa sig till fasaderna. Att fokus ligger på storstadsbebyggelse är också tydligt i de redan utförda forskningsinsatserna. Vidare kan den moderna kanon som utbildats under 1900-talet ifrågasättas: Bör en sådan kanon spegla den bebyggelsehistoriska utvecklingen i hela landet, enstaka byggnadsverk för en ekonomisk och kulturell elit i storstadsmiljö – eller kanske både och? Finns det byggnader och miljöer som ännu inte har ”upptäckts”, eftersom de ligger så långt från de centra där en arkitekturhistorisk kanon utbildas?⁶⁴

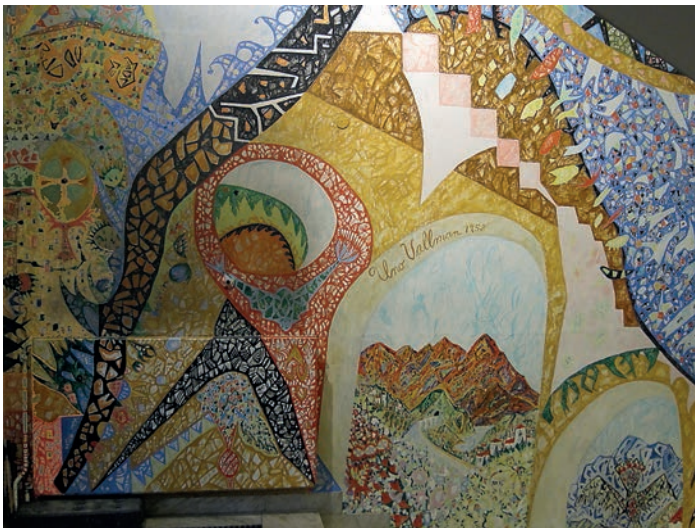
Slutord

Är då Bergslagens bruksorter relevanta som objekt för bebyggelsehistorisk forskning i dag? Som vi har sett uppfördes under 1900-talets välfärdsår en stadsbebyggelse i Bergslagen med långt drivna ambitioner både för bostäder och offentliga miljöer. De speciella förutsättningarna i regionen, med en renodlad näringslivsstruktur, dominerad av ett fåtal lokala aktörer, har åstadkommit särskilt intressanta resultat i form av offentliga

miljöer, som också inkluderar gator och torgbildningar, parker och grönområden. I vissa fall samverkade landets främsta arkitekter och samhällsplanerare med bruksledningarna och kommuner vid tillkomsten av den nya bebyggelsen, och de sociala ambitionerna var långtgående. Många miljöer utgör gränssnitt mellan det offentliga och det privata livet, där konstnärliga utsmyckningar – självständiga eller arkitekturbundna – är framträdande och betydelsebärande inslag.

De undersökningar av 1900-talets stadsmiljöer som Anders Åmans uppmanade till har bildat utgångspunkten för den här artikeln, med avsikt att vidga framförallt synen på den offentliga bebyggelsen i de aktuella exemplen. Eva Vikström har också i ett mer omfattande arbete antagit Anders Åmans utmaning att studera de moderna miljöerna i Bergslagens bruksorter. Men mycket arbete återstår för att ge en tillfredsställande kunskapsbas i ett bredare bebyggelsehistoriskt perspektiv. Undersökningar av i vilka sammanhang bebyggelsen har tillkommit men också hur, varför och av vilka den offentliga bebyggelsen brukats – och hur bruket förändrats – skulle ge värdefulla underlag för förmedling av berättelser om Bergslagens offentliga miljöer.

En avgörande faktor för att kunna betrakta den moderna offentliga bebyggelsen som kulturarv är ett motsvarande intresse också utanför kulturarvsförvaltningen. Få har idag minnen knutna till de äldre kulturmiljöerna i Bergslagen annat än som utflyktsmål. Det offentliga livet utspelar sig sedan decennier på mötesplatser i form av kommunalhus, bibliotek, kultur- och folkrörelsebyggnader, skolor, gator, torg och stadsparker som alla är anlagda under 1900-talet. Till dessa bebyggelsemiljöer knyts utövande av levande kulturhistoria.⁶⁵ Med en kulturpolitik som understryker rätten till delaktighet i och bruk av kulturarv är rätten till vidgade berättelser om dessa miljöer grundläggande. Internationell forskning pågår på området: I spåren av en självkritisk granskning av vad den australiensiska

FIGUR II. Konstnärlig utsmyckning utgör ett framträdande inslag i många offentliga miljöer, här i form av Uno Vallmans färgflödande målning i Degerfors Folkets hus. FOTO: Mia Geijer.

kulturarvsteoretikern Laurajane Smith har kallat *authorized heritage discourse*, pågår sökandet efter nya metoder för analys av kulturhistoriska värden, där kulturmiljöerna som berättelsebärare får ökad betydelse på bekostnad av traditionella kulturvetenskapliga metoder.⁶⁶

Sådana berättelser skulle också kunna förmedla andra teman än de som rör arkitekturens fysiska uttryck. De strömningar som låg bakom bebyggelsens tillkomst har studerats som enskildheter men alltför sällan behandlats i sammanhang med de bebyggelsemiljöer som ramat in olika samhällsrörelser, möjligen med undantag av Folkets hus. Inte bara den ekonomiska framgångens miljöer utan också välståndets avigsidor skulle kunna lyftas fram, liksom de grupper som ännu exkluderas ur berättelserna om det moderna Sverige. Det regionala välståndets grund var Bergslagens förmåga att tillgodose 1900-talets behov av malm, stål och verkstadsprodukter för såväl krigsindustri som fredligt samhällsbygge. Därmed bidrog Bergslagen också i väsentlig grad till den ekonomiska tillväxten ur ett nationellt perspektiv. Bilder av bildade och fysiskt vältrimmade arbetare och driftiga ingenjörer, som med sina familjer befolkade de moderna stadsmiljöerna, dominerar ännu berättelserna om Bergslagens bruksorter.⁶⁷

Ytterligare ett argument för forskning kring Bergslagens moderna, offentliga bebyggelse är att den kan bidra till social och ekonomisk utveckling. Med det argumentet som grund bedriver kulturmiljövården den så kallade Bergslags-satsningen. Här är inriktningen att ta tillvara möjligheten att öka intresset för de moderna stadsmiljöerna som resurs för en arkitekturinriktad kulturturism. Kunskapsuppbyggnad och förmedling av berättelser är nödvändiga för att utveckla Bergslagens moderna arkitektur till en del av kulturarvsturismen. Satsningar görs på guidematerial för arkitekturturism i samverkan med länsstyrelserna i området. Här finns dock en tendens till intressekonflikter: Bör kunskapsförmedling och kulturarvsbruk inriktas mot den tillfälliga besökaren eller mot dem som bor i lokalsamhällena; och hur kan demokratiska kulturarvsprocesser initieras? Inom Bergslags-satsningen genomförs seminarier riktade till

samhällsplanerare, kulturmiljövårdare och entreprenörer i de berörda länen. Genom att sprida kunskap till flera aktörer om det kulturarv som 1900-talets bruksorter representerar, och de berättelser som kan knytas till dessa miljöer, kan förhoppningsvis intressekonflikter överbryggas.⁶⁸

De politiska målen för kulturarvsförvaltningens verksamhet framhåller vikten av att ta fram och förmedla kunskap om de miljöer där människor lever och verkar. Visserligen viker befolkningstalen i Bergslagen, och andelen äldre ökar, men konjunkturernas skiftningar utesluter inte en stabilisering.⁶⁹ Ett erkännande av de moderna stadsmiljöernas betydelse i berättelsen om Sveriges ekonomiska och sociala historia kan bidra till en förändrad syn på dessa miljöer, både för dem som bor där och för den tillfälliga besökaren. Ett sådant erkännande ställer krav på ökade resurser för kunskapsuppbyggnad, både för att ge en bredare bild av vad miljöerna representerar och för att möjliggöra vård och förvaltning av de aktuella objekten. Sådana resurser kan ses som en investering i regional utveckling i form av kulturturism, som skapar möjligheter för människor att även i fortsättningen ha sin kulturella och ekonomiska bas i Bergslagen.

MIA GEIJER är fil. dr i arkitekturhistoria med inriktning på restaurering och kulturarvsförvaltning. Hon är utbildad som bebyggelseantikvarie vid Göteborgs universitet och har genomgått vidareutbildningar i restaurering och byggnadsvård vid CTH, KKH och KTH. Geijer är yrkesverksam som antikvarie vid länsstyrelsen i Örebro län och medlem av Bergslags-satsningens FoU-grupp.

mia.geijer@lansstyrelsen.se
Länsstyrelsen i Örebro län
Plan & Kultur
701 86 Örebro

Noter

- 1 Åman 1968, s. 13.
- 2 Bergslaget är huvudman för Bergslagssatsningen och består av en sammanslutning av 24 kommuner i regionen Bergslagen. De länsstyrelser som deltar i Bergslagssatsningen är Värmland, Örebro, Västmanland, Dalarna och Gävleborg.
- 3 Beskrivningarna av de tre orterna bygger delvis på tidigare forskning och personliga besök i de aktuella bruksorterna. Åren 1988–89 arbetade jag med uppdraget att tillsammans med parkingenjör Sif Eklund ta fram underlag för ett bevarandeprogram för bebyggelse och grönområden i Karlskoga kommun. Arbetet resulterade i skriften *Natur och Kultur i Karlskoga*, 1989. Genom långvarigt arbete i Örebro län är jag också väl förtrogen med Degerfors. Mitt första och hittills enda besök i Sandviken gjordes i samband med Bergslagssatsningens seminarium 2010, då jag deltog som föreläsare på temat "Modernismen i Bergslagen – vilka miljöer talar vi om?".
- 4 Se *Boken om Bergslagen – resa i en levande historia*, 1988. Jämför Jakobsson 2009, s. 55 ff.
- 5 Se *Fram träder Bergslagen – nytt ljus över gammal region*, 2009.
- 6 För en beskrivning av konsthistorieämnets förändring i Sverige under 1960-talet och förhållandet till bebyggelsehistorisk forskning, se Åman, 2000.
- 7 År 1860, då järnhanteringen stod inför en omstrukturering, bodde 13,7 % av befolkningen i tätorter. För 1930 var samma siffra 48,5 %, och 1970 hade andelen stigit till 81,4 %. Se *Statistiska meddelanden. Tätorter 1995*, 1996, s. 8.
- 8 Se Lynch 1960, Jacobs 1961, Benevolo 1963, samt Rossi 1966.
- 9 Se Åman, 1981, s. 139 ff. Jämför Caldenby 2004, s. 23. Gregor Paulsson tillhörde de ledande idébildarna i den svenska funktionalismen. Genom sin verksamhet inom Svenska Slöjdföreningen, som docent vid Stockholms högskola och slutligen som professor i konsthistoria vid Uppsala universitet hade Paulsson en inflytelserik position vid mitten av 1900-talet. Anders Åman började sina konsthistoriska studier i Uppsala 1957, året efter att Paulsson lämnat sin professur. För Gregor Paulsson som konsthistoriker, se Pettersson (Hayden) 1997.
- 10 Åman 1968.
- 11 Se *Bergslagen: arbetsplatser och bostäder under hundra år*, 1983.
- 12 Se Nisser 2002.
- 13 Se Nisser 2001.
- 14 Se Vikström 1998, s. 155 f.
- 15 Frågan om avsaknaden av offentliga byggnader från modern tid har behandlats i *Kulturfastighetsutredningen*, 2009, och är brännande aktuell. Beträffande statligt ägande och förvaltning av kulturfastigheter har nyligen en utredning presenterats: *Staten som fastighetsägare och hyresgäst*, SOU 2011:31.
- 16 Se *Acceptera*, 1931, s. 23.
- 17 Se Isacson 2007, s. 207 ff.
- 18 Vid mitten av 1800-talet påbörjades en strukturomvandling inom järnhanteringen. Genom införandet av aktiebolagslagen 1848 kunde kapital slussas in för introduktion av nya produktionsmetoder. Ett mindre antal bruk och brukskoncerner växte fram och tog marknadsandelar på bekostnad av mindre aktörer. Många bergsmanshyttor köptes upp av bolagen, medan mindre järnbruk övergick till massa- och sågverksindustri. Under 1920- och 1930-talen bidrog den internationella ekonomiska krisen till att efterfrågan på järn- och stålprodukter sjönk. Det ledde i sin tur till konkurser men också till en omstrukturering bland de företag som kunde parera krisen. Det var i anslutning till dessa företagsetableringar som 1900-talets järnbruksorter växte fram. Se Nisser 1988, s. 89, samt af Geijerstam 2008, s. 11.
- 19 Se Geijer 2004, s. 103.
- 20 Idag motsvarar varje län ett polisdistrikt.
- 21 Se *Byggnadsstyrelsen 1918–1993*, 1994, s. 188.
- 22 Se Caldenby 2000, s. 33 f.
- 23 För närmare redogörelser för Byggnadsstyrelsens byggnadsverksamhet under perioden, se *At förse Riket med beständige och prydliga Byggnader*, 1969, *Byggnadsstyrelsen. Byggnadsverk och verksamhet*, 1983, samt *Byggnadsstyrelsen 1918–1993*, 1994.
- 24 I Karin Arvastsons och Cecilia Hammarlund-Larssons bok *Offentlighetens materia* fastställer författarna vissa karakteristiska drag för offentlig arkitektur; professionell formgivning, varaktighet, värdebeständighet, exklusivitet med dyrbara material som håller länge och tål att användas av många. Dessutom ingår ofta konstnärliga insatser av mer eller mindre monumentalt slag; se Arvastson & Hammarlund-Larsson 2003, s. 164, *Betänkande 1982/83:KrU24*, s. 43, samt Löfgren 2011, s. 546.
- 25 Se Vikström 1998, s. 187 ff.
- 26 För befolkningsomflyttningar i Sverige under efterkrigstiden, se Hansen 2008.
- 27 Se Caldenby 2000, s. 18 f.
- 28 För en mer ingående beskrivning av dessa kyrkor, se Illerstad 1990.
- 29 Se Åman 1968.
- 30 Se Åman 1968, s. 18.
- 31 Avsnittet bygger på *Svenska län III*, 1949, *Natur och kultur i Karlskoga*, 1989, samt Vikström 1998.
- 32 Se Örn 2007, s. 32, Rudberg 1998, s. 108, samt *Natur och kultur i Karlskoga*, 1989, s. 171 f. För en samtida presentation av byggnaden, se Lindström 1940 och Lindström 1941.
- 33 Se Kidder Smith 1950. Jämför Caldenby 2004, s. 22.
- 34 Länsstyrelsen i Örebro, Länsarkitektkontoret, planbeskrivning av Sune Lindström 1937. Lindströms plan för centrumområdet antogs slutligen i augusti 1939.
- 35 Sedan ytterligare ett nytt tingshus uppfördes i Karlskoga 1985 har byggnaden använts av den kommunala förvaltningen.
- 36 Bebyggelsen revs i samband med genomförandet av centrumomvandlingen vid 1970-talets början.
- 37 Se *Natur och kultur i Karlskoga*, 1989.
- 38 Carl Fredby anställdes som stadsträdgårdsmästare i Karlskoga 1941, se Bucht 2000, s. 197 ff.
- 39 Bruket hade för övrigt ett alternativt samlingshus med konsert- och gymnastiksal redan 1908, kanske med inspiration från Cassels donation i Grängesberg. Byggnader för arbetares bildning uppfördes vid denna tid runt om i landet av filantroper och bruksledningarna med

- ambitioner att erbjuda alternativ till arbetarrörelsen; se exempelvis Björk 2009, Ahlberg 1950. Stadens kulturella ambitioner märks också i en byggnad i Folkets hus omedelbara närhet. En liten flygelbyggnad till den äldre tingshusbyggnaden bevarades och byggdes om till konsthall, invigd 1946.
- 40 Se Brunnström 2004, s. 106.
- 41 Se *Natur och kultur i Karlskoga*, 1989, s. 171.
- 42 Se Ahlberg 1950; jämför den välkända debatten om Apollon och Dionysos i tidskriften *Byggmästaren* under senare delen av 1940-talet. Ahlberg var filosof och folkbildare. Sedan 1930-talet var han rektor för Brunnsviks folkhögskola i Ludvika kommun. Han var också bror till arkitekten Hakon Ahlberg. Brödernas samarbete kring skapandet av den fysiska miljön i Brunnsvik kan också ses som en manifestation av sambandet mellan folkbildning, konstupplevelse och byggd miljö.
- 43 Se *Natur och kultur i Karlskoga*, 1989.
- 44 Se Åman 1968. Ursprungligen innehöll K-Center även kulturell verksamhet i form av bibliotek.
- 45 Se Vikström 1989, s. 200.
- 46 Se Vikström 1998, s. 200 ff. Kyrkan, vars första grundsten lades av Nathan Söderblom, ersatte en provisorisk träkyrka från 1877 med ursprung som missionskapell; se *Verk av L.I. Wahlman*, 1950. För Valhalla, se även Internetkällor: *Järnriket, Valhalla*.
- 47 Mer uppmärksammade byggnader av Erskine i Sandvikenstrakten är annars Nya Bruket och bostadsbebyggelsen i den närbelägna bruksorten Gästrike-Hammarby; se Åhrén 2008, 2010.
- 48 Se Zimdahl & Berg 1948, s. 121 f.
- 49 Se Vikström 1998, s. 210. Sedan 2009 är Ekebergsmarmor utbytt mot ny importerad marmor; originalsten finns fortfarande i polerad form i de invändiga publika ytornas golv, se Internetkällor: *Ekebergsmarmor från Närke i Sandvikens stadshus*.
- 50 Se Internetkällor: *Bebyggelseregistret*. För närvarande hyrs Tingshuset ut för kontorsändamål. I huset finns också en daghemsavdelning.
- 51 Se Vikström 1998, s. 211.
- 52 I direkt anslutning till Folkets hus och vid gränsen till bruksområdet ligger Hammargymnasiet, som var en tydlig markering från kommunens sida att betona rätten till utbildning. Skolverksamheten upphörde 2009, men hösten 2011 inleddes en omvandling till kulturcentrum. De ekonomiska påfrestningarna i en kommun där befolkningsunderlaget krymper är stora och underhållet av skolbyggnaden har varit kraftigt eftersatt. Se Internetkällor: *Kulturcentrum Sandviken*.
- 53 Samtal med länsantikvarie Lena Landström 2011-03-11.
- 54 Avsnittet bygger på *Svenska län III*, 1949, *Fördjupning av översiktsplan ÖP 95*, 1995, samt Vikström 1998, s. 187 ff.
- 55 Se Vikström, s. 188.
- 56 Åman 1968. Ett exempel på de välkända arkitekternas närvaro i Degerfors är brukslaboratoriet, ritat av Helge Zimdahl och uppfört 1953.
- 57 Se *Fördjupning av översiktsplan ÖP 95*, 1995.
- 58 Se Geijer 2004, s. 47.
- 59 Se Internetkällor: *Bebyggelseregistret*, samt Thornberg Knutsson 2007, s. 123 ff.
- 60 Se *Kulturfastighetsutredningen. Del 1*, 2009, s. 5.
- 61 Projektet "Räkna Q" syftar till att i miljömålsövervakande syfte undersöka hur kommunerna skyddar estetiska och kulturhistoriska värden genom planbestämmelser och har hittills genomförts i 6 län. Det kunde snart konstateras att modern bebyggelse i stor utsträckning saknar det skydd som PBL kan ge.
- 62 Se Hansen 2008, s. 143 ff.
- 63 Se Söderqvist 2008, s. 90.
- 64 Jämför Caldenby 2004.
- 65 Jämför avsnittet om Castleford i Smith 2006.
- 66 Se Smith 2006, samt *Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, 2008. Med inspiration från internationella förebilder togs en sådan urvalsmetod fram av Riksantikvarieämbetet och tillämpades av Statens fastighetsverk på uppdrag av regeringen i den så kallade *Kulturfastighetsutredningen*, 2009. Inom Riksantikvarieämbetet pågår för närvarande ett projekt som syftar till att skapa riktlinjer för urval och värdering. I praktiken tillämpas redan sådana metoder inom många av kulturarvsförvaltningens institutioner, med varierande framgång.
- 67 Se Jakobsson 2009, s. 56.
- 68 Bergslagssatsningen har medverkat som finansär vid två seminarier om Bergslagens moderna kulturarv, Sandviken 2010 och Degerfors-Karlskoga 2011, samt bidrar tillsammans med flera länsstyrelser med finansiering till projektet "Bergslagens moderna mötesplatser" 2011. Se även Internetkällor: *Bergslagssatsningen*.
- 69 Se Karlsson 2010.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Arkitekturmuseet, Stockholm

Helge Zimdahls samling: Ritningar och skisser till Stadshuset i Sandviken.

Sune Lindströms samling: Ritningar och skisser till Stadshuset i Karlskoga.

Degerfors hembygdsförening

Fotoarkivet: Fotografier av Medborgarplatsen i Karlskoga.

Länsstyrelsen i Örebro län

Länsarkitektkontoret: Planbeskrivning och plankarta över centrumområdet i Karlskoga.

Upplandsmuseet

Fotoarkivet: Fotografier av Stadshuset och Stadshotellet i Karlskoga, Stadshuset i Sandviken, samt Folkets hus i Degerfors.

Muntliga källor

Samtal med länsantikvarie Lena Landström 2011-03-11.

Tryckta källor och litteratur

8 kapitel om konsthistoriens historia i Sverige, red. Britt-Inger Johansson & Hans Pettersson (Hayden), 1999.

Acceptera, 1931.

Ahlberg, Alf, 1950, *Vad är kultur – ett orienteringsförsök*.

Arkitektur i förändring, red. Claes Caldenby, 2000.

- Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, red. Brian Graham & Peter Howard, 2008.
- At förse Riket med beständige och prydliga Byggnader*, Kungl. Byggnadsstyrelsen, 1969.
- Att bygga ett land*, red. Claes Caldenby, 1998.
- Arvastson, Karin & Cecilia Hammarlund-Larsson, 2003, *Offentlighetens materia. Kulturanalytiska perspektiv på kommunhus*.
- Benevolo, Leonardo, 1963, *Le origini dell'urbanistica moderna*.
- Bergslagen: arbetsplatser och bostäder under hundra år*, red. Beatrice Chrapkowski, 1983.
- Betänkande 1982/83:KrU24 om anslag till kulturverksamhet m.m.*
- Björk, Henrik, 2009, *Folkhemsbyggare*.
- Boken om Bergslagen – resa i en levande historia*, red. Ann-Charlotte Backlund, 1988.
- Broström, Ingela, 2004, "Vems historia ska vi berätta?", *Byggnadskultur* nr 4, (s. 25-28).
- Brunnström, Lisa, 2004, *Det svenska folkhemsbygget. Om Kooperativa Förbundets arkitektkontor*.
- Bucht, Eivor, 2000, "Pehr Boierth, Carl Fredby, Eric Laufors", *Svensk trädgårdskonst under 400 år*, red. Thorbjörn Andersson, Tove Jonstoj & Kjell Lundqvist (s. 195-205).
- Byggnadsstyrelsen 1918-1993*, Statens fastighetsverk, 1994.
- Byggnadsstyrelsen. Byggnadsverk och verksamhet*, Byggnadsstyrelsen, 1983.
- Caldenby, Claes, 2000, "A4, ELLT, Coordinator", *Arkitektur i förändring* (s. 11-59).
- Caldenby, Claes, 2004 "Halva kungariket. Om den svenska arkitekturens historiografi", *Nordisk arkitekturforskning* 3 (s. 19-31).
- Fram träder Bergslagen – nytt ljus över gammal region*, red. Maths Isacson, 2009.
- Fördjupning av översiktsplan ÖP 95*, Degerfors kommun, 1995.
- Geijer, Mia, 2004, *Ett nationellt kulturarv. Utvecklingen av en professionell vård och förvaltning av statliga byggnadsminnen*.
- af Geijerstam, Jan, 2008, "Inledning. Sverige och den högindustriella epoken", *Industriland, tolv forskare om när Sverige blev modernt*, red. Jan af Geijerstam (s. 7-22).
- Hansen, Lars-Erik, 2008, "Den unika immigrationspolitiken – från utvandrare till invandrarland", *Industriland, tolv forskare om när Sverige blev modernt*, red. Jan af Geijerstam (s. 139-149).
- Illerstad, Lennart 1990, *Nya svenska kyrkor. Del 1. Svealand. Industriland, tolv forskare om när Sverige blev modernt*, red. Jan af Geijerstam, 2008.
- Isacson, Maths, 2007, *Industrisambället Sverige – arbete, ideal och kulturarv*.
- Jacobs, Jane, 1961, *The Death and Life of Great American Cities*.
- Jakobsson, Max, 2009, *Från industrier till upplevelser – en studie av symbolisk och materiell omvandling i Bergslagen*.
- Karlsson, Anders, 2010, "Unga bor i storstan – äldre i glesbygd", *Välfärd* 3, (s. 10-11).
- Kidder Smith, George Everard, 1950, *Sweden Builds. Kulturfastighetsutredningen. Del 1-2*, Statens fastighetsverk, Dnr 321-1967/08, 2009.
- Lindström, Sune, 1941, "Stadshotell. Karlskoga stadshotell", *Byggmästaren* (s. 112).
- Lindström, Sune, 1940, "Stadshus och stadshotell i Karlskoga", *Byggmästaren* (s. 329-336).
- Lynch, Kevin, 1960, *The Image of the City*.
- Löfgren, Eva, 2011, *Rummet och rätten; tingshus som föreställning, byggnad och rum i användning 1734-1970. Natur och kultur i Karlskoga*, Karlskoga kommun, 1989.
- Nedslag i Värmlands arkitektur 1945-2001*, red. Elisabeth Backman-Broomé, 2001.
- Nisser, Marie, 1988, "Bergsbruk och järnhantering under trehundra år", *Boken om Bergslagen, resa i en levande historia*, red. Ann-Charlotte Backlund (s. 66-89).
- Nisser, Marie, 2001, "Brukssamhällen i förändring", *Nedslag i Värmlands arkitektur 1945-2001*, red. Elisabeth Backman-Broomé (s. 101-112).
- Pettersson (Hayden), Hans, 1997, *Gregor Paulsson och den konsthistoriska tolkningens problem*.
- Rossi, Aldo, 1966, *L'architettura della città*.
- Rudberg, Eva, 1998, "Den tidiga funktionalismen", *Att bygga ett land*, red. Claes Caldenby (s. 81-109).
- Smith, Laurajane, 2006, *Uses of heritage. Staten som fastighetsägare och hyresgäst*, SOU 2011:31.
- Statistiska meddelanden. Tätorter 1995*. Statistiska Centralbyrån, 1996.
- Svenska län III*, red. Oscar Heij-Hellvik, 1949.
- Svensk trädgårdskonst under 400 år*, red. Thorbjörn Andersson, Tove Jonstoj & Kjell Lundqvist, 2000.
- Söderqvist, Lisbeth, 2008, *Att gestalta välfärd. Från idé till byggd miljö*.
- Thornberg Knutsson, Agneta, 2007, *Byggnadsminnen – principer och praktik. Den offentliga kulturmiljövårdens byggnadsminnesverksamhet. Beskrivning och utvärdering*.
- Verk av L.I. Wahlman*, red. Sven Ivar Lind, Bengt Romare & Nils Sterner, 1950.
- Vikström, Eva, 1998, *Bruksandan och modernismen: brukssamhälle och folkhemsbygge i Bergslagen 1935-1975*.
- Westerlind, Ann-Marie, 1988, *Industriebostäder i bruksorter, Industriens bostadsförening 1945-1982*.
- Zimdahl, Helge & Anders Berg, 1948, "Stadscentrum och stadshus i Sandviken", *Byggmästaren* (s. 121-122).
- Åhrén, Martin, 2008, *Det nedlagda mönstersambället. Ralph Erskine och Gästrike Hammarby 1947-2005*.
- Åhrén, Martin, 2010, *Ralph Erskines arkitektur i Gästrikland och Bergslagen*.
- Åman, Anders, 1968, "Städer som Karlskoga", *Arkitektävlingar* 5-6 (s. 13-18).
- Åman, Anders, 1981, "Svensk stad 1950 till 1980", *Perspektiv på Svensk stad* (s. 138-142).
- Åman, Anders, 2000, "Före och efter 1970 – från konsthistoria till konstvetenskap", *8 kapitel om konsthistoriens historia i Sverige*, red. Britt-Inger Johansson & Hans Pettersson (s. 203-220).
- Örn, Johan, 2007, *I rummets kraftfält. Om arkitektur och offentlig inredning i Sverige 1935-1975*.

Internetkällor

Bebyggelseregistret:

<http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/home.raa>
(hemsidan besökt 1 maj 2011).

Bergslagssatsningen:

<http://www.bergslaget.se/default.asp?PageId=1115>
(hemsidan besökt 1 maj 2011).

Ekebergsmarmor från Närke i Sandvikens stadshus:

<http://www.sandviken.se/nyhetsarkiv/nyhetsarkiv09/ekebergsmarmorfrannarkeisandvikensstadshus.5.636b3c8b1225ea416c380003579.html> (hemsidan besökt 1 maj 2011).

Järnriket, Valhalla:

<http://www.jarnriket.se/pages.asp?> (hemsidan besökt 1 maj 2011).

Kulturcentrum Sandviken:

<http://www.sandviken.se/kulturfritid/kulturcentrumsandviken.4.4705ee7e12bec82ae2180004762.html> (hemsidan besökt 1 december 2011).

Länsstyrelsen i Örebro 2009:57:

<http://www.lansstyrelsen.se/orebro/SiteCollectionDocuments/Sv/publikationer/2009/2009-57-metod-for-landskapsanalys-Bergslagen.pdf> (bildkälla).

Bergslagen industrial communities. Modern urban environments as cultural heritage

by Mia Geijer

Summary

The publication, in 1968, of Anders Åman's article "Städer som Karlskoga" (Towns like Karlskoga) in the journal *Arkitektävlingar 1968* coincided with a spate of urban transformations in Sweden. A new generation of architectural researchers focused their attention on everyday environments, with the aim of "seeing what Sweden really looked like". Karlskoga, an industrial town in the Bergslagen mining and manufacturing region, was made to symbolise 20th century urban development. Whereas architectural research – albeit to a limited extent – was able to address 20th century settlement structures, heritage conservation activities in and for the Bergslagen region long remained preoccupied with the old-world Bergsman (mine-owner) villages with their more or less typical Bergsman farmsteads, furnaces and early-industrial manufactories. A focus on older places also informed early investments in the region's potential for heritage tourism, which it was hoped could reverse the economic decline characterising the region from the late 1970s onwards. Only in recent decades has the building development of the 20th century begun to be discussed within Swedish heritage conservation as a heritage item, and even then, the main focus of attention has been on city de-

velopments and housing estates, plus industrial facilities. Public spaces in the form of built and green structures have attracted less interest.

In *Bergslagssatsningen* (Bergslagen in Focus), a project mounted under the joint auspices of the Bergslagen County Administrative Boards, the Bergslaget interest organisation and the National Heritage Board, the modern 20th century architecture of the Bergslagen industrial communities constitutes a theme addressed with a view to strengthening the region's profile and enterprise in the field of heritage tourism. The present article discusses the need for knowledge production concerning these places, beginning with the built heritage. The discussion centres round three industrial communities which, in various ways, hold up a mirror to Anders Åman's everyday places, namely Karlskoga, Sandviken and Degerfors. The article analyses the dilemmas entailed by heritage conservation's dealings with the industrial communities. At the same time, the author appeals to present-day architectural researchers to take up Åman's challenge once again, but this time with a broader frame of interpretation: why do public environments in Bergslagen look the way they do?

Keywords: History of architecture, History of built environment, Historiography, National heritage, Regional heritage, Swedish architecture, 20th century

Bakom den moderna fasaden

Offentliga interiörer söker sin historia

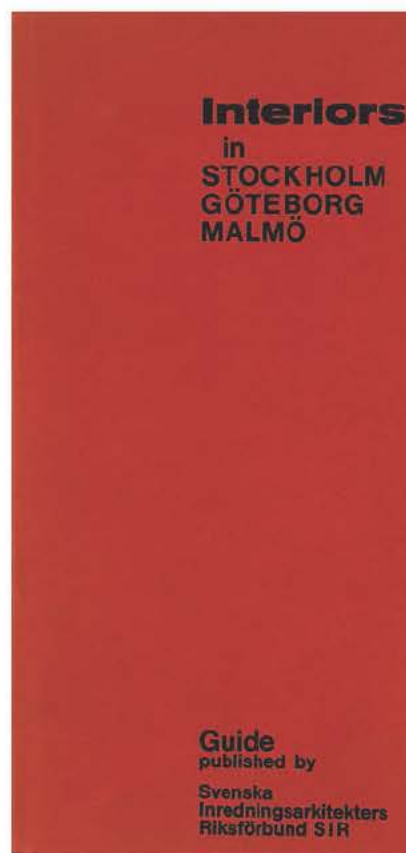
av Johan Örn

Att 1900-talets offentliga interiörer är ett hotat kulturarv har observerats som ett fenomen, ofta aktualiserat när någon välkänd interiör stått inför ombyggnad, men fenomenet har aldrig blivit systematiskt behandlat.¹ Bristen på möjligheter att med lagstiftningens hjälp skydda möbler och lös inredning har i Sverige framhållits som en viktig orsak till interiörernas svåra bevarandesituation.² Att komma till rätta med problemet är angeläget, men utgångspunkten för den här artikeln är inte i första hand hur de aktuella interiörerna rent praktiskt skall bevaras.³

Artikeln huvudtes är att svårigheterna att bevara 1900-talets offentliga interiörer – och det faktum att så få miljöer av det slaget ännu finns kvar – delvis hänger samman med att de moderna interiörerna lyser med sin frånvaro i den etablerade historieskrivningen. Att ändra lagstiftningen så att även möbler och lös inredning kan skyddas förutsätter i själva verket att de offentliga interiörerna redan på ett tidigt stadium betraktas som kulturarv. Det krävs alltså att frågan uppmärksammas av forskningen och att de värdefulla objekten identifieras.

Hotet mot 1900-talets offentliga interiörer har under de senaste decennierna uppmärksamats även internationellt.⁴ Samtidigt märks ett ökat intresse för studiet av moderna interiörer i den internationella konst- och arkitekturhistoriska forskningen.⁵ Genom att rikta fokus mot interiörerna framträder helt nya eller tidigare mindre kända aspekter på den moderna arkitektrens historia.⁶

En viktig källa till 1900-talets och framförallt

FIGUR 1. Svenska inredningsarkitekters riksförbund (SIR) gav 1968 ut en guide till interiörer i Stockholm, Göteborg och Malmö. Den riktade sig till svensk och utländsk fackpublik och fick en enkel formgivning med en inlaga helt utan bilder. Det stora flertalet av objekten var tillkomna under efterkrigstiden, men även äldre objekt redovisades för att framhäva utvecklingen på området. SIR-guiden var ämnad som en konkret vägledning, men den framstår också som ett led i inredningsarkitekternas önskan om att dokumentera yrkesgruppens framgångar. FOTO: Matti Östling. Arkitekturmuseet.

efterkrigstidens offentliga interiörer i Sverige är SIR-guiden, *Interiors in Stockholm Göteborg Malmö*, som initierades och publicerades av Svenska inredningsarkitekters riksförbund (SIR) 1968. Den var tänkt som vägvisare till offentliga miljöer i de tre storstäderna, och den innehåller cirka tvåhundra interiörer, redovisade med namn, adress, upphovsman och tillkomstår. Objektet är sorterade under rubriker som kontorshus, hotell och restauranger, banker, bibliotek och skolor. Urvalet ger med undantag för det sena 1900-talet en representativ bild av de moderna, offentliga storstadsinteriörerna. Någon motsvarande inventering har inte genomförts i Sverige – varken förr eller senare.

SIR-guiden utgör i den här artikeln utgångspunkten för en diskussion kring historieskrivningen om 1900-talets offentliga interiörer, men den tjänar samtidigt till att visa hur allvarligt hotet mot de moderna interiörerna egentligen är. Det bör redan här konstateras att de över hundra objekt som finns förtecknade i den del av SIR-guiden som behandlar Stockholm till stora delar redan är försvunna. Ett mindre antal objekt är delvis bevarade, men bara några få kan upplevas som ursprungliga.⁷

Utöver själva beklagandet finns också någonting att lära av dessa miljöers öde. Orsaken till att så många interiörer förstörts eller helt försvunnit är inte att byggnaderna har rivits. Med ett exteriörperspektiv kan till och med många av de utpekade byggnaderna från 1950- och 1960-talen betecknas som välbevarade. Men bakom den moderna fasaden har interiören ofta gått förlorad, antingen genom att verksamheten har förändrats eller genom att inredningen föråldrats.

De interiörer som förtecknades i SIR-guiden var inte offentliga i den meningen att de alla var offentligt tillgängliga eller offentligt ägda. Men samtliga objekt i guiden var utifrån inredningsarkitekternas språkbruk att beteckna som uppdrag inom *offentlig miljö*, ett begrepp som är nära knutet till praktiken.⁸ I den här artikeln används i stället begreppet *offentlig interiör*. Det är ett mer preciserat begrepp, som omfattar interiörens alla beståndsdelar – planlösning, rumsbildning, ljusförling, fast inredning, möbler och konstverk. Till fördelarna hör att begreppet

överensstämmer med det engelska begreppet *public interior*. I artikeln förekommer också begreppet *inredning*, som här avser de möbler och lösa inredningsföremål som ingår i interiören.

Artikeln inleds med en beskrivning av hur 1900-talets offentliga interiörer tidigare har behandlats av forskningen. Inte minst uppmärksammas att ämnet nästan helt lyser med sin frånvaro i de svenska konst- och arkitekturhistoriska översiktsverken. Koncentrationen ligger på efterkrigstidens interiörer, men även det tidiga 1900-talet behandlas på ett översiktligt sätt. Därefter följer ett avsnitt som med utgångspunkt från SIR-guiden diskuterar förekomsten av en svensk kanon inom det aktuella området. Avslutningsvis behandlas också kulturmiljövårdens perspektiv med syfte att visa hur traditionella metoder för inventering och värdering har lett till att de offentliga interiörerna försummas.

Offentliga interiörer – ett utforskat fält

Det är lätt att konstatera att 1900-talets offentliga interiörer är ett försummat kapitel i arkitekturhistorieskrivningen. Går man till de svenska konst- och arkitekturhistoriska översiktsverken är ämnet mycket sparsamt behandlat. I det senaste bandet av *Signums svenska konsthistoria* (2005) – som skildrar perioden 1950–1975 – är de offentliga interiörerna helt frånvarande, medan heminredning och möbler samt ämnen som scenografi, industridesign och trädgårdskonst ägnas egna kapitel.⁹ Ett liknande urval karakteriserar Arkitekturmuseets 1900-talshistoria *Att bygga ett land* (1998) samt Moderna museets utställningskatalog *Utopi och verklighet. Svensk modernism 1900–1960* (2000).

Det är en tankeväckande bild av det moderna svenska samhällets framväxt som förmedlas i översikterna, där hemmet, naturen, och delvis också fortskaffningsmedlen är mer framträdande miljöer än de offentliga interiörerna. Nu kan man mot denna beskrivning hävda att skildringen av interiörerna är invävd i kapitlen som tar upp arkitekturen. Det går dock inte att komma ifrån att tonvikten i arkitekturbeskrivningarna ligger på exteriörer, vilket visas tydligt redan i valet

av illustrationer. I den samling av korta arkitektbiografier som ingår i *Att bygga ett land* finns ett fåtal representanter för inredningsområdet: Carl Malmsten, Josef Frank, och Bruno Mathsson, men också Axel Larsson, Carl-Axel Acking, Lena Larsson och Erik Berglund. Av dem är det egentligen bara Malmsten, (Axel) Larsson och Acking som ägnat sig åt offentlig miljö i större utsträckning, även om också möbler av Frank och Mathsson har kommit till användning i offentliga interiörer.

Det närmaste en fullödig historieskrivning över ämnet man kan komma är Signums *Svenska möbler 1890–1990* (1991).¹⁰ Men även där ligger tyngdpunkten på hemmiljö. Beskrivningen av de offentliga interiörerna har karaktär av utvikning, den egentliga berättelsen handlar om möbler och möbelutställningar. I boken ges också en översiktlig bild av hur inredningsarkitektens roll har förändrats under 1900-talet. En mer fördjupad beskrivning av yrkets utveckling finns i Sigrid Eklund Nyströms avhandling *Möbelarkitekt på 1930-talet. Om inredningsfirman Futurum och hur en ny yrkesgrupp etablerar sig* (1992) samt i Agneta Liljedahls bok *Att vara inredningsarkitekt. Glimtar av ett yrke* (1993).

Biografiska uppgifter om enskilda inrednings- och möbelarkitekter samt deras verksamhet från perioden före 1960 finns i *Svenskt möbellexikon*, utgivet i tre band 1961–1962.¹¹ För övrigt är bristen på monografier inom området talande för ämnets svaga ställning inom forskningen. Av de inredningsarkitekter som varit verksamma under andra halvan av 1900-talet har bara någon enstaka blivit föremål för mer omfattande studier, och i de texter som finns är det ofta möbelformgivning snarare än offentliga interiörer som står i fokus.¹²

Varför har då så få forskare velat se interiörer – med inredning och konstverk inbegripna – som en del av arkitekturen, när en central tendens i 1900-talet har handlat om att betrakta huset som en integrerad helhet? Ett svar är att ämnet inte har haft någon naturlig hemvist och därför helt enkelt tappats bort. Arkitekturhistoriker har, om man ser det tillspetsat, i första hand intresserat sig för rumsformer, planlösningar och ljusförling. Inredningarna har man betrak-

tat som tillägg till arkitekturen, intressanta bara i den mån de korresponderar med tolkningen av byggnaden i stort. De inredningar som har fått mest uppmärksamhet är i linje med detta de som kan uppfattas som en förlängning av arkitekturen.

Arkitekturhistorieskrivningens svaga intresse för ämnet kan kopplas samman med den ensidiga fokuseringen på arkitekten bakom byggnaden. Det som arkitekten har ritat är också det som varit huvudföremålet för forskningen. Mer eller mindre självständiga insatser av inredningsarkitekter, som etablerade sig som yrkesgrupp redan under 1900-talets första decennier, har inte riktigt uppfattats som en del av arkitekturen, även om dessa insatser utgjort en självklar del av helhetsmiljön. Interiörer som ställts samman av serieproducerade möbler, och därmed saknat specialritad inredning, har inte betraktats som intressanta överhuvudtaget.

Forskningen om konsthantverk, konstindustri och möbler, det som sedan ett par decennier tillbaka går under beteckningen designhistoria, har inte heller i någon större utsträckning tagit sig an de offentliga interiörerna. Att ämnet lyser med sin frånvaro i det nyligen publicerade översiktsverket *Svensk designhistoria* (2010) är talande.¹³ Fokus inom detta forskningsfält har istället legat på designobjektet – studerat utifrån olika perspektiv, till exempel produktion, marknadsföring och kulturell identitet.¹⁴ Designhistorieämnet har ofta lyfts fram som tvärvetenskapligt, men frånvaron av en diskussion som tar upp de offentliga interiörerna visar att gränsen mot arkitekturhistorieämnet inte har problematiserats i tillräcklig utsträckning.

Att offentliga interiörer inte har uppfattats som ett ämne för den designhistoriska forskningen framgår också av dess frånvaro i tidskriften *Scandinavian Journal of Design History*. Sedan tidskriften startade i början av 1990-talet har inte en enda artikel varit specifikt inriktad på ämnet.¹⁵ Kanske kan den designhistoriska forskningens ointresse för de offentliga interiörerna delvis förklaras med ämnets starka koppling till konsthantverksmuseerna och den bundenhet vid samlingarna som följer med detta.

Både den arkitekturhistoriska och den de-

signhistoriska forskningen har uppenbarligen haft svårigheter att hantera offentliga interiörer och inredningsinsatser. Ur arkitekturhistorikerns synvinkel å ena sidan är inredningen problematisk för att den består av objekt som man uppfattar som avskilda från arkitekturen. Med designhistorikerns perspektiv är inredningen å andra sidan problematisk för att den består av objekt som är knutna till arkitekturen. Denna mellanposition eller bristande självständighet är en av orsakerna till varför ämnet inte har fått så stort utrymme i forskningen.

De offentliga interiörernas position mellan arkitektur och design har också påverkat inriktningen på den forskning som trots allt utförts på området. Om man generaliserar har arkitekten i arkitekturhistorieforskningen i första hand betraktats som en person som ritat byggnader. I arkitektmonografier återfinns ofta möbler och inredningar långt bak i verkförteckningen. När den behandlade arkitekten själv har ansvarat för både byggnad och inredning tas detta upp och kommenteras, och i illustrationsmaterialet kan inredningarna då få ganska stort utrymme. Men i texten däremot begränsar sig skildringen många gånger till anmärkningar som att "all inredning ritades speciellt för byggnaden", eller att "arkitekten månade alltid om att själv rita inredningarna". Uppenbara analogier mellan inredningens detaljformer och byggnadens helhetsformer tillhör också sådana saker som kommer fram i beskrivningarna. Men mer djuplodande analyser av relationen mellan inredning, interiör och arkitektur är ovanliga.

Synen på arkitekten som en person som i första hand är sysselsatt med att rita byggnader genomsyrar också många designhistoriskt inriktade böcker. Det märks redan av titlarna, där tillägget "designer" eller "möbelarkitekt" efter personnamnet får annonsera inriktningen. Beskrivningen av de offentliga interiörerna i denna typ av monografier, men också i designhistoriska översiktsverk, är generellt sett inriktad på möblerna som fristående objekt. Möblernas placering och roll i miljön som helhet berörs sällan. Stort utrymme ägnas åt att försöka peka på influenser och åt att behandla frågor om material, teknik, producenter och upphovsmannaskap.

Att reda ut vem som varit upphovsman och vem som varit producent är ofta svårt när det gäller de möbler som tagits fram för en specifik offentlig interiör. Det faktum att hela miljön många gånger kommit till i samarbete mellan arkitekten och inredningsarkitekten gör det vanskligt att göra en säker attribuering.¹⁶ Att det dessutom ofta är problematiskt att fastslå vem som varit tillverkare beror på att dessa möbler sällan har någon form av märkning och att det många gånger var flera olika producenter inblandade i en och samma inredning.¹⁷ Dessa omständigheter kan ha bidragit till de offentliga interiörernas relativt låga status inom den designhistoriska forskningen.

En svensk inredningskanon

Det faktum att de offentliga interiörerna har blivit så sparsamt behandlade i de konst- och arkitekturhistoriska översiktsverken gör att det är svårt att tala om en svensk kanon inom området. De interiörer som finns avbildade och omnämnda i *Svenska möbler 1890–1990* är kanske det närmaste man kan komma. När det gäller första hälften av 1900-talet är också de flesta av de valda objekten välbekanta. Läkaresällskapets hus, Engelbrektskyrkan, Hjorthagens kyrka och Liljevalchs konsthall i Stockholm representerar de två första decennierna under århundradet. Från det följande decenniet, 1920-talet, redovisas flera omtalade objekt. Det är Konserthuset, Tändstickspalatset, Stadshuset, Skandiabiografen och Stadsbiblioteket – alla i Stockholm. Skogskapellet och Uppståndelsekapellet på Skogskyrkogården återfinns också här.¹⁸

De redovisade interiörerna från 1930-talet är knappast färre än från de föregående epokerna, men i denna grupp återfinns en större mängd mindre kända objekt. Det är Biografen Draken, Eastmaninstitutet, Östra stations restaurang och Billiga baren i Stockholm. Väckända är däremot Riksförsäkringsverket, KTH:s kårhus, Svenska Slöjdföreningens styrelserum, Sveaplans flickläroverk och Heliga korsets kapell i Stockholm, Helsingborgs Konserthus samt Konserthuset och Rådhuset i Göteborg. Urvalet i *Svenska möbler* är visserligen snävt tilltaget och Stockholmsdominansen kan ifrågasättas, men flera av

FIGUR 2. Dramatens lilla scen, inrymd i en gammal biograflokal i ett stenstadshus granne med Dramatiska teatern i Stockholm, ritades av arkitekten Erik Ahlsén och stod färdig 1945. Den säregna och mycket genomarbetad interiören är ett av få objekt från 1930- och 1940-talen som finns förtecknade i SIR-guiden från 1968. Stora delar av den fasta inredningen – möjlig att skydda genom byggnadsminnesförklaring – gick nyligen förlorad i samband med en ombyggnad. FOTO: Sune Sundahl. Arkitekturmuseet.

interiörerna framstår som odiskutabla. Att ett antal av de framlyfta objekten samtidigt tillhör arkitekturens kanon kan vara värt att notera.¹⁹

När det gäller andra hälften av 1900-talet ser situationen delvis annorlunda ut. Några objekt från 1950- och 1960-talen är välkända, som Medborgarhuset i Örebro, Riksbanken och Riksdagshuset i Stockholm. Andra är förhållandevis välkända. Hit hör Hotell Malmen, tillbyggnaden till KTH:s kårhus, SAF:s kursgård Skogshem, ABF-huset, MEA-trappan – alla i Stockholm – samt Tannefors kyrka i Linköping. Ytterligare andra är främst kända bland inredningsarkitekter, exempelvis Industriförbundet, Philipshuset, Hotell Continental och Kanslihusets statsministersvit i Stockholm. Även om exemplen inte är många speglar de ändå hur inredningsarkitekternas roll som självständiga upphovsmän stärktes under efterkrigstiden. Carl-Axel Ackings inredning till

Hotell Continental från början av 1960-talet är ofta refererad till i inredningssammanhang, men den av arkitektkontoret Klemming & Theläus ritade byggnaden har inte gått till historien.²⁰

SIR-guidens bakgrund, tillkomst och betydelse

Ett antal av de offentliga interiörer som presenteras i *Svenska möbler* återfinns också i SIR-guiden *Interiors in Stockholm Göteborg Malmö*.²¹ Har alltså SIR-guiden varit mer betydelsefull för historieskrivningen än vad som tidigare varit känt, och speglar den en uppfattning som i mitten av 1960-talet var allmänt vedertagen inom inredningsfältet? En närmare granskning av bakgrunden till SIR-guiden är nödvändig. Hur kom den egentligen till och varför? Vilken var målgruppen, och var de objekt som redovisades

också uppmärksammade i andra, samtida publikationer – svenska såväl som internationella?

Efterkrigstiden var en expansiv period för inredningsarkitekterna. Många offentliga interiörer tillkom under denna tid, som också har betecknats som en guldålder i inredningsarkitekternas egen historieskrivning. Det faktum att SIR-guiden överhuvudtaget kom till stånd, även om den var enkelt utformad, visar på önskan att dokumentera framgångarna och att hävda inredningsarkitekturen som ett eget kunskapsfält.²²

Inredningsarkitekterna hade från 1930-talet successivt flyttat fram sina positioner i relation till arkitekterna, och samtidigt hade samarbetet yrkesgrupperna emellan intensifierats.²³ Den förändring som inredningsarkitektyrket hade genomgått, från att inreda överklassens hem till att rita serietillverkade vardagsmöbler och inredningar för offentlig miljö, kom efter hand att få genomslag också i det allmänna medvetandet.²⁴ Ett annat tecken på att yrkesgruppen fått en starkare ställning var att kontoren växte i storlek. Vid mitten av 1960-talet fanns flera större självständiga inredningsarkitektkontor.²⁵ En bidragande faktor bakom yrkesgruppens framgångar var den verksamhet som Svenska inredningsarkitekters riksförbund bedrivit sedan grundandet 1933.²⁶ SIR-guiden är bara ett av flera exempel på förbundets arbete med att utåt propagera för kårens intressen.

Vid mitten av 1960-talet gjorde förbundet en rad satsningar på marknadsföring av professionen, både i form av utställningar och i form av broschyrer och annat tryckt material.²⁷ Det var i det sammanhanget som SIR-guiden kom till. Den var tänkt som en motsvarighet eller kanske snarare som ett komplement till SAR:s *Stockholmsguide* som Svenska arkitekters riksförbund (SAR)

hade gett ut 1959. I den sistnämnda redovisades enbart arkitektens namn, aldrig inredningsarkitektens eller landskapsarkitektens.²⁸ Avgränsningen i SAR:s vägledning var 1930–1959, och till skillnad från SIR:s guide innehöll den inga äldre objekt.²⁹

I sin första version, som var klar 1966, omfattade SIR-guiden enbart objekt i Stockholm. Informationsnämnden, som var den nämnd inom förbundet som arbetade med PR-frågor, utredde möjligheten att ta fram en mer exklusiv och illustrerad version av publikationen, finansierad genom annonsintäkter. Återigen tycks SAR:s *Stockholmsguide* ha varit förebilden. Företaget bedömdes dock inte vara ekonomiskt genomförbart, framförallt på grund av den begränsade upplagan.³⁰ Istället bestämdes att guiden skulle utökas till att omfatta Göteborg och Malmö – som i förbundet motsvarades av västra och

FIGUR 3. Den spektakulära MEA-trappan fick stor uppmärksamhet genom publicering både i svenska och internationella tidskrifter. Trappan tillkom 1957 och ritades av arkitekten Arne Rudberger som en del i en större kommersiell miljö för varuhuset MEA vid Hamngatan i Stockholm. Interiören är i dag helt förändrad, men trappan finns kvar, flyttad från sitt ursprungliga läge vid mitten av 1980-talet. MEA-trappan är ett exempel på fast inredning, som är möjlig att skydda genom byggnadsminneslagstiftningen. FOTO: Sune Sundahl. Arkitekturmuseet.

södra lokalavdelningen. Till Malmö räknades även Lund.

Hur inventeringen av guideobjekten gick till har inte gått att klarlägga i detalj, men åtminstone i Göteborg och Malmö fick medlemmarna utskick med formulär, där uppgifter skulle fyllas i. Medlemmarna själva tycks alltså ha kommit med förslag på vilka objekt som skulle tas med. Det material som sändes in från medlemmarna redigerades lokalt, och för den centrala samordningen svarade Lia Gottfarb (1921–1971), inredningsarkitekt med egen praktik och ledamot av SIR:s informationsnämnd.³¹ Objekten fördelades på följande sätt: Stockholm 119, Göteborg 95 och Malmö 13. Det faktum att medlemmarna själva kunde vara med och föreslå interiörer tyder på att SIR-guiden i första hand var en vägledning till inredningar ritade av förbundets medlemmar. På detta tyder också det faktum att Italienska kulturinstitutet och Norska ambassaden, med i tiden mycket uppmärksammade interiörer, inte var representerade – till skillnad från SAR:s *Stockholmsguide*, som behandlade båda byggnaderna.³²

Ett gratisexemplar av SIR-guiden distribuerades till medlemmarna, och annonser för publikationen – med uppgifter om hur den kunde rekvideras – sattes in i förbundets egen tidskrift, *SIR:s medlemsblad* 1968. Utöver detta var uppmärksamheten begränsad. SIR-guiden omnämndes till exempel aldrig i tidskriften *Arkitektur* – som i varje nummer presenterade en lista med ”Ny litteratur” – och den uppmärksammades inte heller i tidskriften *Form*. Någon större försäljning blev det knappast. Redan innan SIR-guiden var ett år gammal reades den ut till halva priset. Ett rimligt antagande är att den enkla layouten med avsaknad av bilder var orsaken till det ringa intresset. Målgruppen var bland annat utländska delegationer av arkitekter, journalister och inköpare.³³

Relation till samtida facktidskrifter

SIR-guiden skulle inte bara säljas eller skänkas till utländska besökare, den skulle också vara ett stöd för de personliga ciceroner som förbundet efter förfrågan kunde rekommendera.³⁴ Att några äldre objekt togs med i vägledningen

framhålls i förordet som ett sätt att ”ge något av bakgrunden till dagens svenska inredningsarkitektur”. Men att Drottningholms slott och slotts-teater, Gustav III:s paviljong och Stockholms slott ingår i guiden framstår samtidigt som en service till den utländske besökaren – det är sevärdheter som den som besöker Stockholm inte bör missa. Liknande skäl framstår som orsaken till varför museer som Skansen, Stadsmuseet, Hallwylska museet och Wasamuseet är redovisade. Inriktningen mot utländska gäster framgår också av att det bland guideobjekten återfinns möbelbutiker. Här var det nog varorna och inte inredningen i sig som var anledningen till omnämmandet.

Utöver de äldre objekten ingår några interiörer från 1900-talets första hälft i urvalet. Vissa är omöjliga att förbigå: Stockholms stadshus, Skogskyrkogården och Stadsbiblioteket. Restaurang Gyldene Freden – som också återfinns här – har ingen plats i den stora historien men är Stockholmskrogen framför andra, med rötter i 1700-talet. Mer intressant är valet av de få objekt som representerar 1930- och 1940-talen. Det är biografen Rigoletto, Historiska museet, MEA:s herrskrädderi, Dramatens lilla scen och Solna läroverk.³⁵

I vilken mån var då de objekt som togs upp i SIR-guiden också uppmärksammade i andra publikationer i samtiden? En genomgång av tidskrifterna *Byggmästaren*, *Arkitektur* och *Form* – samt den till en internationell publik riktade *Kontur* – ger en ganska tydlig bild av vilka interiörer som var mest omtalade.³⁶ Till det genomgångna materialet hör även publikationen *Svensk form*, som innehåller ett avsnitt med ofentliga miljöer, samt *Ny arkitektur i Sverige. 1950-talets svenska byggnadskonst*, båda från 1961.³⁷

De mest uppmärksammade Stockholmsinteriorerna i de aktuella tidskrifterna återfinns alla i SIR-guiden. Hit hör bland andra kursgården Skogshem, Hotell Continental, Yrkesskolan (S:t Görans Gymnasium), Östasiatiska museet och Folkets hus.³⁸ En av naturliga skäl mer ofullständig genomgång av vilka svenska interiörer som publicerades i internationella tidskrifter har inte heller gett någon anledning att ifrågasätta urva-

let i SIR-guiden. Genomgången visar också att det urval som finns i *Svenska möbler* i stort sett är väl motiverat, även om det är snävt tilltaget.

Om något enskilt objekt som uppmärksammades internationellt bör lyftas fram är det den välkända MEA-trappan (1957), som ingick i en större inredning för det aktuella varuhuset och ritades av arkitekten Arne Rudberger. Trappan publicerades inte bara i en rad internationella tidskrifter, utan kom också att utgöra vinjett till *Public Interiors. An international survey* (1960).³⁹ En annan miljö som blev flitigt internationellt publicerad var kursgården Skogshem på Lidingö (1959). Anläggningen uppfördes som internatskola för Svenska arbetsgivareföreningen och uppfattades som ett ovanligt lyckat exempel på samarbete mellan arkitekten, landskapsarkitekten och inredningsarkitekten – i detta fall Sven Kai-Larsen, som specialritade den fasta inredningen och alla möbler för projektet.⁴⁰

Visserligen präglas SIR-guiden av ett snävt urval, både ur kronologisk och geografisk synvinkel, och urvalet är därtill professionens eget. Men trots begränsningarna ger SIR-guiden uppenbarligen en rimlig lägesbeskrivning av efterkrigstidens offentliga interiörer. De redovisade objekten motsvarar väl det urval som återfinns i samtida svensk och internationell fackpress. Att SIR-guiden inte fick någon större spridning har i detta sammanhang mindre betydelse. Materialet framstår ändå som en rik källa i brist på motsvarande kulturhistoriska inventeringar.

Kulturmiljövården och de moderna interiörerna

Att interiörer i allmänhet och moderna interiörer i synnerhet lever ett farligt liv framgår av det begränsade antalet objekt som i dag finns bevarade bland de cirka tvåhundra miljöer som

redovisades i SIR-guiden 1968. Kulturmiljövården har inte med lagstiftningens hjälp kunnat skydda de lösa möblerna och därmed inte heller kunnat hindra att interiörerna förändrats. Men frågan är om inte dessa miljöer kunde ha uppmärksammats mer i ett tidigare skede och därmed haft större chans att överleva. Traditionella metoder för inventering och värdering har exempelvis bidragit till att de offentliga interiörerna inte uppmärksammats i tillräcklig utsträckning. Samtidigt bör det framhållas att det inte har funnits någon tydlig inredningskanon för efterkrigstiden, och att antikvarierna därmed inte har haft någon vägledning för att identifiera objekten.

En naturlig frågeställning är givetvis om och hur de interiörer som finns redovisade i SIR-guiden har uppmärksammats i kulturmiljövårdens inventeringar. I det här fallet utgår genomgången från Stockholmsexempel, eftersom Stockholms stadsmuseum åtminstone sedan 1990-ta-

FIGUR 4. Kursgården Skogshem, uppförd på Lidingö för Svenska arbetsgivareföreningen 1959, pekade med sin strama och konsekvent genomförda gestaltning ut riktningen för 1960-talets miljöskapande. Både fast inredning och möbler ritades av inredningsarkitekten Sven Kai-Larsen, och anläggningen publicerades i flera utländska tidskrifter. Fragment av den fasta inredningen finns kvar, men möblerna är inte bevarade. FOTO: Lennart Olson. Arkitekturmuseet.

let aktivt arbetat för att värna efterkrigstidens bebyggelse.⁴¹ När det gäller de moderna interiörernas närvaro i dokumentationsmaterialet varierar svaret beroende på när inventeringarna har genomförts. I de senare inventeringarna saknas interiörerna i princip helt, av den anledningen att det enbart är exteriörerna som har dokumenterats. Den avgränsningen var bestämd redan när Stadsmuseet startade sin stora ytterstadsinventering, genomförd åren 2001–2009. Men även inventeringen av det moderna city 2007, som ledde till att 14 byggnader bedömdes ha ett värde som motsvarade fordringarna för ett byggnadsminne, koncentrerades till exteriörerna.

Problemet med tidsbrist i samband med inventeringarna har alltid funnits, men i backspegeln är det tydligt att problemet vuxit när inventeringarna på senare år riktats mot yttersta-

den och dess väldiga bestånd av bebyggelse från efterkrigstiden. I de inventeringar av malmarna som Stadsmuseet genomförde med början i mitten av 1970-talet ingick även interiörerna. Trapphus, slumpvis utvalda lägenheter och verksamhetslokaler dokumenterades i text och bild. Hur omfattande dokumentationen av interiörerna var, varierade från hus till hus. Sällsynta eller särskilt välbevarade miljöer fick störst utrymme, och de äldre husen dokumenterades utförligare än de yngre. Tyngdpunkten låg på bostadshusen – de utgjorde normen – vilket bland annat berodde på att inventeringen av malmarna skulle tjäna som underlag för sanering av bebyggelsen. De offentliga byggnaderna redovisades, men de fick inte mer utrymme än bostadshusen.

I Stadsmuseets inventeringar från mitten av 1970- och 1980-talen är husen från de närmast

FIGUR 5. Restaurangen Carlton Inn på Kungsgatan 57 i Stockholm var en av de yngre interiörer som dokumenterades i samband med Stockholms stadsmuseums inventering av malmarna på 1970-talet. Fotografiet är ett exempel på att bebyggelseinventeringarna från 1970-talet är en okänd källa också till efterkrigstidens offentliga interiörer. Restaurangen ritades av arkitekten Peter Celsing och var vid inventeringstillfället inte ens tio år gammal – nu finns den inte längre kvar. FOTO: Stefan Hasselberg, Stockholms stadsmuseum.

föregående decennierna av naturliga skäl ganska summariskt behandlade. Husen från 1950- och 1960-talen var inte tillräckligt gamla för att betraktas som kulturarv, men de dokumenterades ändå i både text och bild – även om texten ofta begränsade sig till korta faktauppgifter, som hämtades från byggnadsnämndens arkiv. I vissa fall finns även interiörfotografier. Kanske var det i konsekvensens namn som fotografen tog ett foto i entrén till byggnader som Hotell Anglais, Hotell Continental, Industrihuset och NK:s tillbyggnad – för att nämna några av SIR-guidens interiörer.

I vissa fall verkar det ändå ha varit de offentliga interiörernas kvaliteter som föranledde dokumentationen. Varför skulle annars restaurang Carlton Inn, ritad av Peter Celsing och inrymd i ett 1920-talshus på Kungsgatan, förärats med ett foto? Inredningen till restaurangen – som också är redovisad i SIR-guiden – var inte ens tio år gammal när dokumentationen gjordes.⁴²

Det intressanta med fotografierna av de moderna miljöerna i 1970-talets inventeringar är inte bara att de togs, utan också vad de visar. De här nämnda exemplen, som idag med något undantag är borta, hade då kvar sina ursprungliga inredningar mer eller mindre intakta. Inventeringarna från 1970-talet framstår alltså som en okänd källa till kunskap om 1950- och 1960-talets interiörer. Men eftersom det saknas uppgifter som förklarar fotografierna, exempelvis uppgifter om när inredningarna kommit till och vem som har ritat dem, är det inte en helt lättanvänd källa. Att få av interiörfotografierna finns med i de tryckta inventeringarna, och enbart kan beskådas i arkivet, gör också materialet svårtillgängligt.⁴³

Att värdera interiörer

Med tanke på att de bebyggelseinventeringar som har genomförts i Stockholm under senare år i första hand omfattat exteriörerna kan det tyckas överflödigt att tala om kulturhistorisk värdering av moderna interiörer. Det säger sig självt att objekt som inte varit föremål för dokumentation aldrig kommer i fråga för värdering. När malmarna inventerades togs en hel del interiörer från 1950- och 1960-talen med, men de var då

alltför nytillkomna för att betraktas som kulturhistoriskt intressanta. Det finns dock några principiella problem som rör kulturhistorisk värdering av interiörer som är värda att lyftas fram. Ett sådant problem har att göra med att den enskilda byggnaden är den minsta enhet som de kulturhistoriska klassificeringarna – i likhet med inventeringarna – utgår från. Ett annat problem är kopplat till de krav på en historisk distans om cirka trettio år som anses behövas för att få perspektiv på den bebyggelse som ska bedömas.

Att den enskilda byggnaden är den minsta enhet som hanteras i de kulturhistoriska klassificeringarna riskerar att leda till att interiörerna inte uppmärksammas i tillräcklig utsträckning. En ansedd interiör i ett mer alldagligt hus missgynnas när värderingen avser byggnaden som helhet. Ett exempel på detta är före detta Svenska Slöjdföreningens välbevarade styrelserum, utformat av Gunnar Asplund 1931 och inrymt i ett sekelskifteshus på Nybrogatan 7 i Stockholm. Rummet har utan tvekan ett stort kulturhistoriskt värde. Både för Asplund och Svenska Slöjdföreningen finns ett internationellt intresse, men som helhet har huset inte bedömts förtjäna den högsta klassningen.⁴⁴ Exemplet är unikt, men resonemanget är giltigt för många typer av interiörer som tillkommit i efterhand, som restauranger, butiker och biografier i stenstadens botten- och källarvåningar. Synen på byggnaden som den minsta värderade enheten har bidragit till att bevarandet av tidslager och historiska årsringar inte omfattar senare tillkomna interiörer i någon större utsträckning.

Den generella slutsatsen av resonemanget blir att en 1950-talsinteriör i ett 1950-talshus har mycket större chanser att överleva än en 1950-talsinteriör i ett hus från 1800-talet. Men i samtiden gjordes ingen gradering mellan interiörer i nya hus och i gamla, vilket framgår exempelvis av SIR-guiden. Flera av de mest uppmärksammade projekten från tiden var nyinredningar, som Operakällaren, Östasiatiska museet och Dramatens lilla scen. Frågan är om dessa hade förändrats i den utsträckning som nu har skett – så sent som under 2000-talet – om de så att säga hade befunnit sig i sin naturliga miljö?

Stockholms stadsmuseum har i sina kultur-

historiska klassificeringar utgått från att en historisk distans om tjugo till trettio år är nödvändig för att få perspektiv på den bebyggelse som ska bedömas. Det är ett vedertaget synsätt inom kulturmiljövården. När den första klassificeringskartan togs fram 1983 gick gränsen vid 1950 och när den andra versionen trycktes 1995 gick gränsen vid 1960. I den nu genomförda klassificeringen – som i större omfattning endast har praktiserats på ytterstaden och city – är gränsen satt till 1989. Men i ett interiörperspektiv är trettio år en lång tid. De interiörer från 1950-talet som fortfarande hade kvar mycket av sin karaktär när Stadsmuseet genomförde inventeringen av malmarna på 1970-talet fanns sannolikt inte kvar tjugo år senare, när tiden för klassificering av 1950-talsbebyggelsen var uppnådd.

Vad är då alternativet? Går det att göra en kulturhistorisk värdering med kortare historisk distans? När det gäller de mest omtalade interiörerna gör det sannolikt det, bara det faktum att de väckte stor uppmärksamhet när de kom till gör dem kulturhistoriskt intressanta, oavsett om den höga värderingen har stått sig eller inte. Att ringa in dessa objekt är inte svårt. Men det betyder inte nödvändigtvis att interiörer som aldrig blev omskrivna i sin egen samtid skulle vara mindre viktiga att slå vakt om, även om de är svårare att identifiera. För att kunna se och uppskatta det tidstypiska i de mer ordinära miljöerna är ett visst tidsavstånd nödvändigt. Frågan är hur långt det måste vara.

Slutord

Det finns flera förklaringar till att 1900-talets offentliga interiörer är ett hotat kulturarv och i stor utsträckning redan är förlorade. Att det i dagsläget inte går att skydda möbler och lös inredning med hjälp av svensk lagstiftning är en förklaring. Ändring av lagen på detta område vore givetvis önskvärt, men redan i dag finns exempel på hur den lösa inredningen har uppmärksamats inom ramen för byggnadsminneslagstiftningen. Det finns också sannolikt möjligheter att i större utsträckning tillämpa befintlig lagstiftning på de fasta inredningar som ofta utgör ett dominerande inslag i offentliga interiörer.⁴⁵

En annan förklaring till att de offentliga interiörerna har drabbats hårt av förändringar, är att de är svåra att bevara rent praktiskt. Denna aspekt har inte närmare diskuterats i artikeln, men det är värt att framhålla att interiörerna genom sin nära koppling till den verksamhet som bedrivs i huset generellt är utsatta för större förändringar än exteriörerna. Ekonomiska faktorer, men också krav på arbetsmiljö, gör att möbler och lös inredning ofta byts ut istället för att lagas. Det helhetsideal som ligger till grund för många av de moderna interiörerna har bidragit till att de är känsliga också för mindre förändringar.⁴⁶

Att kulturmiljövårdens traditionella metoder för inventering och värdering inte är anpassade till de offentliga interiörerna är ytterligare en orsak till varför så många miljöer försvunnit. Genom att den enskilda byggnaden utgör den minsta värderade enheten har interiörerna försumrats. Dessutom har de moderna interiörerna, med sin ofta korta livscykel, missgynnats av det vedertagna krav på en historisk distans om cirka trettio år som anses behövas för att få perspektiv på bebyggelsen.

De ovan beskrivna förklaringarna till interiörernas svåra bevarandesituation är alla i behov av djupare utredning. Huvudsyftet med den här artikeln har varit att peka på de offentliga interiörernas frånvaro i historieskrivningen och bristen på kanonbildning inom området som ytterligare en orsak till varför så många miljöer försvunnit. Att de offentliga interiörerna till stora delar är ett utforskat fält återspeglas i ämnets mycket sparsamma behandling i de svenska konst- och arkitekturhistoriska översiktsverken. Anledningen till att ämnet inte fått större utrymme i forskningen tycks bland annat vara att det har saknat en självklar hemvist. De offentliga interiörernas historia har inte uppfattats som ett eget ämne – som exempelvis trädgårds- eller landskapshistoria – och interiörerna har inte heller stått i fokus för vare sig den arkitekturhistoriska eller den designhistoriska forskningen.

Bristen på forskning om de offentliga interiörerna är ett kunskapsproblem. Vi vet idag för lite om hur interiörerna kom till, vilka de bakomliggande tankarna var och hur dessa miljöer

relaterade till en större helhet. Men bristen på forskning har också lett till att de moderna interiörerna har fått en förhållandevis låg status. Detta har i sin tur bidragit till att så få objekt kunnat bevaras. De offentliga interiörernas närvaro i översiktsverk och aktuell forskningslitteratur är ingen garant för bevarande, men det ökar chanserna för en pietetsfull behandling.

Inredningsarkitekterna har inte varit lika skickliga på att marknadsföra sig själva som sina kolleger bland arkitekterna. I viss mån har inredningsarkitekternas roll som självständiga upphovsmän paradoxalt nog bidragit till att interiörerna fått förhållandevis lågt anseende. SIR-guiden från 1968 fick ingen större spridning, men den har inte varit utan betydelse för historieskrivningen. Den ansats till en inredningskanon för efterkrigstiden som återfinns i översikten *Svenska möbler* (1991) innehåller ett antal objekt som är redovisade i SIR-guiden.

Avslutningsvis kan konstateras att det inte räcker med att ändra lagstiftningen, så att även möbler och lös inredning omfattas av skydd, för att ge 1900-talets offentliga interiörer legitimitet som kulturarv. Det krävs också att ämnet uppmärksammas av forskningen och att de värdefulla objekten identifieras. I förlängningen innebär detta att kulturmiljövårdens traditionella metoder för inventering och värdering måste förändras, så att den offentliga interiören framträder bakom den moderna fasaden.

JOHAN ÖRN är fil. dr i arkitekturhistoria och verksam som byggnadsantikvarie, forskare och skribent. Han är anställd på AIX Arkitekter men också knuten till KTH Arkitekturskolan i Stockholm.

johan.orn@aix.se
AIX Arkitekter
Hudiksvallsgatan 8
113 30 Stockholm

Noter

- 1 Ett lokalt exempel på ett nyligen initierat försök att ta ett mer samlat grepp på problemet att skydda kulturhistoriskt värdefulla, offentliga interiörer är det förslag om översyn och skydd av möbler i Stadshuset, Stadsbiblioteket med flera byggnader i Stockholms stads ägo som Miljöpartiet lade fram till Kultur nämnden i juni 2010. Initiativtagare var Kerstin Wickman, ledamot av kultur nämnden. Se Internetkällor: *Pressmeddelande 15 juni 2010*.
- 2 Byggnadsminnesförklaring, det starkaste skyddet i svensk lagstiftning, kan normalt bara omfatta själva byggnaden, yttre omgivning och fast inredning. Inventarier, till exempel maskinell utrustning, kan dock under vissa omständigheter betraktas som fasta tillbehör och omfattas då av byggnadsminneslagstiftningen. Se Agneta Thornberg Knutssons avhandling, 2007, *Byggnadsminnen – principer och praktik. Den offentliga kulturmiljövårdens byggnadsminnesverksamhet. Beskrivning och utvärdering*, s. 177. Även de fasta delarna av kulturhistoriskt värdefulla interiörer är dock generellt svårare att skydda än exteriörer, vilket har konstaterats i ett examensarbete av Carina Carlsson. Interiörer i byggnadsminnen är möjliga att skydda, men ”de möjligheter som erbjuds att skydda värdefulla interiörer i kommunal planläggning via plan- och bygglagen (PBL) är däremot både lagtekniskt svagare och mer tvekydigt formulerade”. Se Carina Carlsson, 2002, *Kulturhistoriska interiörer: värde, betydelse och lagmässigt skydd*, s. 39.
- 3 När ett förslag om skydd av lösöre framlades i utredningen *K-märkt – Förslag till förbättrat skydd för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse* (SOU 2004:94) avvisades det av regeringen med hänvisning till att det skulle innebära en inskränkning i äganderätten. Det är tydligt att det inte är de moderna offentliga interiörernas bevarandeproblematik som har stått i fokus för diskussionen. Istället har det handlat om problemställningar som är kopplade till större kulturegendomar i privat ägo, som slott, herrgårdar och gods.
- 4 Hotet mot de offentliga interiörerna har bland annat fått stor uppmärksamhet i Finland, som 2007 hade detta som årstema inom ”Dagarna för Europas byggnadsarv”. Se skriften *Käy sisään!: julkiset sisätilat/Stig in!: offentliga interiörer 2007*. Temat har också en plats på den internationella Docomomo-konferens som hålls i Espoo i Finland i augusti 2012. Se Internetkällor: *The Survival of Modern – From Coffee Cup to General Plan*. Ett exempel på intresset för inredningsarkitektens moderna historia i Finland är boken *Våra gemensamma rum. Finsk inredningsarkitektur 1949–1999*, red. Minna Sarantola-Weiss, 1999.
- 5 Exempel på detta intresse är den forskning som bedrivs vid Modern Interiors Research Centre vid Kingston University, London. Den nyligen (2010) lanserade tidsskriften *Interiors. Design, Architecture, Culture* (Berg) med professor Anne Massey från Kingston University som en av redaktörerna, bör också nämnas.
- 6 En av de förbisedda aspekter som uppmärksammas är hantverkets roll för den moderna arkitekturen. Se till

- exempel antologin *Craft, Space and Interior Design, 1885–2005* (2008) med konsthistorikerna Sandra Alföldy och Janice Helland som redaktörer.
- 7 Om situationen vad gäller bevarandet av inredningarna är den samma i Göteborg och Malmö har inte undersökts.
 - 8 När och hur begreppet ”offentlig miljö” började användas inom arkitektur och formgivning har inte utretts, men vid mitten av 1950-talet förekommer det bland annat i tidskriften *Form*. På utställningen H55 i Helsingborg var flera specialutställningar, för vilka Carl-Axel Acking hade huvudansvaret, ägnade åt den offentliga miljön. Det som visades där var både inne- och utemiljöer, och så har begreppet också i fortsättningen kommit att användas. Se ”Den offentliga miljön”, *Form* 4/5, 1955.
 - 9 I band 12 av *Signums svenska konsthistoria*, som behandlar perioden 1915–1950, är ämnesupplägget likartat. Men i kapitlet ”Möbler och inredningar”, författare Sigrid Eklund Nyström, ägnas de offentliga inredningarna långt större uppmärksamhet än vad som är fallet i motsvarande kapitel i band 13, med Cilla Robach som författare. Det kan också tilläggas att i band 11, som behandlar perioden 1890–1915, är kapitlet ”Möbler och inredningar” inriktat på hemmiljö. Författare till det sistnämnda kapitlet är Bengt Nyström.
 - 10 Redaktör för *Svenska möbler 1890–1990* är Monica Boman; titeln skall inte förväxlas med den nyligen utkomna boken *Svenska möbler under 500 år*, redaktör Bengt Nyström, 2008. Den senare behandlar knappast den offentliga miljön och dess möbler, men huvudverken i 1920-talets interiörkonst – Stadshuset, Konserthuset, Tändstickspalatset och Stadsbiblioteket – utgör här ett undantag, liksom i flera andra böcker i ämnet.
 - 11 *Svenskt möbellexikon* utarbetades av konst- och textilhistorikern Ingegerd Henschen i samarbete med inredningsarkitekten Sten Blomberg samt publicerades av Förlagshuset Norden AB.
 - 12 Till dem som har behandlats något utförligare hör Åke Axelsson. Se Lars Westman, 2004, *Åke Axelsson. Möbelformgivare, inredningsarkitekt, fabrikör*, samt Johan Örn, 2010, *Åke Axelsson. Inredningsarkitekt*.
 - 13 Att Lasse Brunnström i boken *Svensk designhistoria* inte nämner offentliga interiörer bland de områden inom ämnet som ännu har stora luckor är ett ytterligare tecken på att de inte har uppfattats som en del av designhistorieämnet. Se Brunnström 2010, s. 18.
 - 14 Kerstin Wickman har tecknat bilden av den svenska designhistorieforskningen och relaterat den till en internationell kontext i ”En katt bland hermelinerna”, *Under ytan. En antologi om designforskning*, 2007.
 - 15 En intressant artikel, som berör ämnet men vars fokus i första hand ligger på heminredning, är Anne-Berit Skaugs ”Interior Design – a Neglected Field of Scandinavian Art History”, publicerad i *Scandinavian Journal of Design History*, nr 3, 1993.
 - 16 När inredningsarkitekten haft rollen som en från arkitekten fristående konsult har sannolikheten varit större att han eller hon i efterhand betraktats som upphovsman, jämfört med rollen som anställd på arkitektens kontor. Detta behöver dock inte betyda att den fristående inredningsarkitekten hade större möjlighet att påverka resultatet än den som var anställd.
 - 17 Att en tillverkare – till exempel ett snickeri – är omnämnt i samband med en presentation av ett projekt behöver inte betyda att alla delar av inredningen gjordes av detta snickeri. Skillnader i pris, men också produktionstekniska omständigheter, gjorde att uppdragen ofta delades upp på flera producenter. Prototyperna gjordes dessutom inte sällan av en annan snickare – ofta med väl upparbetade kontakter med inredningsarkitekten – än den som sedan fick uppdraget. Ett sätt att säkert fastslå vem som tillverkat vad är att hitta fakturorna.
 - 18 Det aktuella kapitlet är författat av Anne-Marie Ericsson. Bland 1920-talets exempel återfinns också Svenska studenthemmet i Paris samt Ludvika sjukhus.
 - 19 Författare till det aktuella kapitlet är Sigrid Eklund Nyström. Att flera av objekten ingår i inredningskonstens kanon styrks av att de återfinns i de kapitel som behandlar möbler och inredningar i *Signums svenska konsthistoria* (band 11–12). Dit hör Läkaresällskapets hus, Engelbrektskyrkan, Stadshuset, Konserthuset, Tändstickspalatset, Stadsbiblioteket och Uppståndelsekapellet, alla i Stockholm, samt Konserthuset och Rådhuset i Göteborg.
 - 20 De aktuella kapitlen är författade av Monica Boman, Lena Larsson och Kerstin Wickman.
 - 21 Bland andra SAF:s kursgård Skogshem, MEA-trappan, Philipshuset, Industriförbundet, Hotell Continental, Hotell Malmen samt ABF-huset.
 - 22 Bilden av 1950- och 1960-talen som något av en guldålder framträder inte minst i Agneta Liljedahls bok *Att vara inredningsarkitekt. Glimtar av ett yrke*, som togs fram till SIR:s 60-årsjubileum 1993.
 - 23 Ett exempel på att kontakterna mellan inredningsarkitekterna och arkitekterna ökade på 1950-talet var de gemensamma projekt som anordnades för studenterna på Konstfack och KTH. Bakom initiativet låg bland andra Carl-Axel Acking, huvudlärare på fackavdelningen för möbler och inredning på Konstfack under åren 1947–1957. Om detta samarbete skriver Acking i artikeln ”Att skapa möbler och inredningar i vår tid”, publicerad i SIMS årsbok 1951 och återpublicerad i Agneta Liljedahls bok *Att vara inredningsarkitekt. Glimtar av ett yrke* (1993).
 - 24 Ett uttryck för inredningsarkitekternas vilja att förändra bilden av yrket var utställningen ”Från helhet till detalj” på Nationalmuseum 1957. Utställarna var inredningsarkitekter som hade examinerats från HKS 1947–1957, och Carl-Axel Acking samt Ulf Hård af Segerstad bidrog med korta texter till katalogen.
 - 25 Till de större kontoren hörde bland andra Sven-Kai Larsen, Kempe & Ljunglöf samt Axelsson & Karlström.
 - 26 Ursprungligen var namnet Sveriges inrednings- och möbelarkitekters sammanslutning (SIMS). Namnändringen till Svenska inredningsarkitekters riksförbund (SIR) skedde 1953. För en beskrivning av sammanslutningens bildande, se Sigrid Eklund Nyströms avhandling *Möbelarkitekt på 1930-talet. Om inredningsfirman Futurum och hur en ny yrkesgrupp etablerar sig* (1992).
 - 27 Ett exempel på reklamsatningar är den broschyr med arbetsnamnet ”Vad är en inredningsarkitekt” som SIR

- arbetade fram parallellt med inredningsguiden, se bland annat *SIR:s medlemsblad* nr 1, 1967, s. 34. Ett annat exempel är utställningen "Inne", som SIR:s västra lokalavdelning anordnade på Göteborgs stadsbibliotek i april–maj 1967. Den sistnämnda – vilken enbart behandlade exempel från Göteborg – hade samma syfte som broschyren: att berätta för allmänheten om inredningsarkitektur, se bland annat *SIR:s medlemsblad* nr 4, 1967, s. 172–173.
- 28 Undantag från regeln utgjorde de renodlade inredningar som fanns med i guiden, till exempel butiken Arvid Nordquist på Birger Jarlsgatan, ritad av Carl-Axel Acking.
- 29 SAR:s *Stockholmsguide* hade liksom SIR:s guide text på både svenska och engelska, men i den förstnämnda åtföljdes objekten inte enbart av uppgifter om adress, tillkomstår och upphovsman, utan också av en kort text som beskrev byggnadens funktion och konstruktion, samt av hänvisningar till artiklar i *Byggmästaren* när sådana förelåg. Till utseendet var guiden ett häfte i fickformat med spiralbunden rygg och en tillhörande Stockholmskarta, speciellt framtagen för ändamålet. Redaktionen bestod av Torsten Westman, Alf Folmer, Carl-Ivar Ringmar, Stig Almqvist, Kjell Blomberg och Lars Widén.
- 30 Förslaget om guidens omarbetande till trycksak och de därmed sammanhängande kostnaderna diskuteras i en av informationsnämndens författad text om SIR:s reklamverksamhet, publicerad i *SIR:s medlemsblad* nr 10, 1966, s. 33–35.
- 31 Se *SIR:s medlemsblad* nr 1, 1967, s. 34.
- 32 *Italienska Kulturinstitutet* ritades av Gio Ponti och *Norska ambassaden* av Knut Knutsen.
- 33 Inriktningen mot utländska besökare framgår inte bara av parallelltexterna på svenska och engelska, utan också av att dessa språk kompletterades med franska och tyska i den text som beskrev SIR:s verksamhet på pärmomslagens insida.
- 34 Inredningsarkitekten Lia Gottfarb, som arbetade med guiden hos SIR, var själv en av dem som agerade ciceroner när journalister från den amerikanska tidskriften *Interiors* besökte Sverige 1965. Besöket resulterade i ett temanummer i juni samma år med titeln "Voyage of Discovery: Sweden" – i vilket några av de inredningar som senare utpekades i guiden finns beskrivna.
- 35 Hur urvalet av de få objekten från 1930- och 1940-talen gått till är oklart. En grundförutsättning var förstås att inredningarna bevarats mer eller mindre intakta, vilket inte var självklart med tanke på att det förflutit två eller till och med tre decennier sedan uppförandet. Vad som kan konstateras är att alla de upptagna inredningarna från den här perioden har välkända upphovsmän: Rolf Engströmer (Rigoletto), Elias Svedberg (Historiska museet), Sune Lindström (MEA:s herskrädderi), Erik Ahlsén (Dramatens lilla scen) och Carl-Axel Acking (Solna läroverk).
- 36 Vid en genomgång av *Form* blir det tydligt att de ofentliga interiörerna spelar en ganska blygsam roll i tidskriften. Vissa år får fem eller sex interiörer en lång presentation, andra år är det bara en – som 1960 när Yrkesskolan i Stockholm är det enda presenterade objektet. Av den engelskspråkiga och till en internationell publik riktade *Kontur* gavs det ut sammanlagt tretton nummer mellan åren 1950 och 1965.
- 37 *Design in Sweden* var den engelska titeln på den förstnämnda publikationen, utgiven på initiativ av Konstfack och Svensk Form. Även en tysk och en spansk upplaga trycktes. Den andra publikationen, som gavs ut av SAR, var tvåspråkig och hade den engelska titeln *New Swedish architecture. A Decade of Swedish Building*.
- 38 Till de mest uppmärksammade miljöerna hörde också Hässelby familjehotell, Konstfack, Industriförbundet, Verkstadsföreningen, tillbyggnaden till KTH:s kårhus, Wenner-Gren Center, NK och Operakällaren. Representationsmatsalen i Folksamhuset, med möbler av Carl Malmsten, återfanns bland de mest publicerade inredningarna. Hit hörde även några av de nya kyrkorna: Olaus Petri, S:t Tomas, Markuskyrkan och Söderledskyrkan.
- 39 Författare till boken var Misha Black, arkitekt och professor i industridesign på Royal College of Art i London. MEA-trappan publicerades bland annat i *Architecture d'Aujourd'hui*, *Domus*, *Architectural Design* och *Architectural Review*.
- 40 Skogshem, vars inredning ritades av Sven Kai Larsen, presenterades i *Arkitektur*, *Form* och *Kontur*, samt i publikationerna *Svensk form* och *Ny svensk arkitektur*, båda utgivna 1961. Utländska tidskrifter som publicerade Skogshem var bland andra *Architectural Review*, *Architecture d'Aujourd'hui*, *Architect & Building News* och *Baumeister*.
- 41 Se Marianne Råbergs artikel i *Kulturmiljövård* nr 1–2, 1996, "Att värna det moderna. Om Stadsmuseets arbete med den yngre stockholmsbebyggelsen".
- 42 Carlton Inn låg på Kungsgatan 57 i kvarteret Boken II. Fotografiet finns publicerat i *City, del 1, Byggnadsinventering 1974–75*, Stockholms stadsmuseum, 1976.
- 43 De tryckta inventeringarna är idag tillgängliga på nätet via databasen Stockholmskällan.
- 44 Fastigheten Skravelberget Större 13 är klassad som grön, vilket innebär "fastighet med bebyggelse som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt". Fastigheten finns dokumenterad i *Östermalm 1, byggnadsinventering 1973*, Stockholms stadsmuseum, 1974.
- 45 Byggnadsminnesförklaringen av Eslövs Medborgarhus, genomförd 2001, är ett exempel på ett försök att uppmärksamma den lösa inredningen i en modern kulturmiljö. I kommentaren till skyddsföreskrifterna står: "Då den lösa inredningen är framtagen speciellt till huset och därmed av yttersta vikt för byggnaden, men inte kan skyddas enligt KML, vill länsstyrelsen poängtera värdet av att även den lösa inredningen skall bevaras för framtiden." Se Mats Edström, 2007, *Medborgarhuset i Eslöv*.
- 46 Helhetsidealet framstår som en bidragande faktor till varför så få moderna interiörer har bevarats till idag. Allt det skräddarsydda har gjort interiörerna känsliga för förändringar. När några av de ursprungliga beståndsdelarna – till exempel möbler och textilier – försvunnit eller bytts ut har värdet på helheten minskat eller åtminstone blivit svårare att upptäcka. Detta gäller särskilt interiörerna från perioden efter 1930 som präglas av

modernismens rumsuppfattning. Det finns exempel på miljöer från denna period där den fasta inredningen – till exempel i form av en träpanel – bidrar till att skapa ett väl definierat rum. Men i många fall får miljöerna sin karaktär av möbler, textilier och eventuell konstnärlig utsmyckning, medan väggarna är nedtonade eller till och med genomskinliga.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- AM Arkitekturmuseet, Stockholm
Förteckningar.
Fotografier.
- SSM Stadsmuseet, Stockholm
Inventeringsmaterial.
Fotografier.

Tryckta källor och litteratur

- Arkitektur*, 1960–67.
- Att bygga ett land. 1900-talets svenska arkitektur*, red. Claes Caldenby, 1998.
- Black, Misha, 1960, *Public Interiors. An International Survey*.
- Boman, Monica, 1991, "Vardagens decennium", *Svenska möbler 1890–1990* (s. 223–275).
- Boman, Monica, 1991, "Den kluvna marknaden", *Svenska möbler 1890–1990* (s. 389–433).
- Brunnström, Lasse, 2010, *Svensk designhistoria. Byggmästaren*, 1955–59.
- Carlsson, Carina, 2002, *Kulturhistoriska interiörer: värde, betydelse och lagmässigt skydd*, examensarbete vid Institutionen för Miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs universitet.
- City, del 1, byggnadsinventering 1974–75*, Stockholms stadsmuseum, 1976.
- Craft, Space and Interior Design. 1885–2005*, red. Sandra Alfoldy & Janice Helland, 2008.
- "Den offentliga miljön", *Form* 4–5, 1955 (s. 82–85).
- Design in Sweden*, red. Åke Stavenow & Åke H. Huldt, 1961.
- Edström, Mats, 2007, *Medborgarhuset i Eslöv*.
- Eklund Nyström, Sigrid, 1991, "Funktionalismen i folkhemmet", *Svenska möbler 1890–1990* (s. 149–221).
- Eklund Nyström, Sigrid, 1992, *Möbelarkitekt på 1930-talet. Om inredningsfirman Futurum och hur en ny yrkesgrupp etablerar sig*.
- Eklund Nyström, Sigrid, 2002, "Möbler och inredningar", *Signums svenska konsthistoria. Konsten 1915–1950* (band 12, s. 329–359).
- Ericsson, Anne-Marie, 1991, "Brytningstid för fattig och rik", *Svenska möbler 1890–1990* (s. 101–145).
- Form*, 1955–67.
- Från helhet till detalj. Inredningsarkitekter HKS 1947–1957*, Nationalmusei utställningskatalog, 1957.
- Interiors* (New York) 1965.
- Interiors in Stockholm Göteborg Malmö*, 1968.
- K-märkt – Förslag till förbättrat skydd för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse*, SOU 2004:94.
- Kontur*, 1950–65.
- Larsson, Lena, 1991, "Ett dynamiskt årtionde", *Svenska möbler 1890–1990* (s. 279–319).
- Liljedahl, Agneta, 1993, *Att vara inredningsarkitekt. Glimtar av ett yrke*.
- Ny arkitektur i Sverige. 1950-talets svenska byggnadskonst/ New Swedish Architecture. A Decade of Swedish Building*, red. Märten J. Larsson, 1961.
- Nyström, Bengt, 2001, "Möbler och inredningar", *Signums svenska konsthistoria. Konsten 1890–1915* (band 11, s. 389–427).
- Robach, Cilla, 2000, "Ting för den moderna människan", *Utopi och verklighet. Svensk modernism 1900–1960* (s. 186–201).
- Robach, Cilla, 2005, "Möbler och inredningar", *Signums svenska konsthistoria. Konsten 1950–1975* (band 13, s. 265–291).
- Råberg, Marianne, 1996, "Att värna det moderna. Om Stadsmuseets arbete med den yngre stockholmsbebyggelsen", *Kulturmiljövård 1–2* (s. 92–98).
- SAR:s Stockholmsguide*, 1959.
- Signums svenska konsthistoria. Konsten 1890–1915*, band 11, 2001.
- Signums svenska konsthistoria. Konsten 1915–1950*, band 12, 2002.
- Signums svenska konsthistoria. Konsten 1950–1975*, band 13, 2005.
- SIR:s medlemsblad*, 1966–68.
- Skaug, Anne-Berit, 1993, "Interior Design – a Neglected Field of Scandinavian Art History", *Scandinavian Journal of Design History* (s. 9–18).
- Svenska möbler 1890–1990*, red. Monica Boman, 1991.
- Svenska möbler under femhundra år*, red. Bengt Nyström, 2008.
- Svenskt möbellektion*, band 1–3, 1961–62.
- Thornberg Knutsson, Agneta, 2007, *Byggnadsminnen – principer och praktik. Den offentliga kulturmiljövårdens byggnadsminnesverksamhet. Beskrivning och utvärdering*.
- Utopi och verklighet. Svensk modernism 1900–1960*, red. Cecilia Widenheim & Eva Ruddberg, 2000.
- Våra gemensamma rum. Finsk inredningsarkitektur 1949–1999*, red. Minna Sarantola-Weiss, 1999.
- Westman, Lars, 2004, *Åke Axelsson. Möbelformgivare, inredningsarkitekt, fabrikör*.
- Wickman, Kerstin, 1991, "Byggbart, utbytbar, flyttbart", *Svenska möbler 1890–1990* (s. 323–385).
- Wickman, Kerstin, 1998, "Hemmet", *Att bygga ett land. 1900-talets svenska arkitektur* (s. 199–225).
- Wickman, Kerstin, 2007, "En katt bland hermelinerna", *Under ytan. En antologi om designforskning* (s. 204–219).
- Örn, Johan, 2007, *I rummets kraftfält. Om arkitektur och offentlig inredning i Sverige 1935–1975*.
- Örn, Johan, 2010, *Åke Axelsson. Inredningsarkitekt. Östermalm 1, byggnadsinventering 1973*, Stockholms stadsmuseum, 1974.

Internetkällor

Pressmeddelande 15 juni 2010

<http://www.cisionwire.se/miljopartiet-de-grona-i-stockholms-stad/r/skydda-stockholms-unika-arkitektritademobler,c9119059> (hemsidan besökt 12 augusti 2011).

The Survival of Modern - From Coffee Cup to General Plan

<http://www.docomomo-fi.com/conference2012/> (hemsidan besökt 12 december 2011).

In the shadow of the modern façade. Public interiors in search of their history

by Johan Örn

Summary

This article begins with the fact of 20th century public interiors being an endangered heritage. In Sweden, lack of statutory scope for protecting movable furniture has been singled out as a major cause of the difficult preservation status of interiors. This is fair comment, but not the prime concern for present purposes, the main thesis here being that the fact of so few environments being extant is connected with the absence of public interiors from historiography and a lack of canon formation in this context.

Interiors in Stockholm Göteborg Malmö, the guide published in 1968 by the Swedish Association of Interior Architects (SIR), provides the point of departure here for discussing the historiography of the subject, and at the same time serves to underscore the gravity of the threat to public interiors. The SIR guide is an important, but previously overlooked, source concerning public interior designs of the 1950s and 60s, and to some extent also concerning designs from the first half of the 20th century.

The fact of public interiors being an unex-

plored field is demonstrated, for example, by the subject's omission from Swedish histories of art and architecture. In addition, this article shows, with the SIR guide as its starting point, how the traditional inventory and evaluation methods of heritage governance have resulted in public interiors being lost to sight, due to the individual building being the smallest unit of mention. Interiors, which often have a short lifecycle, have also fallen victim to a historical distance of some 30 years being considered necessary in order to get the building under consideration into perspective.

The conclusion arrived at is that changing the law so as to extend protection to movable furniture will not be enough to legitimise these environments as part of the heritage. The subject also needs to be observed by research and valuable objects identified and singled out. This in turn calls for a renewal of the traditional methods of inventorying and valuing places of historic interest.

Keywords: History of architecture, History of built environment, Historiography, National heritage, Public interiors

Mot ett vidgat kulturarv

Erfarenheter från English Heritage

av Cathrine Mellander

Kulturarvspolitiken har under de senaste decennierna präglats av ambitionen att ge kulturarvet en tydligare demokratisk förankring. På myndighetsnivå diskuteras kulturarvet alltmer i termer av hållbar samhällsutveckling och medborgerlig delaktighet. I Sverige liksom i flera andra europeiska länder har utvecklingen gått från att diskutera utpräglade bevarandefrågor till att betrakta kulturarvet som ett grundläggande samhällsvärde, för att på så vis främja respekten för mänskliga rättigheter och demokrati. Men vilka möjligheter och verktyg står till buds för de offentliga kulturmiljövårdande institutionerna att praktiskt omsätta dessa kulturpolitiska mål?

Artikeln diskuterar inledningsvis begreppet kulturarv och dess koppling till kulturell identitet och varför det idag finns ett behov av ett vidgat perspektiv. I samband med detta berörs i korthet även den konvention rörande kulturarvet som Europarådet ratificerade 2011: *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, även kallad Farokonventionen. Konventionen syftar till en delvis ny syn på europeisk kulturarvspraktik, som i hög grad kopplas till frågor om demokrati och till sociala och ekonomiska dimensioner av hållbar utveckling. Sverige har inte ratificerat konventionen, men den är likväl angelägen att diskutera i sammanhanget då den speglar ett förhållningssätt som redan delvis är etablerat inom svensk kulturpolitik och inom de offentliga kulturmiljövårdande institutionerna.

Som en jämförelse diskuterar artikeln därefter hur kulturmiljövården i England har arbetat

med kraven på en bredare representation, i syfte att säkerställa anspråken på ökat medborgarinflytande och demokrati. Motivet till att just det engelska perspektivet lyfts fram är att man där har kommit långt i arbetet med att öka kunskapen och förståelsen för de kvaliteter som finns i landets moderna byggda miljöer från sent 1800-tal och framåt, i synnerhet efterkrigstidens byggnadsbestånd. Detta har bidragit till en ökad status för denna grupp av byggnader, vilket i sin tur ökar möjligheterna för bevarande och hållbar utveckling i exempelvis expansiva stadsplaneprocesser. Man har även aktivt arbetat för ett starkare medborgarinflytande när det gäller bevarandet av denna kategori byggnader, något som främjar demokratiperspektivet.

Den svenska kulturmiljövården har sedan länge arbetat utifrån liknande mål. Likväl är frågan om det finns idéer och argument som kan överföras från engelsk kulturmiljövård till svensk, trots stora organisatoriska och strukturella skillnader. En mer grundläggande fråga gäller emellertid vad målet med bredare representation egentligen innebär och om det faktiskt leder till den inkluderande verkan som man önskar.

Kulturarvsbegreppet idag

Idén om ett gemensamt kulturarv har varit en av de mest centrala resurserna för att konstruera en kollektiv identitet för nationella samhällsbildningar. Men vad har kulturarvet i praktiken för betydelse för samhällsbildningar av idag? I ett bredare perspektiv består kulturarvet av de olika kulturprocesser som på ett eller annat vis

uttrycker ett aktivt historiebruk i samhället. I en snävare definition avser kulturarvet emellertid det offentliga historiebruk som en institutionaliserad kulturarvsförvaltning utövar genom sin bevarande och kommunicerande verksamhet.¹ Kulturarvet har därmed haft en avgörande betydelse för formandet av en historisk identitet och har till syfte att fungera som ett slags kitt i byggnaden av nationer och andra samhällsbildningar.

Den politiska kulturen har under de två senaste decennierna utvecklats från att vara ideologibaserad till att bli tydligt symbol- och identitetsladdad.² Bruket av kulturarv har därmed återigen hamnat i politiskt fokus och betraktas inte sällan som en resurs för olika politiska syften. Detta tydliggör att kulturarvsfrågorna ingalunda är förlegade utan visar istället att detta fält har fått förnyad kraft i dagens samhälle. Kulturarv kan därmed definieras som en ständigt pågående kulturprocess.

Ett tydligt mål för kulturpolitiken har varit att bredda vår syn vad gäller historiebruk, i syfte att ge detta en tydligare demokratisk förankring. Ett förändrat förhållningssätt inom kulturmiljövården – i riktning mot en mer dialogorienterad attityd visavi det omgivande samhället samt en ökad medborgerlig delaktighet rörande urval för kulturarv – anses kunna bidra till en starkare demokratisk process och till en socialt mer hållbar utveckling för samhället i stort. Kulturmiljövården har därför under de senaste åren aktivt arbetat med försök till bredare representation. Idag räknas exempelvis värdefrågor som berör mångfald och jämlikhet som självklara. Frågan om vem eller vilka som har tolkningsföreträde när kulturarvet ska laddas med vidgade betydelser diskuteras alltmer. De offentliga kulturmiljövårdande institutionerna anses nämligen inte längre kunna ha tolkningsföreträde.³ En ökad medborgerlig delaktighet rörande historiebruket och den offentliga historieskrivningen anses däremot öppna för fler alternativa definitioner och historiska sammanhang.

Det finns emellertid anledning att inta en kritisk hållning till kulturarvsbegreppet, då det har en stark politisk laddning. I begreppet finns nämligen implicit ett slags deterministisk koppling mellan kulturellt arv och kulturell identitet.

Detta gör kulturarvsbegreppet problematiskt, då det kan verka såväl inkluderande som exkluderande.⁴ Begreppet ger uttryck för ett slags kulturalism, där kulturer ses som skarpt avgränsade eller väsensskilda, något som i sin tur kan utgöra grogrund för konflikt.⁵

En tydligare problematisering av begreppet kulturarv skulle emellertid kunna bidra till en mer nyanserad syn på kulturarvsbegreppet. Dessutom skulle en tydligare betoning på individens rätt till kultur, snarare än kulturella gruppers rätt, vara eftersträvansvärd ur demokratisynpunkt. Detta torde i högre grad garantera ett mer aktivt medborgarinflytande över historiebruket i samhället och skulle därför kunna visa på den mer fragmentiserade historia som vi faktiskt alla delar. Detta i syfte att väga upp den konstruerade bild av endast ett slags gemensam historia som kulturarvet stundom tenderar att förmedla.

Farokonventionen, som är den senaste i raden av kulturkonventioner utarbetade av Europarådet, har sin upprinnelse i Europas förändrade geopolitiska situation efter murens fall 1989. Konventionen understryker att människovärdet ska vara centralt för begreppet kulturarv och betonar därmed sin koppling till FN:s allmänna deklaration om mänskliga rättigheter. Den poängterar vikten av ökad medborgerlig delaktighet och representation i syfte att öka respekten för olika gruppers kulturarv. Ett av konventionens huvudteman utgörs således av *”an enlarged and crossdisciplinary concept of cultural heritage”*.⁶

Farokonventionen ger tydligt uttryck för en syn på kulturarvet som ett mer allmängiltigt värde i samhället, och den understryker vidare att kulturarvet bör betraktas som en tydlig resurs i syfte att främja såväl en socialt som ekonomiskt hållbar utveckling. Steg i ovan nämnda riktning har ansetts vara nödvändiga för att ge kulturarvsmyndigheterna förnyad legitimitet. De förväntas ju inte längre verka för en snävt nationell identifikationsprocess där bevarandet av en tillrättalagd kulturarvskanon är det centrala.⁷ Kulturarvsmyndigheterna förväntas istället aktivt verka som en resurs i samhället, bland annat genom ökat samarbete med andra sektorer.

Farokonventionens syfte är alltså att försöka

uppgradera kulturmiljövårdens arbete så att den står i samklang med samhället av idag. Den erbjuder ett slags holistisk definition av begreppet kulturarv då den tydligt kopplar inte endast individen utan även flera bredare samhällsfrågor till kulturarvsbegreppet. Den kompletterar därmed bland annat Granadakonventionen och Valletakonventionen, från 1985 respektive 1992, och tillför också ett mer funktionellt perspektiv.⁸ Kulturarvet betraktas i Farokonventionen inte bara som en resurs för samhällsutvecklingen i stort utan även som en viktig faktor i samband med interkulturell dialog och försoning vid konflikt.

Konventionen lyfter vidare frågorna *varför* och *vems* kulturarv mer än *vad* och *hur* vi bevarar det. Den erbjuder därför en något modifierad syn på kulturmiljövård, där bland annat frågor rörande autenticitet och expertrollen tonas ned till förmån för frågor rörande platsens och kontextens betydelse i förhållande till ett levande kulturarv. Ett sådant förhållningssätt kan aktivt bidra till att tidigare inte uppmärksammade materiella spår eller traditioner, inte sällan kopplat till det mer vardagliga och rent av typiska, kan definieras i termer av kulturarv.⁹ Därigenom kan förutsättningar skapas för en starkare koppling mellan demokrati- och kulturarvsbegreppet.

Konventionen är förankrad i den kultursyn som ovan anförts som kulturalism, men den ger samtidigt uttryck för en medvetenhet om kulturarvets symboliska och politiska laddning. Detta, i kombination med dess starka betoning på bland annat demokrati och hållbar utveckling, bidrar till att man kan se Farokonventionen som ett slags tidsdokument över vår tids sätt att betrakta såväl kulturmiljövården som kulturarvet i stort. De frågor som konventionen lyfter har därför stor giltighet även för många av de europeiska länder som inte har signerat eller ratificerat den. England har exempelvis inte ratificerat konventionen, men det förhållningssätt som kännetecknar deras kulturmiljövård illustrerar likväl hur man praktiskt kan arbeta med frågor som rör social och ekonomisk hållbarhet, det vill säga frågor som idag präglar den allmänna europeiska kulturpolitiska debatten. Därmed speglar engelsk kulturmiljövård även indirekt en del av de visioner som uttrycks i Farokonventionen.

Engelsk kulturmiljövård och den moderna bebyggelsen

I England har kulturmiljövården aktivt arbetat med att säkerställa kraven på allsidig representation. Man har därför sedan relativt många år tillbaka målmedvetet arbetat för att öka kunskapen om landets moderna arkitektur, i synnerhet efterkrigstidens byggda miljöer. English Heritage har som statlig huvudaktör varit drivande i denna fråga, men myndigheten arbetar tillsammans med flera andra aktörer på arenan. Bland dessa kan nämnas National Trust, Society for the Protection of Ancient Buildings, Victorian Society, The Twentieth Century Society och SAVE Britain's Heritage.¹⁰ Dessa institutioner, där vissa är offentligt finansierade medan andra finansieras privat, samarbetar med föreningar på gräsrotsnivå. Detta har i kombination med ett starkt lagskydd bidragit till att England idag är det land i världen som procentuellt har det största antalet identifierade byggnadsminnesklassade objekt.¹¹

I England kan byggnader som är äldre än 30 år byggnadsminnesklassas, allmänt kallat *listing*.¹² Denna "listning", som är ett juridiskt instrument, infördes redan 1940 och styr i huvudsak hur en byggnads befintliga karaktär ska hanteras, och framför allt säkras, i en förändringsprocess. Viktigt att understryka är emellertid att "listning", som sker inom ramen för English Heritage, inte handlar om att frysa byggnaden utan om att väga dess historiska och arkitektoniska betydelse mot övriga faktorer i en förändringsprocess. Medvetenheten om att samhällets förändringstakt har accelererat de senaste decennierna har emellertid medfört att den tidigare gränsen på 30 år, vilken skulle garantera en viss distans och objektivitet, något har modifierats. Det finns idag ett ökat intresse för efterkrigstidens byggnader, även om intresset för den tidiga modernismen fortfarande är starkare.¹³ Sedan slutet på 1980-talet kan därför även byggnader som endast är 10 år gamla "listas" om de anses vara särskilt värdefulla och samtidigt är under hot.¹⁴ Detta medför att man i England har stor möjlighet att aktivt skydda även nästan helt nyuppförda byggnader.¹⁵

En medveten strategi, i syfte att nå djupare

kunskap om det sena 1800-talets- och 1900-talets byggnadsbestånd, har varit att intensifiera forskningen på området. English Heritage har drivit flera forskningsprojekt inom områden som har tydliga kopplingar till det moderna samhällets utveckling, såsom migration, konsumtionens påverkan på samhällets utformning samt kvinnans representation i det offentliga rummet. Andra områden som kan nämnas i sammanhanget är exempelvis kalla krigets fysiska lämningar samt bilens påverkan på samhället och dess gestaltning. Nämnade fält har alltså under de senaste åren utgjort en allt tydligare plattform inom engelsk kulturmiljövård, vilket innebär en påtaglig positionsförflyttning i riktning mot de kulturpolitiska mål som idag kännetecknar debatten.

Kollektivhus för kvinnor

Ett första steg att tydligare inlemma kvinnliga domäner inom kulturmiljövården togs redan 1989 då Millicent Fawcett Hall i Westminster fördes upp som "listad" inom English Heritage på grund av dess koppling till suffragetterörelsen.¹⁶ Detta var en av de tidigaste aktionerna för

att möta kraven på bredare representation, och den har därefter följts av fler. Ett av de senare forskningsbidragen, som tydligt har medverkat till ett mer inkluderande förhållningssätt vad gäller värdering av den moderna arkitekturen och som befäster kvinnlig representation, utgörs av arkitekturhistorikern Emily Gees undersökning rörande kollektivhus för ensamstående yrkesarbetande kvinnor decennierna runt sekelskiftet 1900.¹⁷

År 1910 fanns cirka 60 sådana kollektivhus i England, men denna siffra hade 1925 stigit till 170 stycken. Flertalet av dessa var inrymda i ombyggda bostadshus, men det fanns även ett antal kollektivhus som uppförts i det specifika syftet att inhysa just yrkesarbetande kvinnor. Det är denna sistnämnda kategori byggnader som utgör fokus för Emily Gees forskning. Många av dessa kollektivhus var arkitektridade och inte sällan har stor omsorg lagts vid såväl exteriör utformning som interiör planutformning. Flera av byggnaderna äger därmed stora arkitektoniska värden. De kollektivhus som uppfördes i Englands större städer, för de växande skarorna av

FIGUR 1. *Ada Lewis Women's Lodging House* var ett kollektivhus för ensamstående yrkesarbetande kvinnor och invigdes 1913. Kollektivhuset var ett av de större i London och rymde rum för mer än 250 kvinnor. Förutom singel- och dubbelrum fanns här flera gemensamhetsutrymmen, bland annat syrum, bibliotek, läsesal, matsal och tvättrum. Byggnaden ritades av arkitektfirman *Joseph and Smithem*. FOTO: Peter Blom.

såväl manlig som kvinnlig inflyttad arbetskraft kring sekelskiftet 1900, har tidigare inte studerats utifrån ett genusperspektiv. Syftet med Gees forskning har emellertid varit att tydliggöra den historiska kontexten kring de kvinnliga kollektivhusen och koppla uppkomsten av detta byggnadsbestånd till kvinnans inträde på den moderna arbetsmarknaden. Frågor rörande bland annat genus, klass och arkitektonisk utformning har varit vägledande för att i sin tur kunna utgöra grund för bedömning rörande bevarande och krav på representation.

Emily Gees forskningsarbete rörande kategorier för kvinnor har bidragit till ökad kunskap om denna tidigare mindre kända byggnadstyp och har även medfört att detta relativt moderna byggnadsbestånd under de senaste åren har diskuterats i termer av kulturarv. Ett antal av dessa kollektivhus, till exempel Ada Lewis Women's Lodging House i London och Ashton House i Manchester, är således idag "listade" inom ramen för English Heritage.¹⁸ De utgör därmed slående exempel på ett vidgat förhållningssätt vad gäller bedömning av modern bebyggelse och kvinnlig representation och visar också hur genusperspektivet har vidgat perspektivet både vad gäller den arkitekturhistoriska forskningen och frågan om vad som kan räknas som kulturarv.

Religiösa byggnader

Vid sidan av att öka kunskapen om och bevara kvinnohistoria har man även inom ramen för English Heritage fördjupat kännedomen om judisk arkitektur och kultur i England. Forskaren Sharman Kadish har genomfört en studie rörande den judiska bebyggelsen, vilket bland annat har medfört att synagogan i West End i London, ritad av George Audsley 1879, har "listats".¹⁹ I samband med denna undersökning upptäcktes även mindre signifikanta byggnader som också skulle kunna räknas till det engelsk-judiska kulturarvet. Bland dessa kan nämnas en före detta köttaffär (kosher) i Liverpool. Affären ligger i ett område som tidigare hade karaktär av judiska kvarter, men som idag har en helt annan prägel. Endast skylten, med hebreiska bokstäver, signalerar vad huset tidigare haft för funktion. Genom att jämföra Kadishs undersökning med

en forskningsstudie som behandlar engelsk affärsarkitektur kunde byggnaden diskuteras i termer av kulturarv.²⁰ Detta visar tydligt det starka band som finns mellan den arkitekturhistoriska forskningen och de urvalskriterier som vägs in i samband med bedömning av vad som anses vara värt att bevara av existerande bebyggelse.

En studie som utfördes av English Heritage för några år sedan, och som nära knyter an till Sharman Kadishs studie, är ett projekt som behandlade religion och plats och där man studerade olika religioners byggnader i Liverpool, Leeds och London. En tydlig trend i England, liksom i Sverige, är att gudstjänstbesöken stadigt har minskat. I England sjönk besöksantalet mellan åren 2000 och 2007 med 15 procent.²¹ Det sviktande antalet församlingsmedlemmar får som känd konsekvens att allt fler kyrkor i snabb takt tas ur bruk eller byggs om för annat ändamål.²² Samtidigt växer antalet medlemmar inom andra religiösa riktningar, och därmed ökar antalet moskéer men även tempel och heliga byggnader för exempelvis hinduer och sikher. Likväl pekar studien bland annat på att det idag endast finns ett fåtal moskéer som är "listade". Två mycket tidiga exempel är den som startades av den muslimska konvertiten William Quilliam i Liverpool 1887 samt den första moskén i Working från 1889, Shah Jahan-moskén.²³ Nämnade moskéer har genom studien blivit uppgraderade vad gäller deras betydelse för muslimsk representation i England.

Det stora flertalet icke kristna religiösa byggnader i England är emellertid yngre än 30 år och inte hotade, vilket gör att de är för nya för att "listas". Arbetet med att kartlägga olika grupper religiösa byggnader har bedrivits i nära samarbete med berörda samfund, och ett sådant dialogorienterat arbete är utmärkande för flera av de undersökningar som under senare år utförts i samband med forskningen om det sena 1800-talets- och 1900-talets bebyggelse. Studien rörande religion och plats har tagit ett tydligt grepp om frågor som rör migration och religion och för en nyanserad diskussion om hur även de icke kristna trosriktningarnas byggnader i framtiden bör få ett tydligare avtryck inom engelsk kulturmiljövård.

Efterkrigstidens byggnadsbestånd – Barbican Estate och Park Hill

Det lagliga skydd som idag omfattar för-, mellan- och efterkrigstidens kulturhistoriska byggnader i England är ett uttryck för det vida erkännande som 1900-talets byggnadsbestånd idag har fått. Likväl är en av de stora utmaningarna – en utmaning som England givetvis delar med många andra länder – hur man ska hantera och bedöma efterkrigstidens stora mängd nybyggnader. Vid sidan av de kända problem som dessa byggnader ofta är behäftade med, och som bland annat berör material- och konstruktionsfrågor, föreligger även det problemet att det idag i stora delar saknas kunskap och forskning om detta enorma byggnadsbestånd. Till detta kan även läggas det motstånd, på ett emotionellt plan, som i synnerhet 1960- och 1970-talens byggnader fortfarande väcker.

Det mycket medvetna arbete som bland annat English Heritage har bedrivit för att öka kunskapen om och förståelsen för modern arkitektur har emellertid i detta fall fått god hjälp av ett antal mindre organisationer och föreningar. Till dessa hör bland andra The Twentieth Century Society, som bevakar byggnader från 1914 och framåt och som under de senaste åren särskilt har bevakat efterkrigstidens byggnadsbestånd och därtill haft en stark opinionsbildande roll. Ett exempel där The Twentieth Century Society har haft en avgörande betydelse är Barbican Estate.

Barbican Estate ligger norr om City of London och utgör idag Europas största kulturcentrum, med lokaler för teater, dans, konserter, konstgallerier och film. Komplexet, som ligger inom en del av London som bombades hårt under andra världskriget, omfattar även bostäder, restauranger och affärer samt skolor, bibliotek

och simhall. Syftet med byggandet av Barbican var bland annat att inom City skapa bra och billiga bostäder för människor som arbetade i närområdet. Komplexet uppfördes i fem etapper mellan åren 1963 och 1982 och ritades av arkitekterna Chamberlin, Powell och Bon.²⁴ Tydliga referenser finns både till bostadsområdet Golden Lane i London, som ritats av samma arkitekter på 1950-talet, och till Le Corbusiers Unité d'habitation i Marseilles, vilka båda är ett slags uttryck för ett experimenterande kring socialt eller kollektivt boende. Barbican är utformat efter en utvecklad idé om den ”urbana byn” och utgör ett slående exempel på hur offentliga och privata sfärer vävs samman till en fungerande dynamisk enhet. Barbican Estate, som i huvudsak är uppfört i betong, är ett uttryck för arkitekternas vurm för ”brutalism”, där materialäktheten var ett grundläggande inslag.

FIGUR 2. Barbican Estate, som ligger norr om City of London, utgör Europas största kulturcentrum med lokaler för teater, dans, konserter, konstgallerier och film. Här finns även bostäder, bibliotek, skolor och simhall. Komplexet uppfördes i olika etapper mellan åren 1963 och 1982 efter ritningar av Geoffry Powell, Peter Chamberlin och Christophe Bon. FOTO: Tommy Carlsson.

FIGUR 3. Barbican Estate är ett tydligt uttryck för efterkrigstidens tankar kring kollektivt boende i enlighet med principer om den "urbana byn" där de offentliga och de privata sfärerna skulle vävas samman till en dynamisk helhet. Barbican Estate "listades" 2001 på grundval av sin arkitektoniska särart och de höga ambitioner som karakteriserade projektet. FOTO: Tommy Carlsson.

Barbican "listades" år 2001 på grundval av sin arkitektoniska särart och utformning samt på grundval av den stora skala och de höga ambitioner som karakteriserade hela projektet.²⁵ En av de drivande krafterna för att få till stånd detta beslut var just The Twentieth Century Society, som starkt hade engagerat sig för en varsam upprustning av området redan på 1990-talet.²⁶ Längre var den allmänna opinionen starkt kritisk till Barbican, och år 2003 valdes det till Londons fulaste byggnadskomplex. Opinionsen har emellertid vänt och idag betraktas området som ett av den engelska efterkrigstidens viktigaste monument. Barbican omfattas sedan 2005 av särskilda riktlinjer, så kallade *management guidelines*, som ska fungera som ett verktyg för att identifiera de värden som är utmärkande för komplexet.²⁷ Dessa riktlinjer ska fungera som

stöd för ägare, boende och övriga hyresgäster samt beslutsfattare och anger i vilken omfattning en byggnad kan ändras utan att förlora sitt arkitektoniska och historiska värde. Denna typ av *management guidelines*, som sedan 1992 utformas inom ramen för English Heritage, kan även omfatta fasta interiörer.

Det skydd och det erkännande som Barbican Estate idag åtnjuter är emellertid förbehållet ett ganska litet antal av efterkrigstidens ibland monumentala skapelser. Det stora flertalet av efterkrigstidens byggnader är fortfarande klart undervärderade, såväl i England som i många andra länder. Därtill finns en utbredd uppfattning att särskilt stora betongkomplex nästan är omöjliga att bevara och återanvända, eller åtminstone inte värda att satsa på.²⁸ Upprustningen av Park Hill i Sheffield, som utgör ett av de mest spektakulära

kommunala bostadskomplexen i England från efterkrigstiden, är ett tydligt exempel på detta och visar hur man medvetet har frångått det gängse sättet att värdera kulturhistoriskt värdefulla byggnader. Park Hill uppfördes 1957–61 och ritades av arkitekterna Ivor Smith och Jack Lynn. Park Hill utgör ett slags markör i den så kallade *This is Tomorrow*-generationen, en rörelse som bland annat utformade en helhetssyn vad gällde arkitektur, boende och levnadssätt. Det har på ett konceptuellt plan därmed flera likheter med Barbican Estate.²⁹ Park Hill är sedan 1998 "listat" och utgör med sina cirka tusen lägenheter det största "listade" monumentet i England.

Efter en period av allmän nedgång genomgår nu Park Hill en stor omvandling, där de lokala politikerna har anlitat en privat entreprenör som tillsammans med English Heritage utvecklar områdets potential.³⁰ Detta omvandlingsarbete har inte endast inneburit att komplexet har förlorat mycket av sin ursprungliga karaktär utan även att mycket av det ursprungliga byggnadsmaterialet är utbytt. Upprustningen av Park Hill i Sheffield utgör därmed ett exempel på en be-

varandestrategi som frångår den traditionella. I ärendet med Park Hill är det snarare den ursprungliga ambitionen vad gäller arkitektonisk gestaltning som är det viktiga ur bevarandesynpunkt än materialens autenticitet.³¹ Ett sådant tillvägagångssätt hade knappast tillämpats på ett äldre byggnadsbestånd, där frågan om autenticitet ofta är en av de tyngst vägande faktorerna vid bedömning av kulturmiljövärden. Ärendet med Park Hill tydliggör därmed den ambivalens som är typisk för efterkrigstidens byggnadsbestånd utifrån såväl ett brukar- som ett kulturmiljövårdsperspektiv.

En annan svårighet när det gäller efterkrigstidens byggnadsbestånd gäller kostnaderna för att bevara dessa byggnader, i kombination med en bristande konsensus vari kvaliteterna verkligen ligger.³² En svårighet gäller även mängden byggnader i detta bestånd. De urvalskriterier som gäller för bevarande är oftast utformade efter premissen att dessa lämningar är få. I detta fall står vi emellertid inför motsatt situation, vilket är ett problem utifrån ett urvalsperspektiv. Vidare finns inte heller några specifika riktlinjer

FIGUR 4. Park Hill i Sheffield utgör ett av de mest spektakulära bostadskomplexen i England från efterkrigstiden. Komplexet utgör ett slags markör i den så kallade *This is Tomorrow*-generationen, som var en rörelse som utformade en helhetssyn vad gällde boende, arkitektur och livsstil. Park Hill uppfördes åren 1957–1961 och ritades av arkitekterna Ivor Smith och Jack Lynn. Komplexet genomgår nu en större modernisering som delvis resulterar i en förvanskning av det ursprungliga arkitektoniska uttrycket. FOTO: Cathrine Mellander.

rörande bevarande kopplade till efterkrigstidens byggnadsbestånd, då de regler som exempelvis föreskrivs i Burra Charter och andra liknande dokument är alltför allmängiltiga.³³ Dessa svårigheter medför att det ställs höga krav på kulturmiljösektorn när dessa byggnader diskuteras i termer av kulturarv. Ett argument för bevarande som hörs i debatten allt oftare är emellertid det ekonomiska värde som ligger i att bedöma en byggnad som kulturarv.³⁴

Ärendet med Park Hill, som i och för sig reser flera frågor rörande autenticitet och bevarande, visar emellertid även hur man i detta fall försöker balansera arkitektoniska och historiska värden mot ekonomiska värden. Detta ökar inte endast incitamenten för ägaren att mer aktivt vilja bevara byggnaderna. Det finns även tydliga indikationer att en jämkning av dessa värden dessutom ger miljömässiga och ekologiska vinster, då man härigenom kan undvika att riva och bygga nytt.³⁵ Ärendet med Park Hill kan därmed sägas utgöra *ett* exempel på hur man praktiskt skulle kunna tolka Farokonventionens krav på att kulturarvet ska utgöra en resurs för samhället, såtillvida att bland annat de ekonomiska aspekterna här sammanfaller med miljömässiga mål. Man skulle också kunna säga att ärendet helt enkelt belyser hur man har försökt att jämkna en traditionell kulturmiljövård med en krass ekonomisk verklighet. Denna jämkning kan vara grundad i insikten att det i framtiden med största sannolikhet kommer att vara omöjligt att bekosta ett ständigt stigande antal monument som ska omfattas av samma höga skyddskriterium som den traditionella kulturmiljövården idag påbjuder. Ärendet med Park Hill sätter således blyxtljus på den problematik som den traditionella kulturmiljövården idag står inför vad gäller i synnerhet efterkrigstidens byggnadsbestånd.

Svensk kulturmiljövård och dagens samhällsfrågor

Kulturarvets förhållande till identitet och representation har under de senaste åren varit föremål för relativt ingående debatt även i Sverige. Den statliga satsningen på industrisamhällets kulturarv under 2000-talets första år var ett ti-

digt uttryck för kulturpolitikens strävan att få fler människor att känna sig delaktiga i bruket av historien. Satsningen resulterade i en mängd värdefulla bidrag för kulturmiljövården, men den har även kritiserats för att ge en missvisande bild av industrisamhället som en homogen berättelse karaktäriserad av framgång och styrka.³⁶

Tyngdpunkten i det arbetet låg således på arbetslivet och den industriella sektorns villkor, och det blev därmed uppenbart att flera samhällsgrupper ställdes utanför denna berättelse.³⁷ Medvetenheten om detta samt den politiska viljan att idag generera en bredare representation möjliggör emellertid att fler samhällsgrupper och alternativa berättelser kan inkluderas i den gemensamma historieskrivningen. Förutsättningar skapas därmed för att det kollektiva minnet, stegvis, tillförsäkras en något mer medveten offentlig historieskrivning. De kulturpolitiska mål som för närvarande ligger till grund för stora delar av kulturmiljöarbetet, och som bland annat syftar till ökad regional tillväxt, ökat genomslag för hållbarhetsfrågor och att fler blir delaktiga i kunskapsproduktionen, kan utgöra en god plattform för arbetet med att demokratisera den offentliga historieskrivningen.³⁸

Ett steg i denna riktning skulle exempelvis kunna vara att som i England tillämpa ett tydligare genusperspektiv inom svensk arkitekturhistorisk forskning, i syfte att tydliggöra kvinnlig representation med avseende på byggda miljöer. Forskning tyder på att genusperspektivet fortfarande är klart underrepresenterat inom svensk kulturmiljövård.³⁹ Emily Gees forskningsstudie rörande engelska kvinnliga kategorihus, som kort behandlats ovan, torde exempelvis kunna tjäna som modell även för en liknande studie av ett svenskt material.

Redan före sekelskiftet 1900 fanns flera exempel på kategoriboende för kvinnor, men det var först under sent 1920-tal och tidigt 1930-tal som kategorihus blev ett mer etablerat begrepp i Sverige.⁴⁰ De tidiga kollektivhusen, eller kategorihusen, tillkom oftast på privat initiativ och utifrån filantropiska anspråk. Bland dessa kan endast ett fåtal nämnas här, exempelvis Alma Detthows kollektivhus i Stockholm för yrkesarbetande ensamstående kvinnor i statlig tjänst,

FIGUR 5. Kollektivhus för ensamstående yrkesarbetande kvinnor i Stadshagen i Stockholm. Byggnaden uppfördes i regi av Anna Johansson Visborgs Stiftelse 1946 och är ritad av Hillevi Svedberg. FOTO: Cathrine Mellander.

uppförda mellan 1928 och 1931.⁴¹ Inom ramen för Stiftelsen Fredric Eens minne i Stockholm uppfördes vidare 1933–34 ett kollektivhus för ensamstående yrkesarbetande mödrar, ritat av arkitekterna Ingeborg Wærn Bugge och Kerstin Göransson-Stenlås.⁴² Andra exempel är det kollektivhus för såväl män som kvinnor som byggdes 1939–40 på initiativ av Yrkeskvinnors Klubb (YK-huset) på Gärdet i Stockholm, ritat av Albin Stark och Hillevi Svedberg, samt det kollektivhus för ensamstående yrkesarbetande kvinnor som uppfördes i Stadshagen 1946 i regi av Anna Johansson Visborgs Stiftelse, ritat av arkitekten Hillevi Svedberg.⁴³ I sammanhanget kan även nämnas ett senare exempel, nämligen Rostaområdet i Örebro, där man på 1960-talet uppförde hyreshus med kollektiv service, i syfte att underlätta för såväl yrkes- som hemarbetande kvinnor.⁴⁴

Flera av de svenska kollektiv- och kategorihusen har tidigare uppmärksammats i olika forsk-

nings-sammanhang, men kategorihusen för kvinnor har aldrig studerats nationellt utifrån ett mer övergripande genusperspektiv i syfte att förtydliga deras värde som symbol för kvinnlig självständighet.⁴⁵ Mot bakgrund av den ovan redovisade engelska studien finns emellertid anledning att mer ingående studera några av dessa byggnader utifrån ett mer översiktligt perspektiv, där man betraktar de svenska kollektiv- och kategorihusen för yrkesarbetande kvinnor som ett relativt homogent byggnadsbestånd. Detta byggnadsbestånd torde representera ett stycke svensk socialhistoria som de facto kan kopplas till kvinnans inträde på den moderna offentliga arbetsmarknaden. Den historiska kontexten, i kombination med de arkitektoniska kvaliteterna som dessa byggnader äger, medför att denna byggnadskategori skulle kunna diskuteras i termer av ett socialt mer inkluderande kulturarv.

Det har bedrivits en kontinuerlig och omfattande forskning rörande såväl modernismens

som efterkrigstidens arkitektur i Sverige. Detta har bidragit till en nyanserad och bred förståelse för svensk 1900-talsarkitektur.⁴⁶ Forskningsfronten ligger därmed långt framme och forskningen har även i flera fall tydliga kopplingar till frågor som rör kulturarv. Ett belysande exempel är det pågående forskningsprojekt som belyser hur miljonprogrammet bildar kulturarv.⁴⁷ Även flera andra pågående eller nyligen avslutade projekt har belyst mellan- och efterkrigstidens byggda miljöer i Sverige. Bland dessa kan exempelvis nämnas Stockholms stadsmuseums ”Ytterstadsprojektet”, samarbetsprojektet ”Modernism i Bergslagen – arkitektur i fokus”, projektsatsningen ”Moderna Västra Götaland” samt projektet ”Nedslag i värmiländsk arkitektur 1945–2001”.⁴⁸

Flera av Sveriges universitet, museer och myndigheter har således sedan länge arbetat med att belysa 1900-talets byggda miljöer och relatera dessa till kulturmiljösektorn. Men kan man därmed verkligen säga att kulturmiljövärdet i praktiken har tillämpat kraven på bredare representation? Svaret på denna fråga är nog både ja och nej. Forskarsamhället och kulturmiljövärdet har idag byggt upp en relativt stor kunskapsbank vad gäller de moderna byggda miljöerna, men har kanske inte alltid lika aktivt drivit det dialogorienterade arbete som bidrar till att fler faktiskt får en bredare förståelse för dessa miljöer och att fler kan känna sig delaktiga i bruket av historien.

Avslutande reflektioner

Denna artikels inledande frågeställning gällde vilka möjligheter det finns för de offentliga kulturmiljövärdande institutionerna att praktiskt omsätta de kulturpolitiska mål som idag kännetecknar debatten. Denna komplexa fråga kan naturligtvis inte besvaras på ett uttömmande vis i artikeln. Frågeställningen är snarare ett retoriskt grepp för att försöka fånga upp några av de frågor, eller tendenser, som är aktuella och angelägna inom fältet för kulturmiljövärd idag. Det engelska perspektivet i denna artikel är ett försök att exemplifiera hur man praktiskt kan närma sig frågor som berör demokrati, representation och hållbar utveckling i förhållande till

ett modernt byggnadsbestånd. Artikelns andra huvudfråga gällde huruvida det finns idéer och argument som kan överföras från engelsk kulturmiljövärd till svensk och vad målet med bredare representation egentligen innebär.

En jämförelse mellan engelsk och svensk kulturmiljövärd är givetvis förenad med en del problem, då länderna starkt skiljer sig åt bland annat vad gäller kulturella, politiska, juridiska och ekonomiska förutsättningar. Dessutom skiljer sig de organisatoriska och ekonomiska villkoren starkt mellan engelsk och svensk kulturmiljövärd. I England utövas denna av såväl offentliga som privata organisationer, medan svensk kulturmiljövärd nästan uteslutande är offentligt finansierad. Dessutom har man i England en lång tradition av ideellt arbete på gräsrotsnivå – något som idag inte finns i samma omfattning i Sverige. Trots dessa stora skillnader finns det givetvis en hel del tankegodis inom engelsk kulturmiljövärd som är av intresse i ett svenskt sammanhang.

Det finns emellertid *en* övergripande aspekt som artikeln särskilt vill lyfta fram. Denna aspekt gäller den öppenhet och beredskap som präglar det engelska kulturmiljöarbetet, vilket kanske har varit den starkaste orsaken till att man tydligt närmat sig de kulturpolitiska mål som idag är utmärkande för kulturdebatten. De fall som anförts ovan i artikeln utgör samtliga exempel på hur man praktiskt har tillämpat frågor som är kopplade till hållbarhet, men även till demokrati, i syfte att få till stånd ett mer inkluderande perspektiv. Ett dialogorienterat arbete med berörda grupper och sektorer har vidare bidragit till att kulturnavprocesserna har fått medborgerlig förankring. Enskilda byggnader har på så vis bidragit till att höja statusen för en del av det sena 1800-talets och 1900-talets arkitektur, samtidigt som medborgare har fått en chans att känna sig delaktiga i denna process.

Det finns idag inom engelsk kulturmiljövärd en stor kunskap om de moderna bebyggelsemiljöerna. Samtidigt finns en vilja att vid behov bredda kulturarvsdiskussionen för att säkerställa kraven på bred representation med hänsyn till den aktuella samhällsbilden. Det är synnerligen viktigt att kulturmiljövärdet på så vis aktivt del-

tar i samhällsdebatten och till och med i vissa fall kan vara framåtblickande. Detta särskilt i en tid då kulturarvet stundom tenderar att utnyttjas i politiska sammanhang, exempelvis som symbol för ett romantiserat förgånget. Denna medvetenhet och beredskap har bland annat sin grund i den satsning man gjort på forskning, inte minst inom ramen för English Heritage, kopplat till den bebyggelse som uppförts från sent 1800-tal och framåt. Det engelska perspektivet visar därmed tydligt att forskning på området, i kombination med ett dialogorienterat arbete, är framgångsfaktorer för att kunna definiera vad som bör bevaras, både i syfte att säkerställa en bred representation och en hållbar samhällsutveckling.

Viktigt att understryka i sammanhanget är emellertid att frågan om representation är behäftad med svårigheter. Tanken på representation inom kulturområdet utgår nämligen inte sällan från religiös, etnisk eller annan grupptillhörighet, och den ger därmed uttryck för den kulturuppfattning som idag är mest spridd i vårt samhälle, nämligen kulturalismen. En viktig fråga i sammanhanget gäller därför vad målet med bredare representation egentligen innebär och huruvida ökat medborgarinflytande verkligen leder till de positiva och inkluderande effekter som politiker och andra vill tro. Finns det helt enkelt risker, eller fallgropar, med att försöka kartlägga och definiera olika grupper i samhället för att därefter, i demokratisk anda, försöka inlemma dem och deras byggnader i den offentliga historieskrivningen?

Ett uppenbart problem är att detta kartläggande av grupper medför att den enskilde får stå tillbaka för kollektivet. Vidare speglar det gjorda urvalet, eller representationen, ett slags statisk tidsbundenhet till vad som kännetecknar samhället av idag. En medvetenhet om nämnda problematik är därför oundgänglig i sammanhanget, så att urvalet och det kulturmiljövården definierar som kulturarv ständigt kan problematiseras, diskuteras och utvecklas. En starkare betoning på individens rätt till kultur, framför gruppens, torde också kunna generera en mer differentierad offentlig historieskrivning. Ett sådant förhållningssätt, där vi som medborgare

har ett friare förhållande till materiella spår av det förflutna, skulle även aktivt kunna motverka tendenser till kulturrelaterade konflikter. Vidare är det önskvärt att tydligare problematisera själva begreppet kulturarv, så att man i högre grad än idag medvetandegör dess symboliska och politiska kraft.

De exempel som ges i denna artikel visar hur kulturmiljövården praktiskt kan arbeta för att bredda det offentliga historiebruket och således omsätta de kulturpolitiska mål som idag finns på agendan. De metoder och arbetssätt som ligger till grund för den engelska modellen kan givetvis ifrågasättas och problematiseras utifrån en rad synvinklar. Likväl torde den framsynthet och beredskap som präglar engelsk kulturmiljövård i högre grad än idag kunna verka som inspiration även för svensk kulturmiljövård. Det faktum att deras arbetssätt ger tydligt uttryck för en socialt mer inkluderande syn på kultur utgör något i grunden tilltalande, och det är alltså denna aspekt som föreliggande artikel har fokuserat på. Ett sådant perspektiv möjliggör att kontexten kring såväl enskild som samlad bebyggelse kan utgöra grund för bevarande. Ett sådant synsätt möjliggör även att den mer "vardagliga" arkitekturen kan betraktas i termer av kulturarv, något som i sin tur kan kopplas till principer om hållbar samhällsutveckling och aktivt medborgarinflytande.

CATHRINE MELLANDER är fil. dr i konstvetenskap med inriktning på arkitekturhistoria. Mellander är verksam som antikvarie vid Riksantikvarieämbetet, där hon bland annat arbetar med statliga byggnadsminnen och internationella konventioner.

cathrine.mellander@raa.se
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm

Noter

- 1 Grundberg 2004, s. 1.
- 2 Ibid., s. 64.
- 3 Se *I industrisambällets slagskugga*, 2005, s. 8.
- 4 Se bl. a. *Integrationens svarta bok*, 2006, s. 49–62, Motturi 2007, s. 57 ff. Se även *Bortom vi och dom*, 2005. Angående kulturarvets koppling till nationell identitet, se bl. a. Lowenthal 1985, Grundberg 2004, Aronsson 2004 samt *Demokratiskt kulturarv?*, 2006.
- 5 För en ingående behandling av begreppet kulturalism eller mångkulturalism, se Motturi 2007, s. 57 ff.
- 6 *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, 2006, s. 2.
- 7 Karlsson 2008, s. 83 f. Se även *Agenda Kulturarv. Slutrapport*, 2004, samt *Människan i centrum. Agenda Kulturarvs programförklaring*, 2004.
- 8 *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*, 1985, respektive *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (revised)*, 1992. Se även Théron 2009, s. 10.
- 9 Fairclough 2009, s. 35 ff.
- 10 För en uttömmande beskrivning av de olika myndigheter och rörelser som är aktiva inom kulturarvsområdet i Storbritannien, se exempelvis Hunter 1996, s. 5 ff. samt Stamp, 1996 s. 77 ff. The Twentieth Century Society hette tidigare Thirties Society och var då mer inriktad mot tidig modernism.
- 11 Harwood 2010, s. 671.
- 12 Systemet med "listning" delas upp i följande nivåer: Grade I för exceptionellt värdefulla byggnader av internationellt intresse, Grade II* för särskilt värdefull bebyggelse samt Grade II för nationellt värdefull bebyggelse. Byggnader som är "listade" kan i olika utsträckning förändras för att anpassas till ny funktion. För att bevara monument, arkeologiska platser, ruiner m. m. kan man även klassa dem som *scheduled monuments*, vilket betyder att de inte får förändras eller byggas om. För uttömmande redogörelse för klassning inom English Heritage, se Internetkällor: *English Heritage*.
- 13 Man kan bl. a. notera hur moderna ruiner idag ökar starkt i intresse inom såväl bildkonst, film och foto som i litteraturen. Se bl. a. Jörnmark 2007 respektive 2008, samt Edensor 2005.
- 14 Harwood 2010, s. 674.
- 15 År 1983 infördes ett slags vägledning, benämnd *Heritage Act*. Denna erbjuder en uppsättning kriterier som bl. a. utgår från att identifiera byggnadernas arkitektoniska och historiska värde. Green 1996, s. 1.
- 16 Bowder 2007, s. 25.
- 17 Gee 2009, samt Gee 2010.
- 18 Ada Lewis Women's Lodging House i London och Ashton House i Manchester är "listade" Grade II inom English Heritage.
- 19 Kadish 2006. Synagogan graderades upp till Grade I. Bowder 2007, s. 27.
- 20 Morrison 2003.
- 21 Mitchell 2007, s. 69. Se även Karlsmo & Widmark 2011, s. 48 ff.
- 22 I England har man sedan länge en organisation för kyrkor som inte längre är i ursprungligt bruk. Church of England inrättade en särskild Redundant Churches Division, som från 2008 kallas Closed Churches Division. Vid Riksantikvarieämbetet kan ett arbete som rör strategier för differentierad förvaltning av kyrkliga kulturminnen påbörjas inom några få år.
- 23 Bowder 2007, s. 26.
- 24 Internetkällor: *Barbican Guidelines volume 1, August 2005*, s. 19 ff.
- 25 Barbican Estate är "listad", Grade II, inom ramen för English Heritage.
- 26 Muntlig uppgift 24 oktober 2010 från Catherine Croft, ordförande för The Twentieth Century Society.
- 27 Internetkällor: *Barbican Guidelines volume 1, August 2005*, s. 13 ff.
- 28 Croft 2010, s. 212.
- 29 Harwood 2001, s. 21.
- 30 Entreprenörens namn är Urbansplash. För mer information, se Internetkällor: *Urbansplash*.
- 31 Croft 2010, s. 212.
- 32 Cherry 1996, s. 11.
- 33 Saint 1996, s. 16.
- 34 Cherry 1996, s. 12.
- 35 Ibid., s. 12 f.
- 36 *I industrisambällets slagskugga*, 2005, s. 6.
- 37 Detta gäller särskilt grupper som på ett eller annat vis avviker från samhällsnormen eller som av olika anledningar inte har ansetts passa in i berättelsen om industrisambället, exempelvis kvinnor, barn, etniska och religiösa minoriteter, invandrare och psykiskt sjuka.
- 38 Se exempelvis Riksantikvarieämbetets uppdrag och direktiv i Internetkällor: *Kulturarvskraft! Riksantikvarieämbetets strategi för regional tillväxt 2011-2013*, s. 7 ff.
- 39 Grahn 2007, s. 5, samt Grahn 2006, s. 418 ff.
- 40 Redan vid mitten av 1800-talet diskuterades arbetarnas bostadsförhållanden, och trots att kritiken var stark mot arbetarkasernen som byggnadstyp, av sanitära och socialpsykologiska skäl, var den en av de vanligaste bostadsformerna för arbetare under sent 1800-tal. I städerna var bostadsförhållandena undermåliga p. g. a. trångboddhet och det stora antalet inneboende. Ungkarlshotellen var inte sällan hygieniskt eftersatta. Frälsningsarmén var en av de få organisationer som tidigt engagerade sig i bostadsfrågan för ensamstående kvinnor. Se vidare Sandstedt 1984, s. 88, samt Liedgren 1961, s. 38 f., 138.
- 41 Kollektivhusen i Stockholm låg vid Polhemsgatan 13, Jaktvarvsplan 4 och Völundsgatan 2. Se Barlas Ramsin 2011, s. 18 ff.
- 42 Janfalk Åström 1992, s. 130, 132. Wærn Bugge ritade även 1946 ett hem för ensamma mödrar i Norrköping. Se *Några ord om Stiftelsen Fredric Eens Minne*, 1948, samt Rosenthal 1997, s. 8 ff.
- 43 Rudberg 1992, s. 113. Svedberg arbetade framförallt med byggnadens inre medan Stark koncentrerade sig på fasaderna. Sjödin 1939, samt Westerman Lindegren 2010, s. 90 ff. Höglund 1994, s. 188, 190. Kvinnohuset i Stadshagen, avsett för lågt avlönade självförsörjande kvinnor, ligger på Welanders väg, i fonden av Flemingsgatan. Det är 14 våningar högt och rymde 175 lägenheter.
- 44 Larsson 2004, s. 124 ff.
- 45 Se exempelvis Vestbro 1982. Se även Caldenby & Wallden 1979. Se även förteckning över litteratur som be-

- handlar kollektivt boende i Vestbro 1982, s. 280 ff.
- 46 I detta sammanhang kan bland annat Claes Caldenbys, Eva Rudbergs, Martin Rörbys samt Lisbeth Söderqvists forskning lyftas fram. Andra forskare som också, ur olika perspektiv, har behandlat den aktuella perioden är Anders Bergström, Eva Eriksson, Lena Berg Villner, Emilie Karlsmo, Anna Micro Vikstrand och Johan Örn. Vidare ges exempelvis en genomlysning av judiskt bygande i Sverige i Bedoire 2003, s. 17-57, samt 426-460. Se även Klein 2002, s. 47-59.
- 47 Ylva Blanks forskningsprojekt "Kulturarvisering av miljonprogramsområden" sker inom ramen för institutonen för kulturvård, Göteborgs universitet.
- 48 Stockholms stadsmuseums satsning "Ytterstadsprojektet" syftade till att i ord och bild kartlägga bebyggelsen i flera av Stockholms förorter. Denna dokumentation utgör grund för kulturhistorisk klassificering och är sökbar via Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet. Samarbetsprojektet "Modernismen i Bergslagen" drivs bl. a. av länsstyrelserna i Örebro, Västmanland, Gävleborg, Värmland, Dalarna, Uppsala m. fl. För utförligare beskrivning av nämnda projekt, se artikel av Mia Geijer i detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. Temasatsningen "Moderna Västra Götaland", som pågår 2008-2013 fokuserar bl. a. på frågor rörande det moderna byggnadsmonumentet, miljonprogrammen, bilismens avtryck i samhällsbygget, Folkets park-rörelsen samt det moderna kyrkobyggnadet. Projektet drivs bl. a. av Västarvet, Göteborgs stadsmuseum, länsstyrelsen i Västra Götaland samt Göteborgs universitet. Inom ramen för nämnda projekt har bl. a. Elisabeth Andersson skrivit rapporten *Moderna Kyrkobyggnader. Kyrkobyggnadet i Göteborgs stift 1940-1999*, se Internetkällor: Andersson 2011. Ett annat projekt som kan nämnas är "Nedslag i värmländsk arkitektur 1945-2001" som är ett samarbetsprojekt mellan länsstyrelsen i Värmland, Värmlands museum och Karlstads universitet. Även länsmuseum och länsstyrelsen i Västmanland driver sedan 2009 ett flerårigt projekt rörande det moderna kulturarvet under perioden 1930-1970-tal.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Alma Detthows Stiftelse, arkivet, Stockholm
- Barlas Ramsin, Emilia, 2011, *Alma Detthows stiftelse*, opublicerad uppsats.
- Stiftelsen Fredric Eens Minne, privat arkiv
- Rosenthal, Kristina, 1997, *Polhemsgatan 9. En liten berättelse*, opublicerad B-uppsats, Kulturvetarlinjen, Stockholms universitet.
- Några ord om Stiftelsen Fredric Eens Minne*, Stockholm 1948.

Muntliga källor

- Samtal med ordförande i The Twentieth Century Society, Catherine Croft, 2010-10-24.

Tryckta källor och litteratur

- Agenda Kulturarv. Slutrapport*, Riksantikvarieämbetet, 2004.
- Aronsson, Peter, 2004, *Historiebruk - att använda det förflutna*.
- Backman-Broomé, Elisabeth, 2001, "Nedslag i värmländsk arkitektur 1945-2001", *Ditt Värmland: kulturmiljöprogram för Värmland och värmlänningar*, del 6.
- Bedoire, Fredric, 2003, *Ett judiskt Europa. Kring uppkomsten av en modern arkitektur 1830-1930*.
- Bortom vi och dom: Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*, red. Paulina De los Reyes & Masoud Kamali, 2005.
- Bowder, Roger, 2007, "Designating diversity", *Context. Institute of Historic Building Conservation* 102 (s. 25-27).
- Caldenby, Claes & Åsa Walldén, 1979, *Kollektivhus: Sovjet och Sverige omkring 1930*.
- Cherry, Martin, 1996, "Listing Twentieth-Century Buildings: The Present Situation", *Modern Matters. Principles and Practice in conserving recent architecture*, red. Susan Macdonald (s. 4-14).
- Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*, [Granadakonventionen], Europarådet, 1985.
- Croft, Catherine, 2010, "Should it stay or should it go?", *Architecture Today* 4 (s. 4-5).
- Demokratiskt kulturarv? Nationella institutioner, universella värden, lokala praktiker*, red. Annika Alzén & Peter Aronsson, 2006.
- Edensor, Tim, 2005, *Industrial ruins. Spaces, aesthetics and materiality*.
- European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (revised)*, [Valettakonventionen], Europarådet, 1992.
- Fairclough, Graham, 2009, "New heritage frontiers", *Heritage and Beyond* (s. 29-41).
- Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, [Farokonventionen], Europarådet, 2006.
- Ge, Emily, 2009, "Where Shall She Live? The History and Designation of Housing for Working Women in London 1880-1925", *Journal of Architectural Conservation* 2 (s. 27-46).
- Ge, Emily, 2010, "Where Shall She Live? Housing the New Working Woman in Late Victorian and Edwardian London", *Living, Leisure and Law. Eight Building Types in England 1800-1914*, red. Geoffrey Brandwood (s. 89-109).
- Grahn, Wera, 2006, "Känn dig Själf". *Genus, historiekonstruktion och kulturhistoriska museirepresentationer*.
- Grahn, Wera, 2007, *Genuskonstruktioner och museer - Handbok för genusintegrering*.
- Green, Chris, 1996, "Introduction", *Modern Matters. Principles and Practice in conserving recent architecture*, red. Susan Macdonald (s. 1-3).
- Grundberg, Jonas, 2004, *Historiebruk, globalisering och kulturarvsförvaltning. Utveckling eller konflikt?*
- Harwood, Elaine, 2001, "This is tomorrow: the story of post-war architecture in England", *Preserving post-war heritage. The care and conservation of mid-twentieth century architecture*, red. Susan Macdonald (s. 12-31).
- Harwood, Elaine, 2010, "Keeping the past in England: the

- history of post-war listing”, *The Journal of Architecture* 5 (s. 671-683).
- Hunter, Michael, 1996, ”Introduction: the fitful rise of British preservation”, *Preserving the past. The rise of heritage in modern Britain*, red. Michael Hunter (s. 1-6).
- Höglund, Gunhild, 1994, *Stridbar kvinna: några blad ur Anna Visborgs liv och svensk kvinnorörelse. I industrisambällets slagskugga. Om problematiska kulturarv*, red. Lars-Eric Jönsson & Birgitta Svensson, 2005.
- Integrationens svarta bok. Agenda för jämlikhet och social sammanhållning. Slutbetänkande av Utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering*, SOU 2006:79, 2006.
- Janfalk Åström, Susanna, 1992, ”Ingeborg Wærn Bugge”, *Kvinnor som banade väg: porträtt av arkitekter*, red. Gunilla Lundahl (s. 130-135).
- Jörnmark, Jan, 2007, *Övergivna platser*.
- Jörnmark, Jan, 2008, *Övergivna platser 2*.
- Kadish, Sharman, 2006, *Jewish Heritage in England*.
- Karlsmo, Emilie & Henrik Widmark, 2011, ”Religiösa rum i nya former och på nya platser” *Arkitektur* 7 (s. 48-55).
- Karlsson, Håkan, 2008, ”Mellan kanon, dialog och fotboll – kulturarvets demokratiska potential”, *Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige*, red. Lars-Eric Jönsson, Anna Walette & Jes Wienberg (s. 83-97).
- Klein, Barbro, 2002, ”När skillnad gör skillnad. Reflektioner kring museipolitik, tystnader och judisk kultur i Sverige”, *Saga och sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok* (s. 47-61).
- Larsson, Katarina, 2004, *Andrahandskontrakt i folkhemmet. Närmiljö och kvinnors förändringsstrategier*.
- Liedgren, Rut, 1961, *Så bodde vi: arbetarbostaden som typ och tidsföreteelse*.
- Lowenthal, David, 1985, *The past is a foreign country*.
- Lundström, Inga, 2007, ”Inledning: reflektioner kring historia och kulturarvsarbete”, *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr*, red. Inga Lundström (s. 6-17).
- Mitchell, Trevor, 2007, ”Places of worship in Leeds: the future”, *Religion and Place in Leeds*, red. John Minnis & Trevor Mitchell (s. 69-79).
- Morrison, Kathryn, 2003, *English Shops and Shopping: an architectural history*.
- Motturi, Aleksander, 2007, *Etnotism. En essä om mångkultur, tystnad och begär efter mening*.
- Människan i centrum. Agenda Kulturarvs programförklaring*, Riksantikvarieämbetet, 2004.
- Rudberg, Eva, 1992, ”Hillevi Svedberg”, *Kvinnor som banade väg. Porträtt av arkitekter*, red. Gunilla Lundahl (s. 112-117).
- Saint, Andrew, 1996, ”Philosophical Principles of Modern Conservation”, *Modern Matters. Principles and Practice in conserving recent architecture*, red. Susan Macdonald (s. 15-25).
- Sandstedt, Eva, 1984, ”Kvinnoliv och stadsmönster”, *Det nya vardagslivet*, Forskargruppen för det nya vardagslivet (s. 83-102).
- Sjödin, Gun, 1939, ”Ett hus och en utställning”, *Byggmästaren* (s. 429-432).
- Stamp, Gavin, 1996, ”The art of keeping one jump ahead: conservation societies in the twentieth century”, *Preserving the past. The rise of heritage in modern Britain*, red. Michael Hunter (s. 77-98).
- Thérond, Daniel, 2009, ”Benefits and innovations of the Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society”, *Heritage and Beyond* (s. 9-11).
- Vestbro, Dick Urban, 1982, *Kollektivhus från enkökshus till bogemenskap*.
- Westerman Lindegren, Ann, 2010, *Arkitekterna Albin Stark och Erik Stark. Stockholm i förvandling 1909-2009*.

Internetkällor

- Andersson, Elisabeth, 2011, *Moderna kyrkobyggnader. Kyrkobyggandet i Göteborgs stift 1940-1999* [pdf]
http://www.vastarvet.se/kulturvast_templates/Kultur_ArticlePageWide.aspx?id=69876 (hemsidan besökt 17 november 2011).
- Barbican Guidelines volume 1, August 2005* [pdf]
http://www.cityoflondon.gov.uk/Corporation/LGNL_Services/Environment_and_planning/Planning/Planning_policy/barbican_guidelines.htm (hemsidan besökt 23 augusti 2011).
- English Heritage*
<http://www.english-heritage.org.uk/> (hemsidan besökt 23 augusti 2011).
- Kulturarvskraft! Riksantikvarieämbetets strategi för regional tillväxt 2011-2013, 2010* [pdf]
http://www.raa.se/cms/extern/aktuellt/nyheter/nyheter_2011/januari/kulturarvskraft.html (hemsidan besökt 4 oktober 2011).
- Urbansplash*
<http://www.urbansplash.co.uk/> (hemsidan besökt 16 maj 2011).

Towards a wider cultural heritage. Lessons learned from English Heritage

by *Cathrine Mellander*

Summary

Heritage governance policy in recent decades has been shaped by an aspiration to place the cultural heritage on a more distinctly democratic footing, and at official level the subject is being discussed more and more in terms of sustainable urban development and civic participation. In Sweden, as in several other European countries, things have moved from discussing preservation issues to regarding the cultural heritage as a fundamental social asset, as a means of promoting respect for human rights and democracy. This article enquires after the possibilities of Swedish heritage conservation institutions translating these cultural policy objectives into practice, at the same time asking what the aim of wider representation actually implies and whether it really produces the inclusive effect desired.

By way of comparison, the article highlights the way in which heritage governance in England, both theoretically and practically, has addressed demands for wider representation with a view to augmenting civic participation and democracy. England has come a long way in the task of augmenting knowledge and understanding concerning the qualities inherent in the country's modern environments from the late 19th century onwards, and especially the post-war building stock. This has helped to enhance the status of the buildings concerned, which in turn augments the prospects of preservation and sustainable development, e.g. in expansive urban planning processes. In addition, active efforts have been made to strengthen civic influence concerning the preservation of this category of buildings, which in turn promotes the democratic perspective.

There are of course a number of problems involved in comparing English and Swedish heritage governance, given the differences between the countries, for example, with regard to cultural, political, legal and economic preconditions. But there is one overarching aspect which this article specially seeks to highlight, namely the openness characterising English heritage governance, which has perhaps been the factor most instrumental in bringing this work distinctly closer to the heritage policy objectives distinguishing the debate on the cultural heritage. English heritage governance includes a great deal of knowledge concerning modern urban environments, coupled with a determination to broaden the discussion of heritage so as to securely accommodate demands for community representation.

It is important to emphasise that there are also difficulties attending the representation issue, in that the notion of representation within the cultural heritage quite often emanates from religious, ethnic or some other group membership, thus obliging the individual to defer to the collective. It is important to create awareness of this, so that what we today define as cultural heritage can be problematised, discussed and developed. Heavier emphasis on the right of the individual, rather than the group, to culture should be capable of generating a more differentiated picture. An approach of this kind, whereby we take a freer view of material traces of the past, could also actively counteract tendencies towards culturally related conflict. The very concept of cultural heritage therefore needs to be problematised and awareness induced concerning its symbolic and political power.

Keywords: History of architecture, History of built environment, Built heritage, English Heritage, Modern conservation

Nittonhundratalet går till historien

Om etableringen av ett nytt kulturarv

av Victor Edman

S om kulturarv betraktad har den moderna tidens arkitektur en kortvarig historia. Även om 1900-talets arkitekturströmningar har följts åt av en samtida historieskrivning med tillhörande kanonbildning, var det först under 1900-talets sista decennier som de moderna miljöerna fördes in i en kulturarvsdiskussion. Innan dess var det få byggnader från 1900-talet som fick lagligt skydd eller som restaurerades på ett regelmässigt sätt. I de fallen gällde det i första hand modernismens pionjärverk på europeisk mark, byggnader som i viss mån redan betraktades som monument i klassisk mening. Ett exempel är den för modernismen så betydelsefulla Bauhauskolan i Dessau.¹ Anläggningen kom gradvis att betraktas som ett nationellt byggnadsminne i Östtyskland och restaurerades i flera omgångar genom åren.² Bauhauskolan utsågs 1996 till världsarv – ett av de första exemplen på modern arkitektur som fick sådan status.

Att 1900-talets byggnader så småningom skulle aktualiseras som kulturarv är i och för sig naturligt, en oundviklig följd av att hus åldras och successivt kräver särskilda insatser för att inte gå förlorade. Trots denna skenbart enkla logik krävdes det under det sena 1900-talet stora och målmedvetna ansträngningar för att föra upp frågan om det moderna kulturarvet på dagordningen. Myndigheter, intresseorganisationer, nätverk och enskilda aktörer argumenterade för att den moderna bebyggelsen skulle skyddas och behandlas med samma respekt som den äldre. Att värna det moderna kulturarvet blev till ett eget projekt, både på den internationella arenan och i Sverige. Det är dessa målmedvetna

ansträngningar att vinna gehör för frågan som bildar utgångspunkt för denna artikel.

Även om diskussionen om ett modernt kulturarv är relativt ny, bildar den ett omfattande och komplext ämne, som inte tidigare har studerats i större utsträckning. Syftet med denna artikel är att börja ringa in ett område som kan ge infallsvinklar på den ännu aktuella frågan om hur det moderna kulturarvet bör hanteras. Frågan aktualiserades vid en tidpunkt då samtids-historia och kulturarv tog en allt större plats i samhällsdebatten. Även om det moderna kulturarvet drevs som en principfråga på internationell nivå, är det kanske på den nationella nivån som ämnet blir riktigt intressant. Här är ljuset riktat mot Sverige, och främst mot det 1990-tal då frågan om det moderna kulturarvet ofta aktualiserades.

Sverige framstår som ett intressant exempel om man vill studera det sena 1900-talets lansering av ett nytt kulturarv. Den internationella diskussionen om ett modernt kulturarv fick ett mycket snabbt genomslag i Sverige, där modernismens arkitektur och särskilt dess koppling till byggandet av folkhemmet redan var ett etablerat kunskapsfält. Före 1990-talet hade den moderna arkitekturen däremot inte någon given plats i den svenska kulturmiljövården, som under en lång tid hade varit fokuserad på frågor kring hantverk och traditionella byggnadsmaterial. Det moderna kulturarvet gjorde en definitiv inbrytning på området, och flera byggnader från 1930-talet kom att restaureras med samma höga ambitioner som när det gällde det äldre beståndet. Kulturarvsdiskussionen i det sena 1900-ta-

FIGUR 1. Bauhausskolan i Dessau ritades av Walter Gropius och invigdes 1926. Byggnaden ingick tidigt i en modern arkitekturhistorisk kanon, och den restaurerades i flera omgångar från 1970-talet och framåt. Sedan 1980-talet är anläggningen ett kulturcentrum, med bland annat undervisning och forskning på programmet. Bauhausskolan blev världsarv 1996. FOTO: Jutta Stein 2005. Bauhaus Dessau Foundation.

lets Sverige erbjuder många perspektiv på den moderna arkitekturens väg in i en nationell kanon.

Ett internationellt kulturarvsprojekt

Åren kring 1990 var betydelsefulla när det gäller att föra upp det moderna västerländska kulturarvet på agendan. Flera internationellt verksamma organisationer lyfte då fram 1900-talets byggda miljöer som ett akut problem och argumenterade för att de borde skyddas på samma villkor som det äldre beståndet. Lanseringen av det moderna kulturarvet skedde på bred front, och budskapet fördes ut i opinionsbildande syfte via konferenser, publikationer, policydokument och olika slags manifestationer. En snabb överblick över några betydelsefulla aktörer på den internationella arenan visar på bredden och innebörden i detta projekt, som framstår som särskilt intensivt under 1900-talets sista årtionde.

Den mest specifika av de intresseorganisatio-

ner som marknadsförde det moderna kulturarvet är Docomomo (International Committee for Documentation and Conservation of Buildings, Sites and Neighbourhoods of the Modern Movement), som initierades 1988 i Eindhoven i Nederländerna och som grundades formellt 1990.³ Docomomo är en internationell organisation med säte i Europa och med lokala avdelningar i ett sextiotal länder världen över. Syftet med verksamheten är att rikta uppmärksamhet speciellt mot modernismens miljöer och att på olika sätt verka för att de bevaras. Organisationen arbetar brett, bland annat genom att ordna återkommande konferenser samt ge ut en tidskrift och andra publikationer. Docomomo har sannolikt bidragit starkt till att just den modernistiska strömningen, med sina rötter i det tidiga 1900-talets Europa, generellt har fått en central ställning i diskussionen kring det moderna kulturarvet.⁴

Även den väl etablerade internationella organisationen Icomos (International Council on Monuments and Sites), med ett generellt upp-

drag att verka för att skydda det byggda kulturarvet, har engagerat sig för den moderna bebyggelsen.⁵ Under 1990-talet lyftes frågan inom organisationen, och man ordnade speciella seminarier kring ämnet.⁶ Till skillnad från Docomomo har Icomos valt att rikta sina insatser mot hela 1900-talets kulturarv – *20th century heritage* – inte specifikt modernismen, en skillnad som är betydelsefull. Icomos har också bildat en internationell expertgrupp med speciell inriktning mot 1900-talets miljöer.⁷

Icomos har även en roll som rådgivande organ för Unesco och dess världsarvslista. Ganska snart efter det att världsarven initierades 1972 stod det klart att listan innebar en stor tonvikt på det europeiska kulturarvet och att andra delar av världen inte blev lika väl företrädde. Unescos världsarvskommitté och Icomos inledde därför ett strategiskt arbete för att minska den västerländska dominansen och att åstadkomma ett mer balanserat och representativt urval. Ett expertmöte 1994 pekade ut 1900-talets bebyggelse som särskilt betydelsefull i det sammanhanget. Det moderna kulturarvet ansågs ge nya möjligheter att föra in andra kriterier i urvalsprocessen och att framhäva arkitekturens koppling till de sociala frågorna.⁸ Arbetet med att öka andelen moderna världsarv har gått långsamt, och i dag är enbart 30 av 936 världsarv från modern tid, vilket i det här sammanhanget innebär både 1800- och 1900-talen.⁹

Det moderna kulturarvet togs omkring 1990 också upp på en politisk, överstatlig nivå. Europarådet sammankallade 1989 en expertkonferens i Wien under rubriken *Twentieth-Century Architectural Heritage: Strategies for Conservation and Promotion*, ett möte som behandlade frågor kring 1900-talets byggda arv och hur detta skulle bevaras.¹⁰ Som ett direkt resultat följde 1991 en rekommendation från Europarådets ministerrådets kommitté till medlemsstaterna om skydd för 1900-talets bebyggelse. Dokumentet slog fast att den moderna arkitekturen skulle betraktas som en integrerad del av Europas kulturarv och att bevarandet av det nya tjänade samma syfte som bevarandet av det historiska arvet i sin helhet. Medlemsstaterna uppmanades därför att inventera och dokumentera de bestånd som fanns

i respektive land, och i en bilaga gavs riktlinjer för hur detta arbete skulle bedrivas.¹¹

Åren kring 1990 verkar också ha varit startpunkten för en bred kunskapsproduktion när det gäller det moderna byggda kulturarvet. Den snabbt ökande publiceringen inom ämnesområdet tyder på att frågan i allt högre grad sysselsatte forskare och experter. En färsk bibliografi, *Conserving Twentieth-Century Built Heritage*, innehåller en sammanställning av huvudsakligen engelskspråkiga publikationer som specifikt behandlar 1900-talets byggda arv. Särskilt litteraturen kring de övergripande restaurerings- och bevarandefrågorna har enligt förteckningen vuxit markant efter år 1990, vilket pekar på att det moderna kulturarvet först vid denna tid blev ett uppmärksammat ämnesområde.¹²

Det är tydligt att det moderna kulturarvet etablerades på internationell nivå under 1990-talet. Budskapet när ämnet togs upp på agendan var att den moderna bebyggelsen i allt högre grad utsattes för ombyggnader och rivningar och att samhällets bristande intresse för dess historiska värden utgjorde ett allvarligt hot. Det stora beståndet av byggnader från efterkrigstiden var ett problem i sig, och frågor kring inventering, urval och värdering var centrala. Det var knappast problematiskt att argumentera för skydd och konservering när det gällde de arkitekturhistoriskt högt värderade byggnaderna, eftersom dessa passade väl in i det kanontänkande som gällde för det äldre kulturarvet. Samtidigt utsattes hela det kanonbaserade synsättet för kritik, vilket i sin tur innebar att den höga värderingen av moderna monument ifrågasattes.

Det moderna kulturarvet i Sverige

Frågan om det moderna kulturarvet fick ett definitivt genomslag även i Sverige under 1990-talet. Budskapet från de internationella nätverken och intresseorganisationerna spelade uppenbarligen en stor roll även för den svenska diskussionen, som på samma vis fördes i tidskrifter, vid konferenser och i samband med räddningsaktioner och restaureringsprojekt. Även här var nätverksbyggande och gemensamma satsningar viktiga medel i opinionsarbetet, och det är påfallande

FIGUR 2. Högre allmänna läroverket för flickor, ritat av Nils Ahrbom och Helge Zimdahl, invigdes 1936. Genom riksdagsbeslut under 1920-talet fick kvinnor tillträde till den högre allmänna skolutbildningen och till högre statliga tjänster. För att möta behovet byggdes läroverk speciellt för flickor, varav ett vid Sveaplan i Stockholm. Fotografiet visar elevernas matsal. FOTO: B. Norberg. Stockholms stadsmuseum.

hur myndigheter, institutioner och organisationer gick samman i olika projekt i syfte att rikta uppmärksamhet mot den moderna bebyggelsen. Några nedslag i de aktiviteter som ägde rum i Sverige under 1990-talet får belysa hur frågan om det moderna kulturarvet aktualiserades under decenniet.

En svensk Docomomo-grupp bildades redan 1990, alltså samma år som den internationella organisationen formaliserades. Verksamheten i Sverige var under hela decenniet kopplad till Arkitekturmuseet i Stockholm.¹³ En orsak till detta var att Eva Rudberg, initiativtagare och samordnare för gruppen, var knuten till museet som forskare. Docomomos program och speciella inriktning mot modernismens arkitektur stämde också väl överens med museets verksamhet, som till stor del var fokuserad på det moderna svenska samhällsbygget.¹⁴ Rudbergs betydelse när det gällde att lyfta fram modernismens kulturarv i

Sverige kan knappast överskattas, och hennes medverkan utgör en gemensam nämnare för flertalet av de projekt som genomfördes under just 1990-talet.

År 1992 publicerade Svenska Docomomo-gruppen, med Eva Rudberg som redaktör, en skrift med titeln *Funktionalismen – värd att värda!* Häftet behandlade den svenska modernismen – eller funktionalismen, som åtminstone dess tidiga skede vanligen benämndes – med exempel hämtade huvudsakligen från 1930-talet.¹⁵ Efter en inledande internationell och nationell överblick över den tidiga modernismen fördes en diskussion om i första hand periodens bostadsbyggande, dess speciella särdrag och kvaliteter. Syftet var att visa hur karakteristiska egenskaper kunde bevaras i samband med underhåll och restaurering. Huvudexemplet var Kollektivhuset på John Ericssonsgatan i Stockholm, ritat av Sven Markelius och byggt 1935. Byggnaden

hade nyligen genomgått en omfattande restaurering med hög ambitionsnivå under ledning av Jan Lisinski. Skriften kan ses som ett tidigt inlägg i diskussionen kring modernismens plats i det svenska kulturarvet.

Den tidiga modernismen, med tyngdpunkt på 1930-talet, var den period som först aktualiserades när det gällde att etablera ett modernt kulturarv i Sverige, men så småningom utökades tidsperspektivet. Hösten 1995 arrangerade Arkitekturmuseet, Riksantikvarieämbetet, Stockholms stadsmuseum och Svenska Docomomo en konferens i Årsta centrum med rubriken ”Femtioalet: efterkrigstidens modernism”. Konferensen utgjorde också temat i Arkitekturmuseets årsbok 1995. Det svenska 1950-talets byggda miljöer framstod i detta sammanhang som en utveckling av den tidiga modernismen, och perioden knöts till fullföljandet av det svenska välfärdsprojektet. Vid konferensen diskuterades

också olika slags problem med hanteringen av det moderna kulturarvet, till exempel upprustning av förortsmiljöer som Blackeberg och den aktuella ombyggnaden av Hötorgscity i Stockholm.¹⁶

En av 1990-talets mest uppmärksammade restaureringar av modern bebyggelse gällde Sveaplans flickläroverk (Sveaplans gymnasium) i Stockholm, ett projekt som genomfördes av arkitektkontoret Arksam 1994–96 under ledning av Torbjörn Almqvist. Byggnaden, som var ritad av Nils Ahrbom och Helge Zimdahl och stod färdig 1936, var väl etablerad i en modern svensk kanon. Stockholms stads storslagna planer under 1980-talet på exploatering i grannskapet orsakade en debatt och ledde till att Riksantikvarieämbetet ställde krav på upprustning och bevarande av skolbyggnaden.¹⁷ Den följande restaureringen hade som mål att bevara exteriören och delar av interiören samt att anpassa lokalerna till den nya hyresgästen, Socialhögskolan. Sveaplans flickläroverk blev ett exempel på hur man kunde hantera modern arkitektur som en kvalificerad restaureringsuppgift, med samma höga krav som när det gällde äldre monument. När projektet var genomfört presenterades det i flera olika publikationer.¹⁸

Tidskriften *Kulturmiljövård* publicerade 1996 ett ambitiöst upplagt temanummer om ”Modernismens byggnader”, med Elina Antell som redaktör och Eva Rudberg som gästdirektör.¹⁹ Numret gav en bred belysning av det moderna kulturarvet i Sverige och i övriga Norden. Författarna utgjorde en väl etablerad expertis på området och bestod av både akademiskt verksamma forskare och representanter för den offentliga kulturmiljövården. Förutom överblickande eller fördjupande artiklar med arkitekturhistoriskt perspektiv diskuterades bland annat bevarandeproblem, restaureringsexempel,

FIGUR 3. Sveaplans flickläroverk genomgick en kvalificerad restaurering 1994–96. Arbetet presenterades i flera publikationer och blev något av ett föredöme för restaurering av moderna miljöer. En bidragande orsak var att byggnaden kunde fortsätta att användas för utbildning, även om det nu var en universitetsinstitution som flyttade in. Markiserna på fasaden mot Sveaplan är ett nytillskott. FOTO: Mats Håkanson.

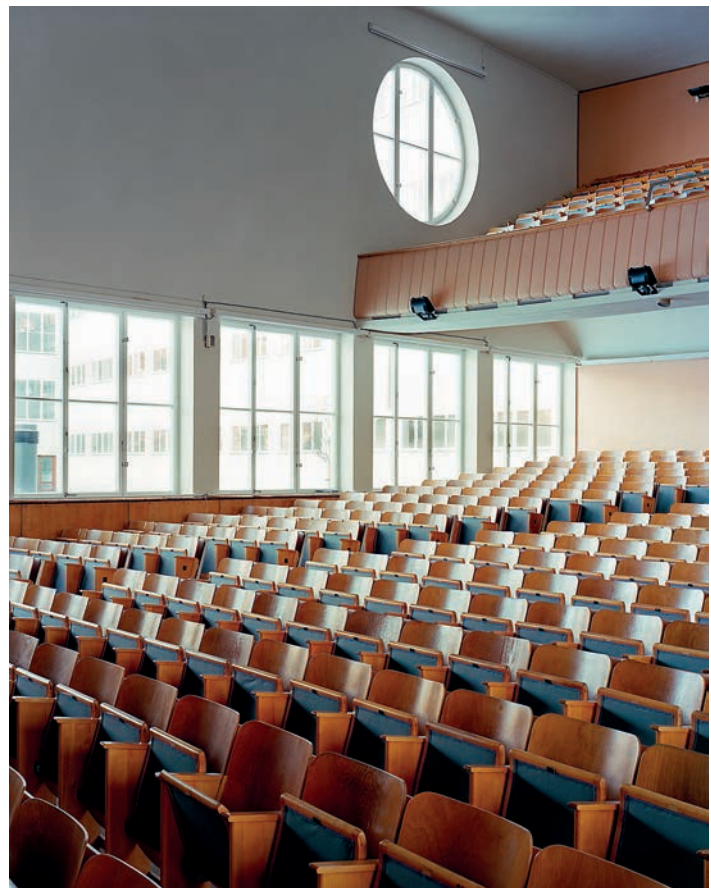
inventeringsmetoder och lagstiftning. Dessutom fanns utblickar mot den internationella scenen. Fortfarande stod modernismen i fokus, men nu betraktad i ett ännu vidare perspektiv – från 1930-talet till det tidiga 1970-talets miljonprogram. Temanumret kan betraktas som en bekräftelse på att frågan om det moderna kulturarvet hade blivit etablerad i Sverige, åtminstone i professionella kretsar.

En höjdpunkt i 1990-talets engagemang för det moderna kulturarvet var Docomomos femte internationella konferens, som hölls i Stockholm 1998. Vård för arrangemanget var Arkitekturmuseet och svenska Docomomo-gruppen i samarbete med andra nordiska ledamöter. Ämnet för konferensen var den moderna arkitekturens och stadsplaneringens sociala aspekter.²⁰ Konferensen innehöll bland annat ett nordiskt tema och ett tema kring socialt bostadsbyggande. Vid evenemanget deltog 270 ledamöter från 40 länder.²¹ Efter avslutad konferens erbjöds deltagarna en rundtur i Stockholmstrakten. Främst var det miljöer från 1930-talet som visades upp, till exempel bostadsbebyggelse på Gärdet och i Södra Ängby samt kärhuset vid KTH. De nyrestaurerade byggnaderna Sveaplans flickläroverk och kollektivhuset på John Ericssonsgatan ingick i turen. Även några miljöer från 1950-talet var inkluderade, som Vällingby, Blackeberg och Italienska kulturinstitutet.²²

Det moderna kulturarvet gjorde mot slutet av 1990-talet även en inbrytning i Konsthögskolans kurs i restaureringskonst, en utbildning som huvudsakligen hade ägnat sig åt att undersöka och tolka det äldre svenska byggnadsbeståndet inklusive 1800-talet. Temat för läsåret 1998–99 var ”Att restaurera modernismen”, och studenternas projektarbeten inom ämnet redovisades i en utställning på Arkitekturmuseet under sommaren 1999.²³ Som en följd av detta ägnade tidskriften

Byggnadskultur ett nummer under hösten åt samma tema, och bland författarna fanns lärare och deltagare i Konsthögskolans kurs.²⁴ I och med att tidskriften var organ för Svenska föreningen för byggnadsvård innebar temanumret att det moderna kulturarvet nådde inte bara den professionella kulturmiljövården utan även en bred publik med intresse för frågor kring byggnadsvård.

Även om man kan tala om ett genombrott för det moderna kulturarvet under 1990-talet, betyder detta inte att frågan dominerade tidens allmänna diskussion om restaurering och kulturmiljövård. Årtiondets mest omtalade restaureringsprojekt var sannolikt Katarina kyrka i Stockholm, som hade skadats svårt vid en brand våren 1990 och vars återuppbyggnad pågick under en femårsperiod. Ove Hidemark, som ledde restaureringen och som var tidens främsta expert på området, hörde inte till dem som engagerade sig

FIGUR 4. Aulan i Sveaplans flickläroverk. De unga arkitekterna Ahrbom och Zimdahl hämtade inspiration till sin skolbyggnad från modernismens pionjärvärk i Europa. Aulan bildar en egen byggnadsvolym, och rummet utformades med tanke på akustik och ljusförling. Den ursprungliga bänkinredningen i ek behölls och kompletterades vid 1990-talets restaurering. FOTO: Mats Håkanson.

särskilt för den moderna bebyggelsen. Katarina kyrka var för övrigt det enda rubricerade restaureringsexempel från hela 1900-talet som togs upp i katalogen till översiktsverket *Att bygga ett land* 1998.²⁵

Historieskrivningen om den moderna arkitekturen

Vid etableringen av det moderna kulturarvet i Sverige spelade arkitekturhistorieskrivningen en framträdande roll, något som är tydligt i exempelvis tidskriften *Kulturmiljövårds* temanummer 1996. De historiska framställningarna, förstärkta av verkningsfulla fotografier, kan uppfattas som en form av kunskapsbas för hela argumentationen kring det moderna kulturarvet. De historiska texterna handlade i hög grad om visionerna och styrkan i modernismens arkitektur, inte minst i det som byggdes inom ramen för det svenska välfärdsprojektet. Uppenbarligen var den positiva beskrivning och den vetenskapliga tyngd som de arkitekturhistoriska uttolkningarna bidrog med en viktig del i marknadsföringen av det nya kulturarvet.

Den historieskrivning som lyftes fram och blev en del av diskussionen kring det moderna kulturarvet gällde först och främst den svenska modernismen. Det var ett ämne som hade börjat sysselsätta arkitekturhistorikerna på 1970-talet, vilket i sin tur kan kopplas till den omfattande debatt kring samhällets utveckling som då pågick. Modernismens arkitektur och dess roll i det moderna samhällsprojektet kritiserades hårt, men i och med detta väcktes också intresset för att granska de historiska förutsättningarna för moderniseringsprocessen. Den undersökning av modernismens rötter som påbörjades under 1970-talet frigjorde sig medvetet från den äldre historieskrivningen, sökte sig till källorna och ställde rörelsen i en ny belysning.²⁶

Om 1970-talet huvudsakligen höll fast vid en kritisk hållning till modernismen, framstår 1980-talet som en tid då perioden började betraktas i en mer positiv dager. Under året 1980 uppmärksammades femtioårsjubileet av Stockholmsutställningen 1930 med en serie olika evenemang, något som spädde på debatten men

som också ökade intresset för särskilt 1930-talets arkitektur.²⁷ Eva Rudberg har i sin forskning lyft fram speciellt den tidiga modernismen i Sverige, och hennes vetenskapliga produktion har betytt mycket för att rikta ljuset mot epoken.²⁸ Hennes hemvist, Arkitekturmuseet i Stockholm, är en institution som i hög grad har varit ett forum för kunskapsförmedling om modernismen och det svenska välfärdssamhällets byggda miljöer.²⁹

Arkitekturmuseet stod också bakom den enda publikation hittills som har gett en heltäckande bild av 1900-talets svenska arkitektur - antologin *Att bygga ett land. 1900-talets svenska arkitektur* - som publicerades 1998.³⁰ Boken rymmer mycket av den arkitekturhistoriska forskning som utfördes under 1900-talets sista decennier, för vilken särskilt modernismen bildade ett centralt ämne. I boken står det moderna svenska samhällsprojektet i förgrunden, och denna bild har också blivit den dominerande tolkningsgrunden för 1900-talets arkitektur.

Det är knappast möjligt att på ett enkelt sätt förklara relationen mellan historieskrivning och kulturarv, men det är tydligt att historieforskningen kontinuerligt levererar ett viktigt material till kulturarvsvetenskapen. Historieskrivningen lägger grunden för en teoretisk och ideologisk tolkning av det befintliga byggnadsbeståndet, vilket i sin tur påverkar kanonbildning och urvalet för lagligt skydd. På ett mer direkt sätt utgör historieskrivningen också en viktig resurs för den tillämpade kulturmiljövården, exempelvis när det gäller inventeringsinsatser, underhåll och restaurering.

Från historia till kulturarv

Den forskning om svensk modernism som tog fart under 1980-talet spelade en stor roll för etableringen av ett modernt kulturarv under det följande decenniet. I ett mer övergripande perspektiv kan historieskrivningen om modernismens arkitektur också betraktas som ett uttryck för en tidsanda, en beredskap att ta emot och uppskatta en historisk epok som under en period hade kritiserats hårt. 1900-talets arkitekturhistoriska forskning har successivt lyft fram en rad historiska epoker och därmed bidragit till

att etablera dem som kulturarv. Ur det perspektivet kan den moderna epoken betraktas som det senaste tillskottet i en svensk kanon.

Mellankrigstidens reception av det svenska 1700-talet är en intressant jämförelse. Precis som när det gäller det moderna kulturarvet skedde etableringen stegvis. Intresset för 1700-talets bebyggelse började märkas vid sekelskiftet 1900, men epoken betraktades fortfarande med kritisk blick. Under 1920-talet hade inställningen förändrats, och 1700-talets arkitektur och inredningar blev ett etablerat forskningsfält. Epoken visualiserades och populariserades med hjälp av publikationer och utställningar, och särskilt Nordiska museet var ett forum som förmedlade dessa visioner. Snart väcktes frågan om att restaurera eller rekonstruera vissa särskilt uppmärksammade miljöer, något som också skedde under 1930-talet. Då förverkligades flera projekt som syftade till att levandegöra bilden av det svenska 1700-talet. Dessa iscensättningar av verkliga miljöer fick ett stort genomslag och de präglar fortfarande den vedertagna bilden av epoken.³¹

Så småningom kom även 1800-talets arkitektur att lyftas fram som ett viktigt kulturarv. Intresset för 1800-talet inleddes redan under 1950-talet men det gjorde sig gällande först under de två följande decennierna.³² När kritiken mot efterkrigstidens radikala stadsomvandlingar väl slog igenom under 1970-talet, blev de sargade 1800-talsmiljöerna en symbol för värden som hotades av den moderna samhällsutvecklingen.³³ Intresset för 1800-talet kan också betraktas som ett uttryck för viljan att återskapa en historisk kontinuitet, något som modernismen ansågs ha brutit. Byggnadsvård och miljövård ingick som viktiga delar i tidens alternativrörelse, liksom intresset för folklig kultur och hantverkstraditioner.

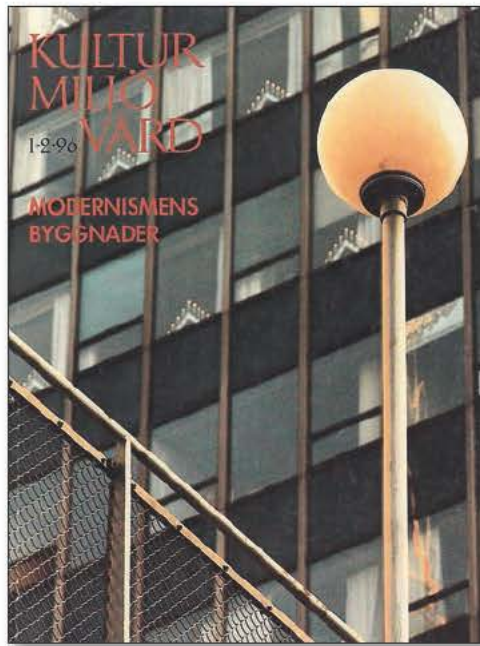
När den moderna arkitekturen började aktualiseras under 1980-talet var den svenska kulturmiljövärden i hög grad inriktad mot äldre tiders byggande. Under Ove Hidemarks period som professor i restaureringskonst vid Konsthögskolan 1986–94 stod kunskapen om material, teknik och hållbarhet i fokus, vare sig studierna handlade om det äldsta byggnadsbeståndet eller 1800-talets nygotik. Ur den aspekten kunde

modernismens byggnader betraktas som artfrämmande, något som särskilt gällde efterkrigstidens industriellt präglade material och arbetsmetoder. I den polariseringen stod de moderna husen som en motbild till tidlöst byggande och sekelgamla traditioner. Det blev också en grundläggande princip att modern teknik inte kunde accepteras när det gällde tillägg eller ingrepp i äldre byggnader.³⁴

I de sammanhang där modernismens byggnader introducerades som kulturarv under 1990-talet verkar man ha räknat med ett visst motstånd. Eva Rudbergs inledande artikel i *Kulturmiljövärd*s temanummer 1996 fick rubriken ”Ett kontroversiellt byggnadsarv att värna”. Den moderna arkitekturen betecknades som kvalitativt annorlunda än den äldre; den var enligt Rudberg egentligen inte avsedd att bli konserverad, eftersom dess inneboende idé var att gammalt skulle ersättas med nytt så snart funktionen krävde det. Mot detta ställde hon argumentet att även modernismens byggnader behövde bevaras för att det inte skulle uppstå ett tomrum i den byggnadshistoriska sekvensen.³⁵ Det var också på det sättet som modernismens byggnader kom att inordnas i kulturhistorien och läggas till som ytterligare en epok i det nationella arvet.

En ytterligare aspekt som ibland framhölls när det gällde att bevara modernismens byggnader, var att de inte åldrades vackert och att de var beroende av att presenteras i ursprungligt skick. Detta kunde vara problematiskt i en restaureringsteori som framhävde patina och slitage och som värnade om byggnaders förändringshistoria över tiden. När Sveaplans flickläroverk restaurerades var målet att återställa byggnaden till sitt ursprungliga utseende så långt det var möjligt.³⁶ Emellertid aktualiserades frågan om nyskick vid samma tid också när det gällde restaurering av äldre byggnader. Kina slott, som restaurerades under ledning av slottsarkitekten Ove Hidemark åren 1990–96, är ett exempel på detta. Här valde Hidemark att inte låta exteriören behålla tidens patina utan återskapade dess förmodat ursprungliga lyster.³⁷

Det var inte enbart i form av restaureringar som den tidiga modernismen iscensattes under 1990-talet. Även nya byggnader kunde inspireras

FIGUR 5-6. Under 1990-talet fick det moderna byggda kulturarvet ett definitivt genomslag i den svenska debatten, och flera tidskrifter publicerade specialnummer som belyste frågan ur ett brett perspektiv. Här ses omslagen till Kulturmiljövårds temanummer "Modernismens byggnader" från 1996 (övre bilden) och Byggnadskulturs temanummer "Att restaurera modernismen" från 1999 (undre bilden).

av epoken, och begrepp som nymodernism och nyfunktionalism användes för att beskriva fenomenet. Ett relativt tidigt exempel är bostadsområdet Starrbäckssängen i Stockholm, som började byggas under 1990-talets första år. Stadsplanen var influerad av bostadsområden i 1920-talets Berlin och Paris, medan bostadshusen medvetet gestaltades med utgångspunkt från den intelligande 1930-talsbebyggelsen på Gärdet, något som uttryckligen föreskrevs i ett program för den yttre miljön.³⁸

Även en av det svenska 1900-talets allra sista arkitektoniska manifestationer, bostadsmässan H99 i Norra hamnen i Helsingborg sommaren 1999, innebar en satsning på återanvänd modernism.³⁹ Här var det inte enbart 1930-talets estetik som kom till uttryck, utan referenser fanns också till 1950-talets omtalade utställning H55 i samma stad. De överlagrade tidsplanen var något som uppmärksammades i tidskriften *Byggnadskulturs* restaureringsnummer samma år, vars ledare hade rubriken "Modernistisk renässans". I artikeln gjordes en direkt koppling mellan samtidens nymodernism och intresset för att bevara modernismens äldre byggnader.⁴⁰

Slutdiskussion

Den moderna arkitekturen fördes fram som en ny och betydelsefull del av kulturarvet under 1900-talets sista decennier. På internationell nivå drevs frågan av intresseorganisationer som Docomomo och Icomos, vilka pekade ut det moderna byggnadsbeståndet som någonting försammat och hotat. För att motverka detta förespråkades en rad målmedvetna insatser, som forskning, inventering, lagstiftning och opinionsbildning. Flera av den tidiga modernismens märkesbyggnader i Europa hotades länge av förfall, men efter omfattande restaureringsinsatser kunde de räddas för framtiden och visas upp som förebildliga exempel. De övergripande principfrågorna kring det moderna kulturarvet formulerades på en internationell nivå, men det praktiska genomförandet av programmet präglades i hög grad av den situation som rådde i de enskilda länderna. Sverige blir ett tydligt exempel på detta.

Det moderna samhällets utveckling var en fråga som diskuterades livligt under 1970-talet, då samtidens stora byggprojekt utsattes för hård kritik. Så småningom riktades intresset åter mot modernismens bebyggelse, men nu betraktad som en historisk epok. I Sverige blev Stockholmsutställningens femtioårsjubileum 1980 inledningen till ett återupprättande av inte bara den tidiga modernismen utan så småningom av hela den utveckling inom arkitekturen som sträckte sig fram till miljonprogrammet. Det var i detta skede som det moderna kulturarvet lyftes fram som en viktig fråga i internationella sammanhang. I Sverige kom det moderna kulturarvet att bli synonymt med modernismens epok, den tid mellan 1930-tal och 1970-tal som redan hade skrivits in i historien som det stora välfärdsprojektets period.

Denna begränsade tolkning av det moderna kulturarvet i Sverige kan betraktas som ett uttryck för de frågeställningar som varit tongivande inom forskningen och samhällsdebatten sedan 1970-talet. Definitionen av det moderna kulturarvet som just modernismens kulturarv har i grunden bestått sedan frågan fick fäste i Sverige under 1990-talet. Den snäva kopplingen till modernismen och välfärdsprojektet kan vara problematisk för kulturmiljövården, eftersom den utesluter stora delar av 1900-talets bebyggelse.

Om gränserna för det moderna kulturarvet i stället vidgades och blev en beteckning för hela 1900-talets arkitektur, som definitionen lyder hos exempelvis Icomos, skulle betydligt fler miljöer kunna inkluderas. Såväl det tidiga som det sena 1900-talets miljöer skulle då på ett oproblematiskt sätt betecknas som modernt kulturarv, även om de inte räknas till modernismen. Också restaureringar, rekonstruktioner och andra historiska iscensättningar gjorda under 1900-talet kan mycket väl försvara sin plats i ett modernt kulturarv, trots att de går långt utanför modernismens gränstragningar.

Även om det moderna kulturarvet var en prioriterad fråga under 1900-talets sista årtionde betyder inte det att hela problemet fick sin lösning. Den tillämpade kulturmiljövården står fortfarande inför stora utmaningar; efter-

krigstidens stora bostadsbestånd, industrins och försvarets övergivna anläggningar, för att nämna några. På många håll saknas både överblickande inventeringar och djuplodande analyser av den moderna tidens bebyggelse. Man kan därför undra vad som hände med den diskussion som pågick intensivt för omkring tjugo år sedan. Är det så att de byggda miljöerna, det materiella kulturarvet, håller på att förlora sin betydelse i en debatt som ägnar sig åt andra frågor? Immateriella kulturarv och kulturarvsbruk i allmänhet leder naturligtvis till intressanta diskussioner, men det byggda kulturarvet kan inte vänta, det är en realitet som kräver ställningstagande och handling.

VICTOR EDMAN är docent i arkitekturhistoria, verksam som forskare och lärare vid KTH Arkitekturskolan i Stockholm. Hans forskning har bland annat varit inriktad på frågor kring restaurering, historiografi, kulturarv och nationell identitet.

victor.edman@arch.kth.se
KTH Arkitekturskolan
Kungliga Tekniska högskolan
100 44 Stockholm

Noter

- 1 Se Internetkällor: *Stiftung Bauhaus Dessau*.
- 2 Theodore H.M. Prudon lyfter fram flera restaureringar av modernismens pionjärverk som betydelsefulla för den fortsatta diskussionen om ett modernt kulturarv. Det gäller förutom Bauhausskolan till exempel Le Corbusiers Villa Savoie i Poissy och Weissenhof Siedlung i Stuttgart. Se Prudon 2008, s. 6–10. Även 1980-talets rekonstruktion av Mies van der Rohes Barcelonapaviljong är betydelsefull i sammanhanget. Se Prudon 2008, s. 185–193. Flera av dessa exempel togs också upp i den svenska diskussionen, se till exempel Rudberg 1996c.
- 3 Se Internetkällor: *Docomomo*.

- 4 Vid grundandet formulerades Docomomos program kortfattat i dokumentet *Eindhoven Statement*, se under Internetkällor.
- 5 Se information och historik på Internetkällor: *Icomos*.
- 6 Se till exempel *Seminar on 20th century heritage. Helsinki 18-19-VI-1995*, 1995.
- 7 Se Internetkällor: *International Scientific Committee on Twentieth-Century Heritage*.
- 8 Se Internetkällor: *Expert meeting on the Global Strategy, June 1994*, s. 4 och passim.
- 9 De moderna världsarven har listats i en ny inventering, se Internetkällor: *Modern heritage properties on the World Heritage List (as at July 2011)*. Sedan 2001 bedriver World Heritage Centre, Icomos och Docomomo ett gemensamt projekt för att öka andelen moderna världsarv, se Internetkällor: *Modern Heritage Programme*. Se även Internetkällor: *World Heritage Papers 5. Identification and Documentation of Modern Heritage*.
- 10 Konferensen dokumenterades i en rapport, se *Twentieth-Century Architectural Heritage: Strategies for Conservation and Promotion*, 1994.
- 11 Se Internetkällor: *Recommendation No. R (91) 13 of the Committee of Ministers to Member States on the Protection of the Twentieth-Century Architectural Heritage*.
- 12 Internetkällor: *Conserving Twentieth-Century Built Heritage. A Bibliography*. Bibliografen är uppdelad på fyra ämnesområden som berör 1900-talets byggda kulturarv (History and Background; Conservation of Twentieth-Century Buildings and Structures; Conservation of Specific Construction Materials and Systems; Sustainability and Adaptive Reuse). Av de titlar som är listade under rubriken Conservation of Twentieth-Century Buildings and Structures, är endast 14 av 229 utgivna före 1990 (s. 14-32).
- 13 Rudberg 1999a, s. 32.
- 14 Se till exempel uppgifter om Eva Rudbergs forskning och arbetet med Docomomo i Arkitekturmuseets årsredovisning 1993/94, *Realism och arkitektur. Arkitekturmuseet. Årsbok 1994*, 1994, s. 110 f.
- 15 Skriften hade kommit till i samverkan mellan Svenska Docomomo-gruppen, Riksantikvarieämbetet, Arkitekturmuseet och Stockholms stadsmuseum med stöd från Byggnadsnämnden. Texterna var skrivna av Eva Rudberg, Olof Antell, Ingela Blomberg och Jan Lisinski. Se *Funktionalismen - värd att vårda!*, 1992.
- 16 Se *Femtioalet. Arkitekturmuseet. Årsbok 1995*, 1995.
- 17 Simonsson & Johansson 1990.
- 18 Se till exempel Almquist 1996a; Almquist 1996b; Almquist m.fl. 1997.
- 19 *Kulturmiljövård 1-2*, 1996.
- 20 Konferensen dokumenterades i en rapport, *Vision and Reality: Social Aspects of Architecture and Urban Planning in the Modern Movement, Conference Proceedings, International Conference 5, Stockholm 1998*, 1998.
- 21 *Ibid.*, s. 6.
- 22 *Ibid.*, s. 289.
- 23 Se Bedoire 1999 samt *Arkitektur och politik. Arkitekturmuseet. Årsbok 1999*, 1999, s. 126.
- 24 *Byggnadskultur 3*, 1999.
- 25 *Att bygga ett land*, 1998, s. 364. Sveaplans flickläroverk samt kollektivhuset på John Ericssonsgatan ingick i katalogen som exempel på byggnader från 1930-talet, och här lyftes de nyligen genomförda restaureringsinsatserna fram i texten, s. 282 f.
- 26 Christina Pech har i en färsk avhandling undersökt 1970-talets arkitektur och arkitekturdebatt, se Pech 2011. Claes Caldenby har i en kortfattad historiografisk översikt konstaterat att historien om den svenska modernismen började skrivas omkring 1970. Se Caldenby 2004, s. 25.
- 27 Pech 2011, s. 167-198.
- 28 Se till exempel Rudberg 1981, 1989, 1999b.
- 29 Verksamheten skildras i Arkitekturmuseets årsböcker.
- 30 Boken kom till som en katalog till en utställning om 1900-talets svenska arkitektur som visades i Frankfurt 1998. Se *Att bygga ett land*, 1998, s. 7 f. Se också Caldenby 2004, s. 27 ff.
- 31 För en diskussion kring hur det svenska 1700-talets miljöer etablerades som kulturarv, se Edman 2008.
- 32 Caldenby 2004, s. 24 f.
- 33 Johansson 1997.
- 34 Se Edman 1999, s. 141-201.
- 35 Rudberg 1996b, s. 2 f.
- 36 Se Almquist 1996a och Almquist 1996b.
- 37 Hidemark 1996.
- 38 Blomberg 1998, s. 4 f. Planeringen av Starrbäckensängen skedde samtidigt som Stockholms stadsbyggnadskontor i samarbete med Stockholms stadsmuseum arbetade fram ett miljöprogram för den befintliga bebyggelsen på Gärdet, vilket presenterades 1991 i rapporten *Gärdet - tidig funktionalism. Miljöprogram för ett riksintressant område*.
- 39 Processen bakom byggandet av Norra hamnen i Helsingborg har beskrivits av projektledaren Ole Reiter, se Reiter 1999.
- 40 Paus von Arnold 1999.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor och litteratur

- Almquist, Torbjörn, 1996a, "Sveaplans flickläroverk", *Arkitektur 2* (s. 24-30).
- Almquist, Torbjörn, 1996b, "Sveaplans flickläroverk", *Kulturmiljövård 1-2* (s. 78-82).
- Almquist, Torbjörn, Eva Rudberg & Britt Wisth, 1997, *Sveaplan: en skola i tidlös funktionalism. Arkitektur 4*, 1980 [tema: "Svensk funktionalism"].
- Arkitektur 2*, 1996 [tema: "Restaurerat: 17-, 18- 1900-tal"].
- Arkitektur och politik. Arkitekturmuseet. Årsbok 1999*, red. Christina Engfors & Sture Balgård, 1999.
- Att bygga ett land. 1900-talets svenska arkitektur*, red. Claes Caldenby, 1998.
- Bedoire, Fredric, 1999, "Att restaurera modernismen", *Byggnadskultur 3* (s. 4-5).
- Blomberg, Ingela, 1998, *Starrbäckensängen. Byggnadskultur 3*, 1999 [tema: "Att restaurera modernismen"].
- Caldenby, Claes, 1998, "Vid medelvägens slut? 1975-1998",

Att bygga ett land. 1900-talets svenska arkitektur, red. Claes Caldenby (s. 142-197).

Caldenby, Claes, 2004, "Halva kungariket? Om den svenska arkitekturens historiografi", *Nordisk Arkitekturforskning* 3 (s. 19-32).

Edman, Victor, 1999, *En svensk restaureringstradition. Tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn*.

Edman, Victor, 2008, *Sjuttonhundralet som svenskt ideal. Moderna rekonstruktioner av historiska miljöer. Femtiotalet. Arkitekturmuseet. Årsbok 1995*, red. Christina Engfors & Eva Rudberg, 1995.

Funktionalismen – värd att vårda!, red. Eva Rudberg, 1992. *Funktionalismens genombrott och kris. Svenskt bostadsbyggande 1930-80*, Arkitekturmuseet, 1980.

Gärdet – tidig funktionalism. Miljöprogram för ett riksintressant område, Stockholms stadsbyggnadskontor, 1991.

Hidemark, Ove, 1996, "Kina slott, Stockholm", *Arkitektur* 2 (s. 4-9).

Johansson, Bengt O.H., 1997, *Den stora stadsomvandlingen. Erfarenheter från ett kulturmord. Kulturmiljövård 1-2*, 1996 [tema: "Modernismens byggnader"].

Paus von Arnold, Catherine, 1999, "Modernistisk renässans", *Kulturmiljövård* 3 (s. 3).

Pech, Christina, 2011, *Arkitektur & motstånd. Om sökandet efter alternativ i svensk arkitektur 1970-1980*.

Prudon, Theodore H.M., 2008, *Preservation of Modern Architecture*.

Realism och arkitektur. Arkitekturmuseet. Årsbok 1994, red. Christina Engfors, 1994.

Reiter, Ole, 1999, *Norra hamnen: hela processen*.

Rudberg, Eva, 1981, *Uno Åhrén. En föregångsman inom 1900-talets arkitektur och samhällsplanering*.

Rudberg, Eva, 1989, *Sven Markelius, arkitekt*.

Rudberg, Eva, 1996a, "Det möjligas konst", *Arkitektur* 2 (s. 31).

Rudberg, Eva, 1996b, "Ett kontroversiellt byggnadsarv att värna", *Kulturmiljövård 1-2* (s. 2-3).

Rudberg, Eva, 1996c, "Internationell vårdproblematik - några exempel", *Kulturmiljövård 1-2* (s. 18-28).

Rudberg, Eva, 1999a, "Docomomo. Organisationen som bevakar det modernistiska arvet", *Byggnadskultur* 3 (s. 32).

Rudberg, Eva, 1999b, *Stockholmsutställningen 1930. Modernismens genombrott i svensk arkitektur*.

Råberg, Marianne, 1996, "Att värna det moderna. Om Stadsmuseets arbete med den yngre stockholmsbebyggelsen", *Kulturmiljövård 1-2* (s. 92-98).

Seminar on 20th century heritage. Helsinki 18-19-VI-1995, Icomos, 1995.

Simonsson, Lena & Bengt O.H. Johansson, 1990, "Striden om Sveaplans gymnasium", *Kulturmiljövård* 4 (s. 44-47).

Twentieth-Century Architectural Heritage: Strategies for Conservation and Promotion. Proceedings: Colloquy organised by the Council of Europe with the Austrian Ministry of Science and Research and the Bundesdenkmalamt, Vienna (Austria), 11-13 December 1989, Council of Europe, 1994.

Vision and Reality: Social Aspects of Architecture and Ur-

ban Planning in the Modern Movement, Conference Proceedings, International Conference 5, Stockholm 1998, Docomomo, 1998.

Internetkällor

Conserving Twentieth-Century Built Heritage. A Bibliography, red. Susan Macdonald & Gail Ostergren, 2011 [pdf] http://getty.edu/conservation/publications_resources/pdf_publications/mod_arch_bib_aug11.pdf (hemsidan besökt 10 november 2011).

Det moderna samhällets kulturarv, Riksantikvarieämbetet, 2006 [pdf] http://www.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/2006/november/program_det_moderna_samhallets.pdf (hemsidan besökt 15 augusti 2011).

Docomomo <http://www.docomomo.com/> (hemsidan besökt 3 juni 2011).

Eindhoven Statement, 1990 [pdf] http://www.docomomo.com/pdfs/about/eindhoven/105123_eindhovenstatement.pdf (hemsidan besökt 16 augusti 2011).

Expert meeting on the Global Strategy, June 1994, Unesco, World Heritage Centre, 1994 [pdf] <http://whc.unesco.org/archive/global94.htm> (hemsidan besökt 17 oktober 2011).

Icomos <http://www.icomos.org/index.php/en/> (hemsidan besökt 18 oktober 2011).

International Scientific Committee on Twentieth-Century Heritage (ISC20C) <http://icomos-isc20c.org/> (hemsidan besökt 14 september 2011).

Modern Heritage Programme (Unesco World Heritage Centre) <http://whc.unesco.org/en/modernheritage> (hemsidan besökt 17 juni 2011).

Modern heritage properties on the World Heritage List (as at July 2011) [pdf] <http://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-38-2.pdf> (hemsidan besökt 5 oktober 2011).

Recommendation No. R (91) 13 of the Committee of Ministers to Member States on the Protection of the Twentieth-Century Architectural Heritage. Council of Europe, Committee of Ministers, 1991 [pdf] <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=572353&SecMode=1&DocId=597874&Usage=2> (hemsidan besökt 2 oktober 2011).

Stiftung Bauhaus Dessau <http://www.bauhaus-dessau.de/index.php?de> (hemsidan besökt 20 oktober 2011).

Unesco <http://whc.unesco.org/> (hemsidan besökt 10 augusti 2011).

World Heritage Papers 5. Identification and Documentation of Modern Heritage. Unesco, World Heritage Centre, 2003 [pdf] <http://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-38-1.pdf> (hemsidan besökt 5 september 2011).

The 20th century goes down in history. Establishing a new cultural heritage by Victor Edman

Summary

Modern architecture was promoted in the closing decades of the 20th century as a new and important part of the cultural heritage. At international level, the issue was pursued by organisations such as Docomomo and Icomos, which pointed to the modern building stock as being neglected and endangered. A number of purposive measures, such as research, inventory, legislation and opinion promotion, were advocated in order to counteract this. Several iconic Early Modernist buildings in Europe were threatened with decay but, thanks to extensive restoration measures, could be rescued for posterity and presented as examples worth following. The overarching issues of principle concerning the modern cultural heritage were formulated at international level, but the practical implementation of the programme hinged to a great extent on the situation prevailing in the individual countries. Sweden is a case in point.

The development of modern society was a topic of lively discussion in the 1970s, when, not least, the major construction projects of the time came in for massive criticism. Interest eventually reverted to Modernist development, but this time regarded as an epoch of history. In Stockholm, the fiftieth anniversary, in 1980, of the Stockholm Exhibition ushered the reinstatement, not only of Early Modernism but eventually of the entire phase of architectural development down to the Million Homes Programme. It was at this point that the modern cultural heritage was highlighted as an important issue on the international plane. In Sweden it came to be equated with the Modernist epoch, the years between the 1930s and 1970s which had already gone down in history as the period of the great welfare project.

This limited interpretation of Sweden's mod-

ern cultural heritage can be regarded as an expression of the topics which have set the tone of research and social debate since the 1970s. The definition of the modern cultural heritage as the Modernist cultural heritage has basically endured since the issue gained a foothold in Sweden during the 1990s. This narrow nexus with Modernism and the welfare project can be a problem to heritage governance, excluding as it does large swathes of 20th century urban development. If instead the boundaries of the modern cultural heritage were to be extended and the term applied to the whole of 20th century architecture, as it is, for example, in the Icomos definition, a good many more environments could be included. Environments of both the early and late 20th century could then be regarded without difficulty as modern cultural heritage, even if they are not counted as works of Modernism. Restorations, reconstructions and other historic settings created in the 20th century could also very well hold their own as parts of a modern cultural heritage, despite going far beyond the bounds of Modernism.

Even if the modern cultural heritage was a priority issue in the final decade of the 20th century, this did not solve the problem completely. Applied heritage conservation still has great challenges to face: the large post-war housing stock and the derelict facilities of industry and the defence establishment, to name but a few examples. Both general inventories and in-depth analyses of the urban development of modern times are lacking in many quarters, which makes one wonder what became of the discussion that was in progress 20 years ago. Could it be that built environments, the material heritage, are losing their significance in a debate focusing on new cultural heritage issues?

Keywords: History of architecture, History of built environment, Historiography, Modern heritage, Swedish architecture, 20th century

Kiruna Stadshus

Återskapandets metafysik

LARS GEZELIUS & TOMAS LEWAN

Kiruna stadshus med fasad åt gruvan. Tornet är en gjutjärnskonstruktion tillverkad på Svedala gjuteri och har utsmyckningar av Bror Marklund. De 23 klockornas melodier är komponerade av Werner Wolf Glaser. Namn och texter på klockorna har skapats av Björn-Erik Höijer. Bredvid stadshuset till vänster i bilden finns byggnader ritade av Ralph Erskine samt hotell Ferrum som liksom stadshuset är ritat av Artur von Schmalensee, därefter tre stycken punkthus samt Luossavaaras dagbrott i siluett. Nedanför stadshuset ligger radhus ritade av Folke Hederus och längs järnvägen ligger stationshuset ritat av Folke Zettervall.

FOTO: Daryoush Tahmasebi 2011, Norrbottens museum.

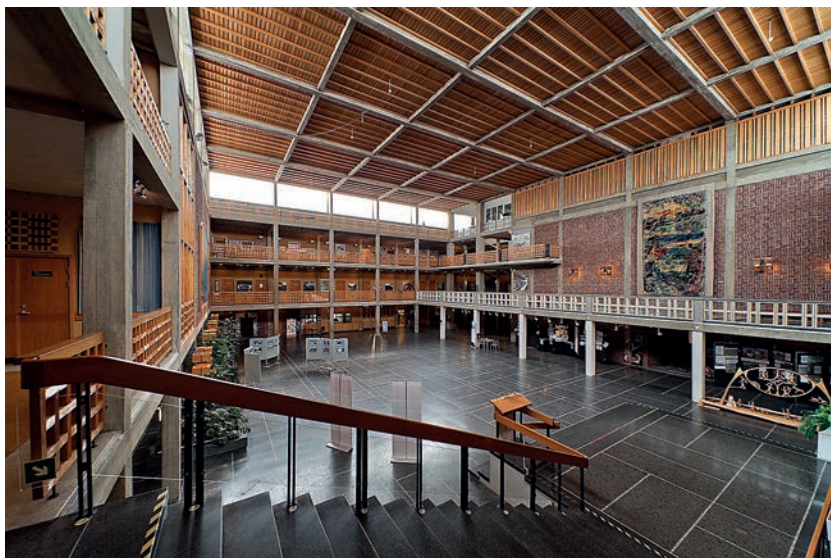
Gruvdriften kring Kiruna håller sakta på att underminera den mark som staden ligger på. Detta får påtagliga konsekvenser för den befintliga bebyggelsen, och stora delar av samhället kommer inom en nära framtid att genomgå en radikal omvandling. Kiruna stadshus är en av de första byggnader som berörs av processen, och redan 2016 påverkas platsen där det ligger. Om gruvdriften skall kunna fortsätta är det

omöjligt att bevara stadshuset på den ursprungliga platsen, och de enda alternativ som återstår är flyttning eller rivning.

Vi vill visa på möjligheten att bygga upp stadshuset igen på en ny plats i staden, och vi menar att ett bevarande av byggnaden kan fungera som en startmotor i hela stadsomvandlingen. Tanken på att flytta byggnaden är inte okontroversiell. Tekniska och ekonomiska utredningar får svara på

om det är praktiskt och ekonomiskt rimligt att bevara byggnaden, men därutöver behöver man diskutera det arkitektoniskt och kulturhistoriskt lämpliga i att flytta en byggnad av stadshusets dignitet.

Kiruna stadshus är ritat av Artur von Schmalensee och uppfördes under åren 1959 till 1963. År 1964 tilldelades stadshuset Kasper Salin-priset, med motiveringen att det var "Sveriges vackraste offentliga byggnad".

Entréhallen, Kiruna stadshus. Ryaväv-naden "Soltruman" av Sven Erixson är tänkt som en vertikal accent i rummet. De parställda lampetterna som flankerar ryan är tillverkade på Kiruna Praktiska Ungdomsskola. Väggtäckningen är av holländskt tegel och golvet av cementmosaik. Trädetaljer är tillverkade framförallt av oregon pine. Nedanför paradtrappan står en skulptur av trä och horn skapad av Lars Levi Sunna.

FOTO: Daryoush Tahmasebi 2011, Norrbottens museum.

Byggnaden är en viktig symbol för Kiruna, och den är placerad och utformad som en länk mellan staden och gruvan. Den storslagna entréhallen används flitigt av kirunaborna vid fester och andra arrangemang. Rummet är en stor, varm mötesplats och kallas ofta för "kirunabornas vardagsrum". En stad av Kirunas storlek och geografiska läge behöver ett sådant rum.

Sedan 2002 är Kiruna stadshus byggnadsminne enligt kulturminneslagen. Frågan om byggnadsminnesförklaring väcktes av kommunstyrelsen i Kiruna. Norrbottens museum, som utredde ärendet på Länsstyrelsens uppdrag, kom fram till att "byggnaden har ett kulturhistoriskt värde som väl motiverar en byggnadsminnesförklaring".

I april 2011 ansökte Kiruna kommun och gruvbolaget LKAB hos Länsstyrelsen om att byggnadsminnesskyddet skulle hävas. Motivet till detta var att kommunen ville riva stadshuset. Länsstyrelsens avsikt är

dock att stora delar av det som är utpekat i skyddsbestämmelserna ska monteras ned och återuppföras och att byggnadsminnesskyddet ska bestå. Beslut om detta väntas under mars 2012.

Ett utredningsuppdrag

Som ett led i bedömningen av stadshuset och möjligheten att bevara byggnaden beställde Länsstyrelsen våren 2011 en utredning av Schlyter/Gezelius Arkitektkontor genom arkitekterna Lars Gezelius och Anne Teresiak. Utgångspunkten var att undersöka huruvida stadshuset kan bevaras med hjälp av vedertagna restaureringsmetoder. Principen var att byggnadens idé – så som den är gestaltad i form och material – skall finnas kvar. Därför var det ett önskemål att bibehålla de delar som kan bevaras.

Den gjorda utredningen visar hur stadshuset kan demonteras och återuppbas på en ny plats. Även kostnaden för detta har beräknats.

Bedömningen är dock att betongen är för skör för att flyttas. I ett återuppbyggt stadshus återskapas därför betongarbetena efter husets originalritningar.

Konrad Hernelid, stadshusets konstruktör, bidrog till utredningen med ritningar från tiden då huset byggdes, och han deltog i en idédiskussion kring dess framtida möjligheter. Byggnaden är enligt konstruktören uppförd exakt enligt ritningarna, och i kombination med en inventering är det därför möjligt att med stor precision återskapa betongens form och yta. Byggnadsdelar som tornet, trappor, skärmtak, dörrar, räcken, fönster och inredningar med mera kan demonteras, restaureras och återplaceras i den nya stommen.

Efter en återuppbyggnad kan stadshuset förses med den senaste tekniken inom data- och telekommunikation, värmesystem och annan utrustning, helt i enlighet med dagens krav och önskemål. Genom att tillåta

Fullmäktigesalen i Kiruna stadshus med inredning av Folke Sundberg. Kvadraten som tema går igen i hela byggnaden, som till exempel i de parställda kvadraterna i skranket. Gardinerna är formgivna av Barbro Nilsson och vävda i Märta Måås-Fjetterströms ateljé i Bästad. Kirunaskåpet som syns i fonden till höger är tillverkat av Gunnar Sjölund och elever på Kiruna Praktiska Ungdomsskola. Den stora målningen till höger föreställande Kirunavaara är målad av Sixten Lundbohm. FOTO: Daryoush Tahmasebi 2011, Norrbottens museum.

ett uppdaterat lokalprogram och en anpassning till den nya platsen samt till dagens och framtidens arbetsmiljö, är det möjligt att åstadkomma en modern stadsförvaltning.

Ett byggnadskalkylföretag har beräknat vad det skulle kosta att återuppföra stadshuset. Kalkylen hamnade på 25 700 kronor per kvadratmeter för en återuppbyggnad och uppgradering av stadshuset, eller totalt cirka 254 miljoner kronor. Vissa kostnader tillkommer, bland annat moms på 25 procent och kostnad för en ny tomt.

Stadshuset i ett sammanhang

Kiruna stadshus hör till en genre inom svensk nittonhundratalsarkitektur som befinner sig mellan det klassiska och det moderna - modernt, men inte modernistiskt som det har sagts även om exempelvis Peter Celsings arkitektur. Byggnaden har tydligt klassicerande referenser. Liksom flera betydande byggnadsverk uppförda under epoken är den ett

”stadspalats”. Den har en klassisk indelning och rytmisering av fasaderna och en plan med ett klassiskt atrium och en plan med ett klassiskt atrium som huvudtema, samtidigt som formen är modern.

Inte desto mindre hänför sig uppbyggnaden av det moderna Kiruna och stadshuset till modernismens epok - med dess krav på renlärighet och dess syn på relationen mellan byggnad och miljö. Man kan fråga sig om det är detta som styr vår syn på Kiruna stadshus i slutändan. Är byggnaden främst en referenspunkt i ett koordinatsystem av sanningar och först i andra rummet en byggnad i mer ordinär bemärkelse? Modernismens tendens till dogmatism och renlärighetsiver tillsammans med Schmalensees kontextuella attityd kan vara sådant som får oss att känna att byggnadens unika plats och placering inte får ändras. Är det därför tanken på en demontering följt av en återuppbyggnad på en annan plats är kontroversiell?

Stora delar av det svenska byggnadsarvet kan sägas bestå av typbyggnader - från enklaste parstuga eller skånelänga till 1700-talets rokokoherrgård. Flyttning och återbruk av hela eller delar av byggnader har varit vanligt genom seklerna. Och flyttades inte byggnaderna fysiskt så kan man se ett slags mobilitet i upprepningen av typerna.

Statens fastighetsverk är i färd med att se över sitt innehav av historiskt värdefulla byggnader, och i samband med detta öppnar man för möjligheten att avyttra fastigheter vars typ redan finns representerad. Med detta synsätt är vissa byggnader omistliga, medan andra är umbärliga. Som en jämförelse kan man ställa sig frågan hur pass unik en byggnad som Kiruna stadshus är. Hur många arkitektoniskt högklassiga motsvarigheter från den tiden finns det i landet? Kvalitativa jämförelser som Värnamo stadshus, stadshuset i Nyköping eller Lunds stadshall bildar tillsammans

med ytterligare ett fåtal objekt en egen grupp. Men man kan konstatera att det i varje fall inte finns något annat stadshus som har fått Kasper Salin-priset.

Byggnaden som allkonstverk

Till sin karaktär är Kiruna stadshus en mer unik byggnad än 1700-tals herrgården. Men det handlar likväl om en typpyggnad, som via stadshuset i Stockholm och rådhuset i Köpenhamn räknar sin historia bakåt till Palazzo Ducale i Siena.

I Johan Örns avhandling *I rummets kraftfält* analyseras Stockholms stadshus, Sveriges riksbank vid Brunkebergs torg och ytterligare några byggnader utifrån deras egenskaper som allkonstverk - måhända genomförda i regi av en arkitekt men med en stor mängd självständiga aktörer som medskapare. Vi talar om de förnämsta byggnaderna från sin tid, där konst, hantverk, arkitektur och funktion tillsammans bildar en enhet.

Här uppstår kvaliteter som är oberoende av dessa byggnaders fysiska lokalisering. Byggnaderna blir till inre världar med sina egna samband och verkligheter. Dessa verkligheter motsäger inte att byggnaderna har skapats för en annan men gärna likartad fysisk plats - möjligtvis med förbehållet att byggnaderna kan behöva orienteras väderstrecksmässigt på ett likartat vis som där de uppfördes. Lanterninen på Kiruna stadshus är till exempel stängd mot söder men öpp-

nar sig mot de övriga väderstrecken.

Den tyska världsutställningspaviljongen i Barcelona från 1929, som byggdes upp igen på sin ursprungliga plats under 1980-talet, exemplifierar det återskapandets metafysik som är en ytterligare dimension i en rekonstruerad byggnad. Detta är något som den erbjuder utöver sin ursprungliga arkitektur och som gör den inte bara unik utan till en manifestation och en viljeyttring. I reducerad form finns här även sambandet konst - byggnad - funktion genom skulptören Georg Kolbes torso, som var en integrerad del av Mies van der Rohes utställningsarkitektur.

Barcelonapaviljongen manifesterar egenskaper som abstraktion och sublim materialverkan. Kiruna stadshus bär inom sig helt andra värden, mer inriktade på klassiska arkitekturvärden och samhällsbyggande. Liksom Barcelonapaviljongen måste byggnaden först försvinna och sedan återuppstå. I återuppbyggd form skulle den inte enbart vara en manifestation i linje med sina upphovsmäns intentioner, den skulle dessutom vara ett uttryck för en annan tids värdering av ursprungsarkitekturen - en gest som inte kan förbises, ett påpekande om platsens, historiens och konstens värde.

Avslutning

Vi förespråkar att Kiruna stadshus byggs upp igen på en ny plats och med en anpassning till dagens krav

och önskemål. Vid en ny placering skall hänsyn tas till väderstrecken men även till övrig orientering i form av entréförhållande, utblickar och byggnadens unika situation i staden.

Att endast bevara några delar av stadshuset och dess konstnärliga utsmyckning är inte tillräckligt. Arkitekturen, konsten, inredningen, poesin och klockspelsmelodierna är utförda av sin tids främsta konstnärer. Verken förlorar en betydande del av sitt värde om de tas ur sitt sammanhang. Genom att demontera och återuppbygga stadshuset bevaras den prisbelönta arkitekturen och med den alla minnen förknippade med byggnaden. Slutresultatet kan dessutom bli en attraktion och en sensation - liksom Barcelonapaviljongen ett uttryck för vår tids konst- och arkitekturintresse.

LARS GEZELIUS är arkitekt SAR/MSA
lars@schlytergezeliuss.se

TOMAS LEWAN är arkitekt SAR/MSA
tomas.lewan@nyrens.se

Swedish Modernism. Architecture, Consumption and the Welfare State.

Edited by Helena Mattsson and Sven-Olov Wallenstein. London: Black Dog publishing, 2010, 222 pages.
ISBN 978-1-906155-98-8

It has a taint of obituary, this book on Sweden's heydays. As if everyone agrees that the days of the welfare state is passed, and that the time has come to look back and examine the traces. The fact that the story of "The Swedish Model" is written in imperfect, does not necessarily mean that it has vanished. One shall not, as international media loves to do, draw too prolix conclusions from the current parliament; the idea of the welfare state goes beyond Social democracy.

The book consists of sixteen essays, connected by headlines as "Constructing the welfare state", "Consumers and spectacles" and "Towards a genealogy of modern architecture". The chapter on the heroine Pippi Longstocking, "The autonomous child and the moral logic of the Swedish welfare state" is the most thought-provoking, which also makes it the funniest reading. Private individualism, the authors Henrik Berggren and Lars Trädgårdh argues, have always had a severe influence on Swedish culture and politics, even when disguised as public collectivism. The reforms turned Sweden into the least family-oriented and most individualised societies in the world. Which makes Pippi Longstocking a typical free woman (or superchild) "roaming around in her backyard, exercising her fundamental rights as a citizen."

This is one way to see it. In the eyes

of Yvonne Hirdman, historian who broke the ice for critical studies on the welfare state with her book on social engineering from 1989, the ambient politics of the 1930s were more complex. They were as repressive as patronizing in their ambition to optimize the population.

I think the idea behind the book is to display the different interpretations of a modern society that existed side by side. But I miss the references to architecture. Where are the buildings? The closest you get is a text by Thordis Arrhenius on the impact of Skansen, the origin of all open-air museums and hence, the first museum of architecture in Sweden. Her words are also one of the most seminal, in their unveiling of Swedish modernism's vernacular roots. In other texts, the purposes are less clear. It is not only that the architecture is absent; I regret the lack of a materialistic perspective at large. It is crucial to know where the money comes from in order to get the agenda of for example an exhibition. The gap between historical descriptions and elaborated interpretations do eventually end in ignorance, as on the strives for standardization and social housing before 1930. The lack of descriptions of the housing efforts in the 1920s - in Sweden and in the Weimar republic - worries me. The exclusion pulls the knowledge on the history of Swedish modernism back to the times then the modernists view on history were taken for granted.

The world does certainly have a lot to learn about the creation of a welfare state. Not only because it is one of the best ideas western society has come up with after democracy, but also because stories on how a new client - the people - can be raised and educated always must

be kept in mind, not at least in times when the free enterprises tumble. Even if "the Swedish model" was constructed in the rear-view mirror, and analyses therefore depended on which mirror the spectator chose, do the ideal of public extravaganza and private constraints still make sense. The book is in general positive to this outline, even if the references to the Swedish context are rather vague in the foreign, mainly American, submissions that primarily deal with the origins of their speciality - consumption.

A wish to give the world a book on a matter that has become a beloved theme in foreign universities is of course a good reason to write it in an awkward language. I do not think of the writers here, but the readers. I presume and hope that the book matters the most for Swedes and that do make the necessity of a double translation - in writing and in reading - a useless complication. The problems effects the quotations, the idioms, the understanding and the domestic distribution. There is no simple solution to this, but I wish that some of the texts could find their way to Swedish magazines as well. They deserve it.

Rasmus Wærn

Architect SAR/MSA,
PhD in history of architecture
rasmus.waern@wingardhs.se

Åke Nisbeth, *Engsö slott*.
Signum 2011, 302 s.
ISBN 978-91-86221-12-6

De senaste åren har en rad slottsmonografier utgivits. Flera av dessa ingår i bokverket *De kungliga slotten* där *Drottningholms slott, Bd 2, Från Gustav III till Carl XVI Gustaf* (2010) är den senaste i ordningen, andra som kan nämnas är *Björksund: en levande historia* (2010) och *Sjöo slott: tradition och manifestation* (2008). I Mälardalen är många slott och herrgårdar belägna. Ett av de märkligaste är Engsö slott som med sin kvadratiske höga skepnad inte liknar något annat. Högt och ståtligt reser det sig mot horisonten. Inbäddat i lummig grönska från resterna av en storslagen park. Väl inne får den ivrigaste slottsbesökare sitt lystmäte. För här finns inte bara några få rum att besöka utan fyra inredda våningar med otaliga rum att vandra igenom och fascineras av. De flesta av dessa rum har dessutom kvar sin originalinredning från 1740-talet.

Godset Engsö har sitt ursprung i 1100-talet. I medeltida brev omnämns egendomen som ett kloster gods innan den 1272 såldes till en av landets riddare. Gårdens befintliga bebyggelse anpassades till den nya ägarkategoriens behov och ställning och har genomgått minst tre omgestaltningar genom århundradena. Nils Abjörnsson (Sparre av Tofta) bidrog på 1340-talet med en rikt utsmyckad kyrka samtidigt som gårdens övriga byggnader förnyades. Slottet var vid den tiden troligen en borganläggning av tegel med två våningar över markvåningen. Vad som har bevarats av byggnaden i dagens slott

kan bara omfattande murverksundersökningar ge svar på och några sådana har ännu inte gjorts.

Under Per Eriksson Sparre ägarperiod omvandlades huvudbyggnaden och två flyglar tillkom. 1636 påbörjades reparationen av huvudbyggnaden som också fördubblades längs det medeltida husets södra sida. Byggnaden fick en kvadratisk grundplan och bestod av tre våningar med entréportal åt söder. Fasaden var vitputsad med målade hörnkedjor och fönsteromfattningar och taket kröntes av en kopparklädd tornspira. Undervåningen var köksvåning med tillhörande bagarstuga, visthus och skafferier. På andra våningen fanns bostadsvåningen med en sal och sex gästrum. Tredje våningen fungerade som festvåning med balsal, bibliotek och fyra kamrar. Två timrade flyglar tillkom framför huvudbyggnaden. Den västra flygeln var avsedd som herrskapets bostad, medan gårdsfolket bodde i den östra. I närheten av mangården byggdes ett stall och längre bort en ladugård. Ett gravkor för släkten Sparre färdigställdes i kyrkan. Byggnaderna omgärdades av tre trädgårdar: Huvudträdgården, Stenhus-trädgården och Stallträdgården. I trädgårdarna fanns fruktträd, humlegårdar och trädgårdsland.

I början av 1700-talet såldes Engsö till ätten Piper, efter 400 år i ätten Sparres ägo. Carl Fredrik Piper anlätade på 1740-talet arkitekten Carl Hårleman för att bygga om och nyinreda slottet i rokokostil. Det finns inga ritningar bevarade, men Hårleman figurerar i brev och räkenskaper under byggnadsarbetet i form av sin befattning som hovintendent. En fjärde våning byggdes på huvudbyggnaden. 1600-talets murar behölls i oförändrat skick, liksom fönstrens placering och

storlek i alla våningar utom i den tredje. Våningen hade som representationsvåning högre fönster än de övriga, vilka nu minskades till en enhetlig höjd. Slottets exteriör har behållits efter Hårlemans utformning: första våningen är rusticerad i sandstensrött med hörnkedjor, andra och tredje våningen har ljusst gula väggpartier med rusticerade vita hörnkedjor och enkla putsomfattningar kring fönstren, medan den fjärde våningen saknar hörnkedjor och har en profilerad taklist upptill. Ett putsband vilar på hörnkedjorna mellan tredje och fjärde våningen. Mansardtaket har det nedre fallet täckt med tegel och det övre med plåt.

Rumsindelningen i den andra våningen lämnades i stort sett oförändrad, i den tredje våningen förändrades den däremot radikalt. Lätta väggar avdelade våningens rum, så att dessa kunde användas till representation. Inredningssnickerierna i bröst- och fönsterpanel och dörrar är typiska för Hårleman. I fjärde våningen, grevens våning, har en stor del av snickerierna kvar sin ursprungliga bemålning. Kyrkan fick ett nytt torn och ett gravkor för släkten Piper uppfördes. På 1760-talet ersattes östra flygeln av en flygel i sten under ledning av majoren Fredrik Wilhelm Hoppe, samtidigt som stall och vagnbod moderniserades. Under Carl Fredrik Pipers tid utökades trädgårdarna med bärbuskar, grönsaker och köksväxter. Lövtträdsalléer, bersåer och dammar anlades i stor omfattning.

Åke Nisbeth kom till Engsö i början av 1960-talet för att hjälpa de dåvarande ägarna att restaurera slottet inför beslutet att öppna det för allmänheten. I decennier skulle han komma att forska om Engsö slott och kyrka. Tidigare har han utgivit *Ängsö kyrka* (1977), *Ängsö*

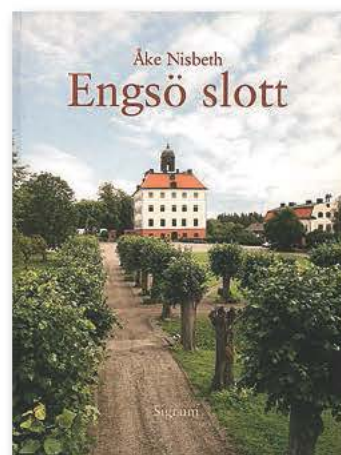
kyrka och dess målningar (1982), *Ängsö gård och kyrka: ett särfall i svensk medeltid* (1986) och *Rokokons Ängsö, Tema 1700-talet* (1997) i ämnet. Hans forskning resulterade i ett växande manus om slottets historia. Då Åke Nisbeth insjuknade 2008 gav han i uppdrag åt Catharina Piper och Göran Ulväng att färdigställa manuset och verka för bokens utgivning.

Engsö slott kan beskrivas som en historik över slottet och de människor som har verkat där genom århundradena. Boken är kronologiskt upplagd efter de ägare som har innehaft godset. Läsaren får stifta närmare bekantskap med dessa ägare och vad de har gjort för slottets historia, arkitektur och inredningar från 1300-talet fram till i dag. Samtidigt gör författaren jämförelser mellan innehavarnas övriga palats och egendomar samt annan samtida bebyggelse. Engsö slotts historia sätts också in i ett historiskt och konsthistoriskt sammanhang. Boken är indelad i åtta huvudavsnitt med underliggande kapitel, där slottets 1700-tals omgivning har tilldelats ett särskilt avsnitt. Avsnittet om Hårlemans 1740-tals modernisering av Engsö dominerar. Förutom Åke Nisbeth medverkar Anna Tandred med texter om trädgårdarna och Arne Loosman som har skrivit om Per Persson Sparres bibliotek.

För att kunna kartlägga slottets olika byggprocesser under en lång tidsperiod har ett omfattande källmaterial gått igenom. Åke Nisbeth har besökt landets arkiv i jakt på de handlingar som kunde leda honom vidare i sin forskning. De medeltida källorna är knapphändiga. Det är egentligen inte förrän under 1600-talets slut som vi får en tydligare bild av hur egendomen Engsö såg ut. Per Eriksson Sparres slott är avbildat i Erik Dahl-

bergs *Suecia Antiqua et Hodierna* och framträder på kartor vid den tiden. Syneprotokoll berättar om de arbeten som har gjorts vid slottet. Många adelsmän förlorade sina gods i 1680-talets reduktion. Ätten Sparre förlorade i stort sett alla sina gods utom Ängsö, då slottet var Sigrid Horns morgongåva vid giftemålet med Per Persson Sparre och inte kunde dras in till kronan. Från 1740-talet finns också bouppteckningar, inventarium och räkenskaper som kompletterar bilden av de förändringar som slottet har genomgått. Med ett rikare källmaterial får vi veta vilka hantverkare som byggde om och moderniserade Engsö, samt vilka metoder och vilket byggnadsmaterial som de använde sig av. Där finns uppgifter om vilken typ av tapeter som sattes upp på väggarna och hur de olika våningarna inreddes och möblerades.

Åke Nisbeth har grundligt gått igenom slottet från källare till vind i både teori och praktik. Resultatet är ett enastående praktverk om Engsö slotts historia. På ett enkelt, välskrivet och lättillgängligt sätt beskriver Nisbeth slottets utveckling fram till i dag. Fotografen Jan Gustafssons vackra bilder förstärker den gedigna kunskap om slottet som Nisbeth vill förmedla. Redaktörerna ska också ha en eloge för att de förtjänstfullt lyckats färdigställa en komplett bok av ett ofullständigt manus. Boken har formgivits på ett tilltalande sätt där fotografier, ritningar, kartor och teckningar illustrerar texten utan att störa. Vem är då den tilltänkta läsaren? I första hand den som redan är intresserad av och har kunskap om slott, konst och arkitektur. Men även den oinvigde kan ha glädje av en bok som *Engsö slott*. En ägarlängd underlättar för läsaren att hålla reda på innehavarna under slot-

tets 800-åriga historia. Däremot saknas en motsvarande bildförteckning. Den som inte har besökt Engsö slott passa på i sommar när det åter öppnar för säsongen. Den som redan har varit där kan göra ett nytt besök. Ta med boken och det kommer att bli en upplevelse utöver det vanliga.

Carina Gunnarsson

Fil. mag, arkivarie i Krigsarkivet
carina.gunnarsson@riksarkivet.se

Pia Nilsson, *Bortom åker och äng. Förekomst och betydelse av kvarnar, fiske, humle- och fruktodlingar enligt de äldre geometriska kartorna (ca 1630-1650)*. Doctoral Thesis No. 2010:46. Faculty of Natural Resources and Agricultural Sciences. ISBN 978-91-576-7459-3.

Bland de viktigaste källorna till jordbrukets historia under tidig efterreformatorisk tid hör de äldre storskaliga kartorna och i synnerhet kartor upprättade före 1740. Medan informationsmängden är störst i kartorna från 1680-1740 har de tidigaste upprättade geometriska kartorna från 1630-1650 den fördelen att de är synkrona, upprättade efter en ensartad mall och dessutom ofta täcker de flesta gårdar och byar inom en socken eller till och med ett härad. Inom det nyss avslutade projektet "Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna" har 12 000 kartor över gårdar och byar skannats, deras Notarium Explicatio har renskrivits och olika företeelser i kartorna har koordinatsats. Det gäller dels kronans karteringsverksamhet som resulterade i de inbundna Geometriska jordeböckerna, dels enstaka jordeböcker upprättade av frälset. Tillgängligheten till kartorna är större än någonsin tidigare och detta öppnar nya vägar för forskningen.

Tidigare forskning kring de äldsta geometriska kartorna har inriktat sig på frågor kring odlingssystem, hägnadssystem, förekomst eller avsaknad av regelbundna strukturer i tomt, åker och äng samt uppgifterna om utsädesmängder och höskörd. Mellan 1930 och 2010 har flera regionala studier gjorts med kartorna som utgångspunkt för att studera åkerbrukets rumsliga organisation i Västergötland, Östergötland, Uppland, Värmland och Småland.

Men de äldsta kartorna innehåller information utöver det som direkt är förknippat med tomt, åker och äng. Med ett populärt uttryck kan man prata om kartornas "skräp-dna": Notarium Explicatio information om tillgång till kvarnar, fiskevatten, humlestänger eller fruktodlingar. Information som inte underkastats någon systematisk analys eftersom kulturgeografer och agrarhistoriker varit så inriktade på själva jordbruket att man inte förstätt vilken roll dessa övriga tillgångar har spelat. Slarvigt har man tagit till begreppet "binäringar". Arkeologen Pia Nilsson vänder rakt upp och ner på detta och visar oss med sin avhandling "Bortom åker och äng" vår vita fläck, det vi inte har sett, trots att det legat rakt framför våra ögon.

Pia Nilsson, som 2010 försvarade sin avhandling i agrarhistoria vid SLU i Ultuna, leder oss rakt in i den ekonomiska sfär som kanske var den viktigaste för 1600-talets människor, den nisch där det fanns ett utrymme för att generera ett överskott. Det som låg utanför den primära produktionen av spannmål och smör. Att bedriva ett traditionellt "Äng är åkers moder"-jordbruk var på 1600-talet inget val, det var en förutsättning för självförsörjning av bröd, smör och öl, för pålagors betalning och för den självklara livsstil som var förknippad med att äga eller arrendera gård och jord. Subsistensjordbruket var lika lite förhandlingsbart som användandet av sedlar eller kontokort i vår tids ekonomiska diskurs.

Resurser eller tillgångar som honung, humle, hasselnötter, beck, tjära, kol, ved och uthyrande av betesmark var vitala delar av 1600-talets agrara ekonomiska system, men dessa tillgångar har underskattats av historiker och ekonomihistoriker därför att de inte syns i tiondelängder eller skattelängder. De har sällan studerats systematiskt. Det krävs således ett pusslande av olika källor för att dessa näringar ska bli synliga för oss: "Den starka fokuse-

ringen på jorden är sannolikt orsaken till varför lantbrukets varierande ekonomiska bas är så svår att iakttas i källorna. Jorden och relationen till den var central, vare sig det handlade om beskattning eller social status. Detta gör att andra näringar i hög grad är osynliga för oss trots dessas ofta avgörande betydelse", skriver Pia Nilsson.

De flesta kamerala källor från 1500-1600-talet speglar också denna givna ekonomi genom att redovisade de räkningar som inlopp från allmogen i form av spannmål, smör och pengar. I vissa områden finns ytterligare persedlar antecknade som ärtor, humle, järn eller torkade gäddor, men de flesta listor på årlig ränta är ett ständigt upprepande av spannmål, smör, foderpenningar och dagsverken. Detta var det som gick nerifrån och uppåt i hierarkin. Få källor ger oss bilden av de tillgångar som cirkulerade bland bönderna eller avsattes regionalt på marknaderna och i städerna. Men det finns alltså en källa där en del av dessa övriga tillgångar redovisas systematiskt, och det är det äldsta geometriska kartorna från tiden 1630-1650.

Pia Nilsson frågar sig hur tillgången i form av humleodling, kvarnar, fiskevatten, frukt- och grönsaksodlingar såg ut under 1600-talets förra hälft. Om man hittar beskrivningar av dessa tillgångar i kartorna, kan man då mäta dem och sätta dem i relation till ett husbehov och vidare, kan man även avläsa regionala mönster för de olika tillgångarna?

Pia Nilsson stödjer sin analys av de övriga tillgångarna på ett gediget källmaterial. Kartor över ca 1 100 hemman fördelade på byar och ensamgårdar inom 24 socknar i Uppland, Östergötland och Västergötland ingår i studien. Urvalsprinciperna har varit att hitta bygder som omfattar ett representativt tvärsnitt av hemman med olika arealstorlek, belägenhet, jordnatur, bebyggelsestruktur och naturförutsättningar. Det har också varit viktigt

att spegla regioner med både västsvenska och östsvenska drag.

Syftet med avhandlingen är flerdelat. Dels handlar det om att studera hur de övriga tillgångarna presenteras i kartorna samt att kontrollera källvärdet i kartornas representation. Dels är syftet att studera tillgångarna i relation till ett husbehov och slutligen att sätta in resultaten i 1600-talets ekonomiska ram. Tre hypoteser sätts inledningsvis upp

- 1) Faktorer som jordnatur, om gården är ensamgård eller belägen i by samt geografiskt läge påverkade fördelningen av de övriga tillgångarna.
- 2) 1600-talets jordbruk präglades av arbetsfördelning snarare än yrkesspecialisering på antingen spannmålsodling eller boskapsskötsel.
- 3) Arealmässigt små hemman hade flera övriga tillgångar än arealmässigt större hemman i syfte att bredda det ekonomiska underlaget.

För att undersöka kartornas källvärde använder sig Pia Nilsson av jämförelsematerial som yngre kartor, kvarntullslängder och skattelängder och kan påvisa att de tillgångar som redovisas i kartorna samt deras geografiska spridning också kan avläsas i andra källor. Framför allt gäller det förekomsten av humleodlingar samt kvarnar. Nilsson konkluderar med att kartornas källvärde är högt. Kartorna kan, i motsättning till en skattelängd som endast visar att en gård erlägger humle i årlig ränta, även säga något om gårdens totala produktion räknat i antalet humlestänger (även om antalet humlestänger ofta avrundas till närmsta hundratal).

För Pia Nilsson är bonden central, en person som har rådighet över ett visst antal tillgångar, en del individuellt ägda, en del kollektiva. Vissa resurser äger man rätten att använda utifrån ägandemässiga förhållanden, andra förfogar man över utifrån överenskomna former för detta.

Humlegårdar och kvarnar var oftast knutna till gården även om flera gårdar i en by kunde vara delaktiga i en kvarn. Däremot antecknas fiske oftast som en gemensam tillgång till hela byn, som en del av den gemensamt brukade utmarken.

Böndernas rådighet över tillgångarna innebar också att de kunde byta och köpa av varandra. I en karta anges explicit att ”Humlegård (eller) skog varken till ved eller annat finns här inget, utan det köpes”. Pia Nilsson raserar tämligen snart myten om att varor inte kunde cirkulera lokalt p.g.a. landsköpslagen. Historikern Karl Bodell visade redan på 1970-talet genom sin analys av Lilla Tullen att produktion av olika varor och införseln av dessa till städerna var omfattande. Köpmansvaror fick inte köpas eller säljas utanför rätta marknadsplatser och man fick endast bedriva handel lokalt med produkter som inte skulle säljas vidare. Att reglerna inte efterlevdes visar de återkommande påminnelserna uppifrån. Norm är en sak, praxis en helt annan. Likaså med humlet. För kronan och dess fogdar var inte landslagens skrivelse om att varje gård skulle ha en humlegård om 200 humlestänger det relevanta, utan att man fick in den humle som behövdes till öltillverkningen i rikets slott och städer.

Utifrån den förförståelse (eller yrkes-skada) en historiker eller agrarhistoriker har för produktion utöver det traditionella jordbruket som så kallade binärningar, blir oftast konklusionen, när dessa kommer på tal, att de utgjorde livlinan för små och perifert belägna gårdar som inte kunde klara sig dessa förutom (se hypotes 3 ovan).

Här raserar Pia Nilsson en myt. I Uppland fanns t.ex ett positivt samband mellan förekomst av de studerade resurserna och stora åkerarealer på slättbygden. I skogsbygden var kombination av de olika resurserna vanliga och här fanns ett positivt samband mellan goda utmarksre-

surser och de studerade resurserna. Storskalig humleodling bedrevs generellt vid gårdar med stora åker- och ängsarealer. Humle för byte eller avsalu var inte ett sätt för hemmanen att kompensera sig för brister i åker och äng. I de övriga regionerna kunde det se annorlunda ut, t.ex. gick brist på skogs- och utmarksresurser ofta hand i hand med avsaknad av övriga tillgångar. Samtidigt som man kan se hur små enstaka gårdar i Östergötlands skogsbygd har specialiserat sig på fiske och antecknas för fiske i flera småsjöar, ett fiske som bör ha varit långt över husbehov. Således inga genomgående röda trådar som stämmer för alla de tre undersökta regionerna men idén att satsningen på de studerade tillgångarna främst var en fråga om binäring för små och marginaliserade gårdar stämmer inte och hypotes 3 kan tillbakavisas.

Istället utkristalliserar sig två typer av familjelantbruksekonomier:

- De arealmässigt små gårdarna, som inom ramen för självförsörjning arbetade med flera saker. Dels det som syns i kartan: fiske eller humleodling, dels sysslor som inte syns, som tjärbränning eller hantverk. Denna hemmanstyp hade kanske åkerbruket som binäring.
- Den andra typen är de större hemmanen som förutom goda åkerarealer och hög ängsavkastning hade en eller flera av de undersökta resurserna. Avkastningen eller värderingen var vanligen högre här än till de små hemmanen. Och här har produktionen varit inriktad på avsalu. T.ex kan anföras att åkerarealen hos de gårdar som hade 1000 humlestänger och uppåt översteg respektive sockens medianvärde.

Det man kan ana inledningsvis och som blir tydligare allt längre fram i undersökningen är att fördelningen av de

studerade resurserna har att göra med en regional specialisering, eller regional arbetsdelning, som Pia Nilsson väljer att kalla det. Det finns regioner där humleodling så gott som saknas samtidigt som det inom några socknar i Gudhems härad i Västergötland antecknas upp till 8 000 humlestänger till en gård. 1 000, 3 000 eller 8 000 humlestänger representerar en långt gången specialisering när man betänker att 40–100 stänger täckte en gårds husbehov. Även i de norra delarna av Uppland finns socknar som specialiserar sig på humleodling.

Uppland var även det landskap som specialiserade sig på fruktodling troligen på grund av närheten till marknader i städer som Uppsala och Stockholm. I övrigt fanns fruktplanteringar och trädgårdsanläggningar främst vid sätesgårdarna i Västergötland. Hypotes 2 om regional arbetsdelning verifieras således.

Använder gårdarna produktionen av de övriga tillgångarna för att uppnå rikedom och maximera ekonomin? Pia Nilsson hänvisar till sociologen och bondeteoretikern Alexander Chayanov och ser produktionen och användandet av de studerade tillgångarna snarare som ett instrument för att optimera ekonomin enligt tanken om balans mellan ansträngning och marginalvinst i ett jordbruks-ekonomiskt sammanhang som aldrig kan jämföras med ett kapitalistiskt produktions sätt. Tillgångarna var viktiga för den lokala ekonomin och för att producera för att förse underskottsområden och städer med t.ex. humle, men var sällan föremål för en specialisering som gjorde att andra områden av den agrara verksamheten blev åsidosatta.

Medan Pia Nilsson genom sin studie klart kan svara ja på att det finns överskott- och underskottsområden, framför allt när det gäller humle och fisk, lämnas frågan om hur överskottet fördelas delvis obesvarat. Det är synd. Att kunna följa

humlens eller den torkade fiskens väg från producent till konsument skulle ha varit av stor betydelse. Ett källmaterial som därvidlag skulle kunna ha använts är tullräkenskaper för städer i anslutning till de undersökta områdena.

Tyvärre besväras Pia Nilssons avhandling av några skönhetsfel.

Den numeriska kapiteluppdelningen krockar mot Pia Nilssons sätt att skriva på ett resonerande sätt där tankar och resonemang tas om, utvecklas på flera plan. Numerisk kapitelindelning kräver en logisk strukturerings av texten där man som läsare ska kunna gå från inledande frågeställningar via analys och tolkning till resultat i en trattmodell där inledning och avslutning av varje kapitel eller delkapitel hänger ihop. Humaniora har ärvt den numeriska kapitelindelningen från naturvetenskaperna och ibland passar denna strikta kostym dåligt till mer kvalitativt resonerande texter.

Avhandlingen präglas av omtagningar och upprepningar, av resultat som föregår själva analysen samt en del lösa trådar i form av resonemang som man förväntar sig ska utvecklas men som avstannar i sin linda.

Som vetenskapare går man aldrig till källorna utan en viss förförståelse, inte ens om man tillhör "Grounded theory"-skolan. Vilket källmaterial vi än använder oss av kommer det att analyseras och tolkas under inflytande av diskurs. För vissa kan ett inledande teoribygge utgöra en bakgrund att vikta observationerna mot. Men teorier blir ofta ett verktyg för att steloperera empirin. Däremot kan en modell eller övergripande idé vara en bra utgångspunkt. Modellen kan fungera som en stabil men luftig konstruktion ungefär som en byggnadsställning eller ett raster mot vilket det empiriska materialet kan få fäste. Jag ser flera olika infallsvinklar eller modeller som Pia Nilsson med fördel kunde ha riktat sitt källmaterial mot och

som kunde ha hjälpt till att strukturera analys och tolkning. "Property-rights-skolans" resonemang om ekonomiska institutioner och lokalt förankrade former för fördelning av ansvar och rådgivning är en. Den "Politiska ekologin" är en annan, där produktion analyseras mot bakgrund av lokalsamhällets specifika förutsättningar, möjligheter och begränsningar inom materiell och icke-materiell kultur samt tanken på hur det lokala påverkas av en omvärld i form av t.ex. efterfråga och idé-spridning. Den "Kritiska realismen" är ytterligare en modell som kanske borde ha prövats mot materialet.

Det finns dock en idé som återkommer i texten, nämligen regional specialisering. Större kraft borde ha lagts på att presentera tankarna om regional specialisering inledningsvis genom diskussion av andra forskares resultat ställt i relation till Pia Nilssons egna tankar.

Sammanfattningsvis kan konstateras att Pia Nilssons avhandling utgör en milstolpe. Ett gammalt och genomtröskat källmaterial har lästs på ett nytt sätt som har gjort att vi nu har en helt ny utgångspunkt när vi skall ta oss an 1600-talets agrara ekonomi. Avhandlingen kommer att fungera som ett avstamp för vidare undersökningar där de övriga tillgångarna som redovisas i de äldsta geometriska kartorna inte längre kan behandlas som en marginell del av allmogens ekonomi, eller som en binäring underordnat produktionen av spannmål och smör.

Adel Vestbö-Franzén

Fil. dr i kulturgeografi
Antikvarie Jönköpings läns museum
Box 2133 550 02 Jönköping
aadel.franzen@jkpglm.se

Bebyggelsehistorisk tidskrift

www.bebyggelsehistoria.org

Manus eller frågor kan skickas till:
red@bebyggelsehistoria.org

Författarinstruktion och information om utkomna nummer
finns på tidskriftens hemsida www.bebyggelsehistoria.org

Bebyggelsehistorisk tidskrift

är Nordens största vetenskapliga tidskrift inom det bebyggelsehistoriska området. Tidskriften utges med två nummer per år av Föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift och stöds av Vetenskapsrådet. Se också www.bebyggelsehistoria.org

OMSLAGSBILDEN:

Trapphuset i Sveaplans flickläroverk.
Foto Mats Håkanson.

BAKSIDESBILDEN:

Trappan i varuhuset MEA.
Foto Sune Sundahl, Arkitekturmuseet.